

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı

**AVRUPALI SEYYAHLARIN BAKIŞ AÇISINDAN OSMANLI'DA
KİTAP VE KÜTÜPHANE KÜLTÜRÜ (1453-1699)**

Engin Cihad TEKİN

Doktora Tezi

Ankara, 2017

**AVRUPALI SEYYAHLARIN BAKIŞ AÇISINDAN OSMANLI'DA
KİTAP VE KÜTÜPHANE KÜLTÜRÜ (1453-1699)**

Engin Cihad TEKİN

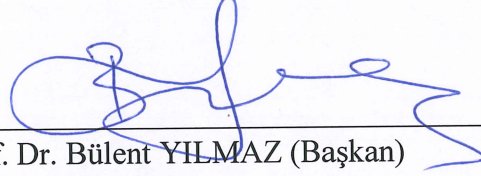
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

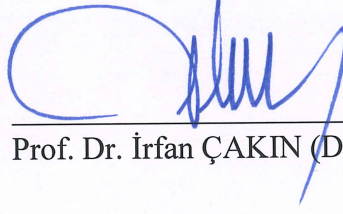
Ankara, 2017

Kabul ve Onay

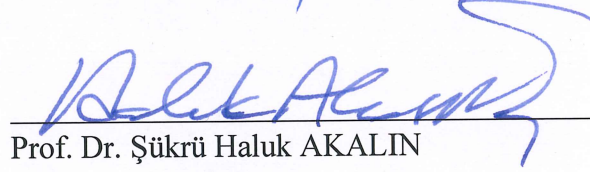
Engin Cihad TEKİN tarafından hazırlanan “Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı’da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)” başlıklı bu çalışma, 11.05.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

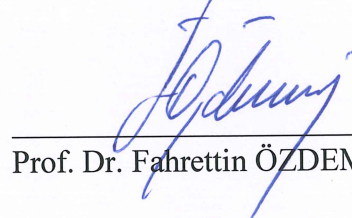
Prof. Dr. Bülent YILMAZ (Başkan)

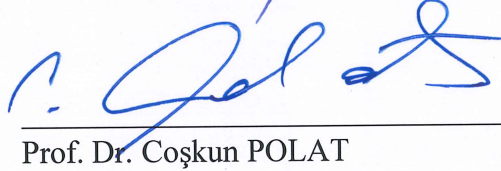
Prof. Dr. İrfan ÇAKIN (Danışman)

Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN

Prof. Dr. Fahrettin ÖZDEMİR

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

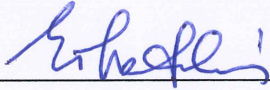
Prof. Dr. Sibel BOZBEYOĞLU
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun ..1.. yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

29.05.2017

Engin Cihad TEKİN

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

- Tezimin/Raporumun 30.05.2018 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

- Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.

- Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

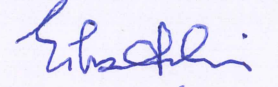
..... /...../.....

Engin Cihad TÊKİN

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Tez Danışmanının Prof. Dr. İrfan ÇAKIN danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Engin Cihad TEKİN

TEŞEKKÜR

Doktora sürecimi tamamlamamı uygun gören, başta danışmanım Prof.Dr. İrfan Çakın, bölüm başkanım Prof.Dr. Bülent Yılmaz, dekanım Prof.Dr. Şükrü Haluk Akalın, Prof.Dr. Fahrettin Özdemirci, Prof.Dr. Coşkun Polat ve her daim yanımda olan ve doktora çalışmalarımda manevi desteğini esirgemeyen Doç.Dr. Nevzat Özel, Dr. Semanur Öztemiz ve 5 yıl önce akademik dünyaya girmem için beni destekleyen ve her daim destek olan Prof.Dr. Yaşar Tonta ve değerli ağabeyim, hocam ve dostum Prof.Dr. Hayri Sever ile tüm Hacettepe Üniversitesi Bilge ve Belge Yönetimi bölümü hocalarımıza teşekkür ederim.

ÖZET

Tekin, Engin Cihad. Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699), Doktora Tezi, Ankara, 2017.

Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü araştırmalarında Osmanlı kaynaklarının kullanımı dışında Batı kaynaklarının da kullanımı önemli bir konudur. Özellikle 1453-1699 döneminde Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü konusunda Batı kaynaklarından yararlanan çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple ilgili dönem ile ilgili Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü araştırmalarında eksiklik bulunmaktadır.

Tarihsel araştırmalarda birinci el kaynakların önemi büyüktür. Osmanlı tarihi üzerine birinci el Batı kaynaklarının en önemlilerinden biri seyahatnamelerdir. Çünkü seyahatnameler, bize konumuzla ilgili dönemde gözleme dayalı bilgi ve bulgular sağlamaktadırlar.

Seyahatnameler, Osmanlı tarihi alanında birçok çalışmada kaynak olarak kullanılsa da Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü konusunda kullanımları yetersizdir. Bu konudaki oluşan yetersizliği gidermeyi amaçlayan çalışmamızda, 122 Batılı seyyahın Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü etrafındaki konularla ilgili gözlemlerinin olduğu ve bu gözlemleri seyahatnamelerine veya eserlerine yazılı olarak aktardıkları tespit edilmiştir.

Bu seyyahların en çok ilgilendikleri ve gözlemledikleri konular, basımcılık, kitap ticareti ile konuşma ve yazım dili ile ilgilidir. Bunun dışında seyyahlar, kitap kopyalama, kitabı oluşturan fiziksel özellikler, kitabın kullanım amaçları, kitaba duyulan saygı, kitap okuma mekanları ve kütüphanelerle ilgili birçok gözlemde bulunmuşlardır.

Araştırmamız sonucunda erişilebilen kaynaklar çerçevesinde, dönem kaynaklarının konumuz ile ilgili yetersizliği ve Batı kaynaklarının yeterince kullanılmamış olması sorunu, çalışmanın amacına uygun bir şekilde çözümlenmiş ve seyyahların fiziksel olarak erişilebilen tüm eserlerinden yararlanılarak, gözlemleri aktarılmış ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı kitap kültürü, Osmanlı kütüphane kültürü, Batılı seyyahlar, Seyahatnameler

ABSTRACT

Tekin, Engin Cihad. *Book and Library Culture in the Ottoman Empire: From the Perspective of European Travellers (1453-1699)*, Ph.D. Dissertation, Ankara, 2017

Besides the use of Ottoman sources, the use of Western sources is also an important issue in Ottoman book and library culture researches. Especially in the period of 1453-1699, there are very few studies that utilize Western sources on Ottoman book and library culture. For this reason, Ottoman book and library culture researches related to this period are lacking.

Primary sources have major importance in historical researches. One of the most important of primary Western sources on Ottoman history is travelogues. Because travelogues provide information and findings based on observations in relation to period of concern.

Although travelogues are used as sources in many studies in the Ottoman history area, their use in Ottoman book and library culture is inadequate. In our study aiming at the inadequacy of this issue, it was determined that 122 Western travelers had observations about the subjects around the Ottoman book and library culture, and that they reflect these observations in writing to their travelogues or works.

The subjects most interested and observed by these travelers are related to printing, book trade, spoken and written language. Apart from this, travelers have made many observations about copying books, physical characteristics of books, main purposes of books, respect for the book as a physical objects, book reading places and libraries.

As a result of our research, the problem of the inadequate sources of the period of concern, and the inadequacy of the Western sources have been resolved appropriate to the aim of the study and the observations have been passed and evaluated, using all the physically accessible works of the travelers.

Key Words

Ottoman book culture, Ottoman library culture, European Travellers, Travels

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
EKLER.....	xii
TABLolar.....	xiii
ŞEKİLLER.....	xiv
1. BÖLÜM: GİRİŞ.....	1
1.1. KONUNUN ÖNEMİ.....	1
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI	4
1.3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI	5
1.4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	8
1.5. ARAŞTIRMANIN DÜZENİ	18
1.6. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAYNAKLARI	20
2. BÖLÜM: SEYYAHLAR VE BATI'DAN DOĞU'YA KİTAP KÜLTÜRÜ.....	27
2.1. OSMANLILAR VE BATILI SEYYAHLAR	27
2.2. KİTAP KÜLTÜRÜ VE SEYYAHLAR.....	28
2.3. SEYYAHLARIN ESERLERİNİN ORTAK ÖZELLİKLERİ	35
2.3.1. Tarih Metinleri.....	35
2.3.2. Dil Konulu Yazılar: Sözlükler ve Gramerler	35
2.3.3. Seyahatname Metinleri	36
2.3.4. Mektuplar.....	37
2.3.5. Bilim Metinleri	38
2.3.6. Diplomatik Metinler	38
2.4. BATI'DAN DOĞU'YA KİTAP KÜLTÜRÜ	39

2.4.1. Rönesans ve Kitap Kültürü	39
2.4.2. Basımcılık Etkisi: Elyazması Kültüründen Basılı Kültüre Geçiş	42
2.4.3. Rönesans'ta Batı ve Doğu Arasında Kitap Kültürü	47
2.5. İSTANBUL'UN FETHİ VE KİTAPLARIN DURUMU	55
2.6.FATİH SULTAN MEHMET VE KİTAP KÜLTÜRÜ	60
3. BÖLÜM: KİTAP: ÜRETİMİ VE DÜZENLENMESİ	69
3.1. SEYYAHLARIN GENEL GÖRÜŞLERİ	69
3.2. KİTABIN ÇOĞALTILMASI.....	71
3.2.1. Kitap Kopyalama	71
3.2.1.1. Geçim Kaynağı Olarak Kitap Kopyalama	73
3.2.1.2. Yabancıların Kitap Kopyalama Faaliyeti.....	76
3.2.2. Basımcılık	76
3.2.2.1. Basımcılığa Yönelik Tepkiler: Yasaklama	76
3.2.2.2.Yabancı Basımcılar	79
3.2.2.3.Avrupa'da Basılan Arap Harfli Kitapların Durumu.....	80
3.2.3. Azınlıkların Basımcılık Faaliyetleri	83
3.2.3.1. Rum Basımcılığı.....	83
3.2.3.2. Ermeni Basımcılığı.....	88
3.2.3.3.Yahudi Basımcılığı.....	88
3.3.KİTAPLARIN FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ.....	89
3.3.1. Kâğıt ve Mürekkep	89
3.3.2. Kâğıda Fiziksel Bir Nesne Olarak Gösterilen Saygı	92
3.3.3. Kur'an'a Fiziksel Bir İmge Olarak Gösterilen Saygı	95
3.3.4. Cilt Kullanımı	97
3.4. KİTAPLARDA KULLANILAN DİL: YAZI VE KONUŞMA DİLLERİ	98
3.4.1. Osmanlı'da Kullanılan Dillerin Özellikleri	98
3.4.2. Teknik Dil Kullanımı.....	101
3.4.3. Edebi Dil Kullanımı.....	102
3.4.4. Yazı ve Yazı Sanatı.....	103
3.4.5. Yabancıların Türkçe Öğrenimi	104
3.4.6. Sözlükler- Gramerler ve Türkçe'nin Latin Harfleriyle Yazımı	105
3.4.7. Yabancı Dilde Kitaplar	108

3.4.8. Çeviri Faaliyetleri	111
3.4.8.1. Kitab-Mukaddes Çevirisi Projesi	111
3.4.8.2. Kur'an Çevirisi	113
3.4.8.3. Diğer Kitap Çevirileri	114
4. BÖLÜM: KİTAP: KULLANIM VE TİCARET	116
4.1. KİTAP TİCARETİ	116
4.1.1. İstanbul'un Fethi Öncesi ve Sonrasında Kitap Ticareti	116
4.1.2. Osmanlı Dünyasının Kitaplarına İlgisi ve Ticareti	123
4.1.2.1. Kitap Aracıları	127
4.1.2.2. Kitap Satın Alma Yöntemleri	132
4.1.2.3. Kitap Satın Alımlarında Bir Örnek: Levinus Warner	138
4.1.2.4. Kitap Fiyatları	143
4.2. KİTAPLARIN KÖTÜYE KULLANIMI	145
4.3. ÖLÜM SONRASI KİTAPLARIN DURUMU	147
4.4. HEDİYE KİTAPLAR	149
4.5. FEN BİLİMLERİ ÇALIŞMALARINDA KİTAP KULLANIMI	151
5. BÖLÜM: OKUMA KÜLTÜRÜ VE KÜTÜPHANELER	155
5.1. OKUMA KÜLTÜRÜ	155
5.1.1. Okuma ve Ezberleme	155
5.1.2. Okuma Mekânları	156
5.1.2.1. Okuma Mekânı Olarak Kahvehaneler	157
5.1.2.2. Okuma Mekânı Olarak Okullar	159
5.2. KÜTÜPHANELER	164
5.2.1. Saray Kütüphaneleri	164
5.2.2. Manastır Kütüphaneleri	167
5.2.3. Özel Kütüphaneler	169
5.2.4. Camilerde Kitap ve Kütüphane	170
6. BÖLÜM: SONUÇ VE ÖNERİLER	172
6.1. SONUÇ	172
6.2. ÖNERİLER	186
KAYNAKÇA	188
ÇALIŞMADA KULLANILAN SEYAHATNAMELER KAYNAKÇASI	204

EKLER

Ek 1. Dönem Literatüründe Kullanılan ve Batılı Seyyahların Bakış Açısından Basımcılık ve Kitap ile İlgili Yabancı ve Türkçe Terimler.....	215
Ek 2. İncelemesi Yapılan Dönem Kaynak ve Seyahatnameler Listesi	223
Ek 3. İncelenen Relazioni'ler	234
Ek 4. Seyahatname İnceleme Şablonu	237
Ek 5. Tez Çalışması Orijinallik Raporu.....	238
Ek 6. Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu	239

TABLÖLÄR

Tablo 1. Tespit Edilen Seyyahların Milliyetleri	6
Tablo 2. Tespit Edilen Seyyahların Eserlerinin Yazıldıkları Dil	6
Tablo 3. Yararlanılan Seyyahların Milliyetleri	7
Tablo 4. Yararlanılan Seyyahların Eserlerinin Yazıldıkları Dil	8
Tablo 5. Levinus Warner Koleksiyonu (Legatum Warnerium).....	141

ŞEKİLLER

Şekil 1. Isaac Barrow'un Yazdığı Latin Harfli Tesbihat.....	109
---	-----

1. BÖLÜM: GİRİŞ

1.1. KONUNUN ÖNEMİ

Osmanlılarda kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili araştırmalar 21. yüzyılın ilk yıllarından itibaren yeni bir boyuta taşınmıştır. 1950'lerden itibaren, öncelikle Selim Nüzhet Gerçek, İsmet Binark, Müjgan Cunbur, Özer Sosyal, Türker Acaroğlu, Osman Ersoy, İsmail Erünsal gibi araştırmacıların eserlerinin temel alınarak yapılan değerlendirmelerin ötesinde, ortaya konulan yeni kaynaklar ile birlikte, konuyla ilgili daha kapsamlı çalışmaların yapıldığı görülmektedir.¹ Bu konuda artan ilgi ve gelişen literatür, Osmanlı'da kitap ve kütüphane kültürünü, kültür tarihinin küçük bir parçası olmaktan daha ileriye götürmekte ve kendi bilimsel alanını yaratan, alt konularda, okuma kültürü, basımcılık, kitabın fiziksel ve sanatsal unsurları, yazı sanatı, bibliyografik çalışmalar, sahaflar, kitap ticareti, dil kullanımı, paleografi kaynakları, okuma kültürü, kitap koleksiyonculuğu ve bilgiye erişim gibi geniş bir alanda çalışma yapılabilecek bir araştırma alanı haline dönüştürmektedir.

Ülkemizde, Osmanlı'da kitap ve kütüphane tarihi konularında yapılmış olan araştırmalarda çoğunlukla Osmanlı kaynakları ön plana çıkarılmaktadır. Konunun uzmanları araştırmamızın zaman sınırı olan 15. ve 17. yüzyıl arasındaki dönemde, Osmanlı'da kitap ve kütüphanelerin varlığını sorgularken, bilgilerin dayandığı kaynakların azlığını dile getirmektedirler (Erünsal, 1988). Konu uzmanları tarafından sıklıkla dile getirildiği gibi, dönemin Osmanlı kaynaklarında “kitap ve kütüphane kültürü” ile ilgili birinci el kaynak ve bilgilerin yetersizliği durumu, doğal olarak, Osmanlı'yı ziyaret eden Batılıların bu konudaki olası gözlemlerinin neler olduğunun saptanarak gün ışığına çıkarılmasına dair çalışmaları, kitap ve kütüphane kültürü konusu açısından önemli hale getirmektedir. Böylelikle literatürümüzde varlığı yoğun olarak

¹ Bu dönemde, kitap, basımcılık, bibliyografya ve kütüphane tarihi çalışmalarında uzmanlaşan ve 1993 yılından bugüne kadar 32 sayı yayımlanan kitabiyat dergisi Müteferrika ile Kebikeç gibi dergilerde hazırlanan özel sayı çalışmaları dışında başta İsmail Erünsal'ın ve Özer Soysal'ın kütüphanecilik tarihi ve Yahya Erdem, Kemal Beydilli ve Turgut Kut kitap tarihi ve basımcılık tarihi ile çalışmaları ile birlikte Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü üzerine uzmanlaşma ön plana çıkmaya başlamıştır. Bunun dışında Emil Jacobs, Sonja Brentjes, Johann Strauss, Julian Raby, Orlin Sabev gibi yabancı yazar ve akademisyenler de kitap tarihi ve okuma kültürü üzerine çalışmalarla dikkat çekmektedirler.

hissedilen, Batı'nın bu konudaki birinci el kaynaklarının incelenmesindeki eksikliğin giderilmesi önemli bir konu haline gelmektedir.

Bu konunun önemi daha önce yapılmış birçok çalışmada gündeme getirilmiştir. Örneğin, Mihin Eren ve Osman Ersoy (1969, s.227), "**Yerli ve Yabancı Eserlerde Kütüphanelerimizle İlgili Eserler Bibliyografyası**" başlıklı çalışmada, Türkiye hakkında çalışmalar yapmış yabancı araştırmacıların eserlerinde kitap ve kütüphane kültürü konularına pek değinmediklerini, daha çok siyasi konulara yer verdiklerini, "*Söz gelişi, yabancılardan Galland ve Toderini gibi sayıları pek az olan yazarlar bir kenara konulacak olursa diğerlerinde konumuzla ilgili bilgiler bir iki paragraf veya birkaç satırdan öteye gitmemektedir*" şeklinde ifade etmektedir. Günümüzde de Batı kaynaklarının bu alanda yeterince incelenmemiş olması sorunu devam ettirmektedir².

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren yabancıların ilgisini çekmiştir. Özellikle 1453 yılında İstanbul'un fethi, Batılıların Osmanlı'ya ilgisini daha da arttırmıştır. Bu ilgi sonucu Osmanlı topraklarını ziyaret eden farklı sosyal statülerdeki kişiler, Osmanlı'yı toplumsal, siyasal, ekonomik, ticari, bilimsel, mimari vb. birçok alanda gözlemlemiş ve gözlemlerini kayıt altına almışlardır. Bu durum, alana ilgi duyanları Batı'nın kaynaklarına yönlendirmiştir. İletişim ve ulaşım olanaklarının kısıtlı olduğu bu dönemde, Batı kaynakları, genellikle seyyahların Osmanlı topraklarına yaptıkları seyahatlerden edindikleri bilgilerin derlemesinden oluşmaktadır. Batı'nın Osmanlı kültür yapısıyla ilgili düşünceleri, bu dönemde, söz konusu seyyahlar tarafından yazılmış belgelerde, mektuplarda, raporlarda, günlüklerde, notlarda ve kitaplarda yer alan bilgilere dayanmaktadır.

Ele aldığımız konuyla ilgili Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahların kimler olduklarının yanı sıra ortaya koydukları eserlerde hangi konuları işledikleri hakkında da belirsizlikler söz konusudur. Çalışmamızda ele aldığımız 1453-1699 döneminde Osmanlı topraklarına seyahat eden seyyahlardan 371'inin gözlemlerini kayıt altına

² Bu tür bir çalışmanın önemi konusunda, İsmet Binark'ın 1981 yılında hazırladığı "**Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Kütüphane Koleksiyonları ile İstanbul Kütüphaneleri Hakkında Yerli-Yabancı Kaynaklar Bibliyografyası**" isimli eseri örnek olarak verilebilir. Bu eserde araştırma konumuza dair yapılmış çalışmaların kısa bir listesi verilmiştir. Bu bibliyografik çalışma, hazırlandığı tarih itibarıyla elde edilebilen eserleri kapsayan ve sadece kütüphanelere odaklı, sınırlı ama yararlı bir çalışmadır. Bunlar dışında Cunbur (1956) ve Soysal (1998) da eserlerinde Batı kaynaklarından yararlanarak kaynakları sunmuşlardır.

aldığı saptanabilmiştir. Ancak bu kesin bir sayı değildir. Günümüzde ise bu dönem ile ilgili 40'tan fazla seyyahın eserleri Türkçeye kazandırılmıştır. Batılı seyyahların eserleri ve çalışmaları, ülkemizde de özellikle tercüme veya monografiler yoluyla Osmanlı tarihi için kaynak olarak kullanılmaktadır. Osmanlı topraklarını ziyaret eden yüzlerce seyyaha ait eserin ve raporun birçok konu başlığı altında tarihsel araştırmalarda kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar çok çeşitli konularda olabilmektedir. Bir şehir monografisi içinde, sosyal hayatın tüm unsurlarında, diplomatik ve siyasi ilişkilerde, dini konularda, yemek ve içecek kültürü, askeri, sanat veya mimari tarihi gibi konuların³ hemen hemen hepsinde seyyahların verdikleri bilgilerden yoğun bir şekilde yararlanılmaktadır.

Dönemin Osmanlı kaynakları ile yapılan çalışmalar, kitap ve kütüphane kültürünü tek taraflı değerlendirmemizi sağlar. Tarih araştırmalarında kaynak ülke yani bu çalışma için düşündüğümüzde Osmanlı yazılı kaynakları birinci derecede önemlidir. Ancak dışarıdan bir bakış açısı, farklı bir değerlendirme olanağını ve bu kaynaklarda dikkat edilmemiş veya kaydedilmemiş ayrıntıları bize sunar. Zeki Velidi Togan (1950, s.64)'a göre, seyahatnameler, kaynak olarak bizim tarihimiz için önemlidir. Çünkü bizim dikkat etmediğimiz konulara dikkat çekmişlerdir. Bu şekilde, Batı kaynaklarının kullanımı konusundaki eksikliği giderecek bir araştırma daha da önemli hale gelmektedir.

Bu konuyla ilgili özellikle seyyahların doğrudan kaynak olarak kullanıldığı bazı akademik çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalarda kaynak olarak kullanılan seyyahların sayısı ise, daha sınırlı tutulmuş olmasına rağmen öncü çalışmalar olarak dikkat çekmektedir. İsmail Erünsal'ın "**Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar**", Yahya Erdem'in "**Secondhand Book Sellers And Travellers: Bookselling in the Ottoman State**" ve Sonja Brentjes'in, "**The Interests of the Republic of Letters in the Middle East**" ve "**XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezinler ve Bilimsel Çalışmalar 1550-1700**" eserleri örnek olarak gösterilebilir. Bu

³ Örnek çalışmalar: Yıldırım, F. (2014) 14.Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler. Bursa: Nilüfer Belediyesi. Aybet, G. (2010). Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu. İletişim Yayınevi. Faroqi, S. ve Neumann, C. (2006). Soframız Nur Hanemiz Mamur - Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak. İstanbul: Kitap Yayınevi. İlya, D. ve Uysal, M. (2015). İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett'in Gözüyle Osmanlı Kadını. Korkusuz M. (2003) Seyahatnamelerde Diyarbakır. Diyarbakır: Kent Yayınları.

ve benzeri araştırmalar, çoğunlukla belli konu başlıklarına yönelik olarak yapılan çalışmalardır. Bu alışmalar az sayıda ve seçilmiş seyyahları kullanarak araştırmacılar için karşılaştırmalı bir değerlendirme imkânı sunmaktadırlar.

15. yüzyıl ve sonrası, dünya tarihi içerisinde konumuz ile ilgili birçok gelişmenin dönüm noktası olmuştur. Bu dönem, Avrupa’da basımcılığın hayata geçirildiği ve elyazması kitap kültüründen, basılı kitap kültürüne geçiş yapıldığı bir dönemdir. Basılı kitaplar hızla tüm Avrupa’ya dağılmaya başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda kitap kültürünün, bilgi erişiminin hızla gelişerek, Rönesans ve Reform hareketleri içerisinde etkin bir rol aldığı bir zaman dilimidir. Bu ve benzeri tarihsel dönüm noktalarının varlığı konuyu daha da önemli hale getirmektedir. Kitap ve kütüphane kültürünün çok hızla geliştiği ve evrimleştiği bir dönemde, bu evrime şahit olanların Osmanlı’da aynı konuya olan bakış açıları konunun önemini daha belirgin hale getirmektedir.

1.2. ARAşTIRMANIN AMACI

el-Aybet (2010, s.14-15)’e göre, Osmanlı tarihinin birinci el kaynağı olan Osmanlı kroniklerinde, Osmanlı sosyal ve kültürel tarihine olan ilgi sınırlıdır. Bu durum kitap ve kütüphane tarihi ve kültürü için de geçerlidir. Dönem eserlerinde daha çok “*askeri, siyasi ve diplomatik ilişkiler*” n plandadır. Bu durum seyahatnamelerde de aynı Şekilde karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızın problemi de konumuz ile ilgili birinci el Osmanlı kaynaklarındaki yetersizlik ve Batı kaynaklarından yararlanılması konusundaki eksikliklerdir. Bu sebeple, bu araştırmanın amacı da mümkün olan en geniş lde farklı ve daha önce değerlendirilmemiş, çok sayıda Batı kaynaklı birinci el kaynağın incelenmesi sonucunda, konumuz ile ilgili yeni bulguların ortaya konularak değerlendirmesi ile bu yetersizlik ve eksiklik durumunun üzülmesine katkıda bulunmaktır. Bunu da mümkün olan en fazla sayıda seyyahın yazdıklarının değerlendirilmesi ile ortaya koymayı hedeflemektedir.

Bu araştırmada Osmanlı’da kitap kültürü hakkında inceleme yapan veya gözlemlerde bulunan Batılı seyyahların var olup olmadığı? Şayet varsa bunların kimler oldukları ve hangi eserleri yazdıkları? sorularına yanıt bulunmaya çalışılacaktır. Araştırmada ayrıca,

- Batılı seyyahların tespiti ve değerlendirilmesi sonucunda, araştırma döneminde Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü hakkında yazdıklarının hangi konularda dağılım gösterdiği ve hangi konuların ön plana çıktığı,
- Seyyahların yazdıklarının yeni ve orijinal bilgiler içerip içermediği,
- Elde edilen bilgilerin, Osmanlı kitap kültürü araştırmalarına katkısının olup olmayacağı sorularına yanıt aranacaktır.

1.3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Bu çalışmanın kapsamının belirlenmesinde, tarihsel dönem sınırlılığı da önemli bir olgudur. Çalışmamız, dönemselsel olarak, çalışmanın başlığında belirtildiği gibi “1453-1699” yılları arasındaki dönemi ele almaktadır. Benzer şekilde, Üçel-Aybet (2010), Avrupalı seyyahlarla ilgili 1699’a kadar olan dönemde ziyaret eden seyyahları incelemektedir. Çalışmasında İngiliz seyyahlara da çoğunlukla yer veren Bowen (2011) ise Türk-İngiliz ilişkilerini tarihsel dönemlere ayırmakta ve 1699’a kadar olan dönemi ayrı olarak incelemektedir. 1453 yılında İstanbul’un Fethi, büyük bir değişimi ifade ederken, 1683 yılında II.Viyana Seferi’nin sonuçları ve 1699 Karlofça Antlaşması ile birlikte, bilinen tarih örgüsü içerisinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’da duraklama dönemine girdiği ve genel olarak da gerilmeye başladığı dönemi ifade ettiği yaygın bir görüştür. Bu tarihsel sınırın önemli bir özelliği de ilk Osmanlı matbaasının kurulmasından önceki dönem olmasıdır. Bu dönemin önemi sebebiyle seçilen ve değerlendirilen kaynaklar da bu dönem içerisinde Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahlar ve bu seyyahların yazdıkları eserler olmaktadır.

Araştırmamızın temel kaynak araştırma çalışması sırasında çeşitli kaynaklardan⁴ tespit edilen 371 seyyah incelenmiştir. 371 seyyahın milliyet ve eserlerinin dili açısından dağılımı şu şekildedir:

Tablo 1. Tespit Edilen Seyyahların Milliyetleri

Seyyahların Milliyeti	Seyyah Sayısı
İtalyan	142
Alman-Avusturya	45
Fransız	91
İngiliz	57
Felemenk	13
Macar	4
Rus	5
Greks	6
Leh	4
İspanyol	1
İsveçli	1
Portekizli	1
Diğer	1
Toplam	371

Belirlenen bu seyyahların eserlerinin yazıldıkları diller ise şu şekilde belirlenmiştir.

Tablo 2. Tespit Edilen Seyyahların Eserlerinin Yazıldıkları Dil

Seyahatnamelerin Yazıldıkları Dil	Seyyah Sayısı
İtalyanca	131
Almanca	36
Fransızca	98
İngilizce	72
Felemenkçe	2
Latince	31
İbranice	1
Toplam	371

⁴ Çalışmamızın “Araştırmamızın Temel Kaynakları” başlıklı bölümünde bu kaynaklar değerlendirilmektedir.

Eserlerine erişilen seyyahlar, Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü konusu da dahil olmak üzere birçok konuda gözlemlerini yazmışlardır. Dönem Avrupa kaynaklarında Türklerden, sosyal, siyasi, kültürel, askeri ve ekonomik bir çok konuda bahsedildiği görülmektedir. Çalışmamızda 1453-1699 tarihleri arası için tespit edilen 371 seyyahın 290⁵'inin eserine erişilmiştir. Çalışmanın hedefi bir seyahatname listesi oluşturmak değildir. Seyyahlar, araştırma konumuz için sadece bir kaynak görevi görmektedirler. Bu sayı bu açıdan son değildir, geliştirilmeye açıktır⁶. Ayrıca, her seyyahın gözlemleri sonucu birden fazla sayıda eser ürettiği de görülmektedir. Bu çalışmada Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü konusunda gözlem yapan 122 seyyahın toplam 137 eseri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Çalışmamızın kapsamını bu eserlerden elde edilen bulgular oluşturmaktadır.

Araştırmamızda doğrudan araştırma konumuzla ilgili yararlanılmış 122 seyyahın milliyet ve eserlerinin dili açısından dağılımı şu şekildedir:

Tablo 3. Yararlanılan Seyyahların Milliyetleri

Seyyahların Milliyeti	Seyyah Sayısı
İtalyan	35
Alman-Avusturya	12
Fransız	29
İngiliz	28
Felemenk	7
Macar	1
Rus	1
Greke	4
Leh	2
İsveçli	1
Diğer	2
Toplam	122

⁵ Ek 2.'de tam metnine erişilen ve okunan fakat içerisinde konumuz açısından yeterli bilgi bulunmayan eserler, farklı açılardan bu konularda araştırma yapmak isteyen araştırmacılar için listelenmektedir. 371 seyyahın tamamı bir liste veya bibliyografya olarak sunulmamaktadır. Bunun sebebi, çalışmanın amacının bu olmaması, konu dışına çıkılmaması gerekliliğidir. Çalışmanın kaynaklarının değerlendirmesi düzeyinde hedefi, erişilen kaynakların içerisinde konumuzla ilgili bilgi taşıyan eserleri belirlemektir.

⁶ Bu çalışmada çıkarılan konular ve alıntılar ile Ek 2.'de bulunan, erişilen ve okunan kaynakların listesi yönünden, farklı kriterlerde, farklı coğrafi alanlar veya dönemler için farklı değerlendirmeler ortaya konulabilir. Bunun dışında hiçbir şekilde erişilemediği için veya bibliyografik kayıtlarının yetersizliği yüzünden kuşku duyularak değerlendirilmeye alınmayan kişiler ve varlığı yeni keşfedilen elyazmaları da olabilecektir.

Tablo 4. Yararlanılan Seyyahların Eserlerinin Yazıldıkları Dil

Seyahatnamelerin Yazıldıkları Dil	Seyyah Sayısı
İtalyanca	27
Almanca	7
Fransızca	22
İngilizce	45
Felemenkçe	1
Latince	20
Toplam	122

Araştırmanın kapsamı içerisinde belirlenen 122 seyyahın yazdıkları incelendiğinde genel olarak 6 ana konuda değerlendirmelerde buldukları görülmektedir. Bunlar,

- Kitabı oluşturan fiziksel unsurlar
- Basılı ve elyazma kitaba olan ilgi
- Yönetim erki ve halkın kitap ile olan ilişkileri
- Kitabın, eğitim, bilim, edebiyat, dil gibi konularla olan ilişkisi
- Kitabın yaygınlaşması ve ticaretinin unsurları
- Kütüphane ve okuma mekânları

olarak değerlendirilebilir.

Seyahatname metinlerinde bu konularda erişilen bulgular çalışmamızın metin yapısı ve bulguların konulara göre dağılımı içerisinde uygun başlıklar altında toplanarak değerlendirilmiştir.

1.4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda “tarihsel yöntem” kullanılmaktadır. Kaptan (1993, s.53)’a göre tarihsel yöntem, “gerçeği bulmak, başka bir deyişle, bilgi üretmek için geçmişin tenkidi bir gözle incelenmesi, analizi, sentezi ve rapor edilmesi sürecidir.” Annales tarihçisi Marc Bloch (1994, s.38) tarihsel araştırmaların öznel niteliğini savunurken, Edward Hallett

Carr da “**Tarih Nedir?**” başlıklı, tarih metodolojisi konulu kitabında “*tarihte insan kendini gözlediği için, tarih zorunlu olarak öznedir,*” demektedir. (Carr, 2004, s.72). Bu açıdan tarihi araştırmanın tekrarı olmayan gözlem ve olaylara dayandığı görülmektedir (Kaptan, 1993, s.55).

Tarihsel araştırma yöntemleriyle ilgili önemli bir konu, tarihsel araştırmaların tümevarım özelliğine sahip olmasıdır ve bu da “*akıl yürütme ve çalışmayı*” gerektirir (Kaptan, 1993, s.55). Bu yöntemde her gözlemde aynı sonuç ortaya çıkarsa, bütün olgulara uyan bir “*genelleme,*” yahut da “*yasa*” ortaya konulabilir. Fakat “*tümevarım*” yönteminde genellemeler, bulgulardan yapılmalı, bununla birlikte de önyargısız ve ahlaki kaygılar olmadan yapılmalıdır (Tosh, 1997, s.122). Çalışmamızda yer alan olgularda her araştırmacı ve bu konuda daha geniş araştırmalar yapmak isteyenler için bir çıkış noktası oluşturmaktadır. Bu açıdan olguların kesin bir genellemeye varmayacak şekilde değerlendirilmesi, araştırmamız için önemlidir. Çünkü tespit ettiğimiz bulguları inceleyen her tarihçi ve araştırmacı olaylara farklı gözle bakabilecektir. Kaptan (1993, s.55) da bu şekilde yöntem olarak tarihçilerin neden-sonuç ilişkisi içinde birbirlerinin sebebi oldukları yargısında bulunmak yerine bunlar arasındaki ilişkileri belirtmelerinin yeterli olduğunu ifade etmektedir. Bu açıdan seyyahların kendisinin değil, yazdıklarının sınıflandırılması ve belirli bir düzende sunularak değerlendirilmesi yeterli olmaktadır. Çalışmamızda bu yöntem tercih edilmiştir. Tarih araştırma teknikleri konusunda yapılan çalışmalar, farklı metodolojik yapılar ortaya koyabilmektedir. Bu şekilde her tarih araştırması sadece belge aktarma değil araştırmayı yapanın kişisel deneyimleri ve her belgeye verdiği tepki ile ilgili ve farklı değerlendirmelerin olabileceği bir alandır (Tuş, 2011, s.97-99; Tosh,1997: Acun,2011, s.68). Faroqhi (1999, s.3)’ye göre, “*tarih araştırmalarında zaman zaman tez konuları uzun uzun düşünülüp tasarlansa bile bazen arşiv ve birinci el kaynaklarla çalışmaya başlanınca tasarlandığı şekilde birebir yapılamayabilir. Burada yeni yaklaşımları yönetenler belgelerdir.*” Bu şekilde tarihçi, belgelerle olayları yeniden inşa edebilme yöntemine sahiptir. Acun da aynı şekilde “*Tarihsel bir metni oluşturma, konu seçimi ile başlayan ve nereye uzanacağı baştan kestirilemeyen entelektüel bir serüvendir,*” diye belirtmektedir (Acun, 2011, s.150). Bu şekilde çalışmamız da bu öznel nitelikte olacaktır.

Seyahatnameler de bu öznel niteliği en iyi şekilde yansıtan kaynaklardır ve sadece gözlemlerin değil, okuyucusunun hoşuna gidecek bir hikâye anlatımı⁷ ihtiyacını da yansıtmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda ana kaynaklar olan seyahatnamelerin tek tek değerlendirilmesi ve seyyahların sağladığı bilgilerin güvenilirliğinin ve doğruluğunun kontrolü anlamına gelen, yerel seyyahlar veya kaynakların bilgileri ile karşılaştırılması durumu metodolojik olarak kullanılmamıştır. Çünkü hedeflenen çalışma, mümkün olabilecek en yüksek sayıda seyyahın ana konumuz olan kitap kültürü ile ilgili söyledikleri ve gözlemlerinin ortaya konulması ve değerlendirilmesidir. Önemli olan kullanılan kaynakların gerçek kişiler tarafından yazılan gerçek eserler olarak kabul edilmesidir. Batılı bakış açısını ortaya koymak çalışmanın amacına hizmet etmektedir. Bilginin doğruluğu veya güvenilirliğinin karşılaştırılarak sorgulanması konumuz içinde değildir. Bu yüzden kaynakların seçiminde karşılaştırma yapmak amacıyla Osmanlı kaynakları ile ilgili özel bir çalışma yapılmamıştır.

Farklı konularda yapılan benzer çalışmaların çok büyük çoğunluğu ortalama 10 veya daha fazla seçilmiş seyahatname ile yapılan çalışmalara ve doktora tezlerine dayanmaktadır. Çalışmamızda ise 122 seyyahın yararlanılmıştır. Bu dönem ile ilgili 371 seyyahın tespit edilmesi, bunların 290'ının yazdıkları eserlere erişilmesi ve bunların incelenerek 122 seyyahın bir veya birden çok eserinden konumuz ile ilgili bilgilerin ve bulguların çıkarılması ve değerlendirilmesi başlı başına zorlu bir süreçtir.

Bu yüzden araştırma sürecinde bazı sınırlılıkların ortaya konulması ihtiyacı doğmuştur. Çalışmamızın araştırma sürecinin kaynak arama döneminde, temel kaynakların yardımıyla seyahatnameler belirlenmiştir. Seyahatnamelerin listelenmesi, dil ve temel özellikleri ile sınıflandırılması sağlanmıştır.

Çalışmamızın kronolojik yapısında ise seyyahların kitap kültürü ile ilgili verdikleri bilgilerin değerlendirilmesinde dönemselsel bir sıralama kullanılmamıştır. Heath Lowry (2004, s.96-97) "**Seyyahların Gözüyle Bursa**" isimli çalışmasında 1326-1923 tarihleri

⁷ Çalışmamızda kaynakların özelliği gereği tarihsel "anlatı" tekniği ön plandadır. Buna göre Avrupa dillerinin çoğunda "*history – tarih*" sözcüğü, aynı zamanda "*story-hikâye*" anlamına gelir. Anlatı da geçmişteki olayların gözlemcisi veya olayların içindeki insanın etkilenmesini aktaran tekniktir (Tosh,1997, s.107). Seyahatnamelerde bu teknik de kullanılır. Seyahatname olarak kaleme alınmış eserlerde hikâye anlatımı ile edebi bir tür ortaya çıkmaktadır. Hikaye anlatımı öyle güçlü bir ifade tarzıdır ki, Ortaylı'ya göre, 17.18. ve 19.yüzyıl seyahatname yazarı önyargılarıyla hareket etmekte ve "*din*", "*harem*" ya da "*devlet düzeni*" konularında okuyucusunun hoşuna gidecek bir şeyler uydurmakta ve abartmalarda bulunabilmektedir (Ortaylı, 2010, s.80).

arasında Bursa şehrine gelen yabancı seyyahların, Bursa ile ilgili gözlemlerini verirken, dönem ile ilgili geniş bir tarihsel perspektif sunmuş ve bunları seyyahların görüşleri ile desteklemiştir. Lowry bunu yaparken, seyyahların ilgilendiği konuları ön plana çıkarmış ve seyyahların yazdıkları arasında kronolojik bir sıralamayı önemsememiştir. Örneğin, Lowry, kitabının **“Gündelik Hayatın Tehlikeleri Başlığı”** başlıklı bölümünde, 1413 tarihindeki bir olay ile ilgili seyyah Pero Tafur (1926)’dan alıntı yaparken, takip eden paragrafta iddiasını güçlendirmek amacıyla, aynı bulgu ile ilgili 1607 yılında seyahat eden Polonyalı Simeon ve aynı tarihlerde Osmanlı’da bulunan Fransız elçisi Jean de Gontaut-Biron’dan alıntılar kullanmıştır. Benzer bir şekilde, çalışmamızda da Osmanlı kitap kültürünün gelişimi açısından, 1501 tarihindeki bir olay ve görüş ile 1699 yılındaki bir olay veya bulgu arasında çok büyük farklılıklar olup olmadığının ortaya konulması düşüncesi benimsenmiştir. Aynı başlıklar altında benzer veya farklı bulguların ortaya konulması 1501’deki bir durumun 1699’da da devam etmesi veya etmemesi yönünde değerlendirmelerin yapılması bağlamında önemli hale gelmiştir.

Bundan farklı bir şekilde, Agostino Pertusi’nin, çalışmamızda da yararlanılan önemli eseri, 3 ciltlik **“İstanbul’un Fethi”**⁸ kitabı, 1453-1499 dönemi için tanıklıkları ortaya koyarak fetih sırasındaki kitapların durumu ile bize tartışmaya açık bilgiler vermektedir. İstanbul’un Fethi’nin kitap ve kütüphane kültürüne etkisi ile dönemin yönetici sınıfı etrafında şekillenen kitap ve kütüphane kültürü, seyyahların ve bu dönemde yazılan yabancı kaynakların verdiği bilgilerle ortaya konulmaktadır. Bu dönem, seyyahların değerlendirilmesi ve dönemin kitap ve kütüphane kültürüne etkisi ve etkileşimi açısından kendisini takip eden 200 yıllık dönemden farklı bir şekilde değişim geçirmiştir. Seyyahların ve batılıların görüşlerini derleyen eser bu açıdan önemlidir. Bu yüzden bu başlıkta ayrıca değerlendirilmektedir.

Çalışmamızda kullanılan seyyahlar açısından ise bazı istisnai durumların mevcut olması araştırmamızdaki bir sınırlılık olarak ortaya çıkmaktadır. İlgili dönemde Doğu’dan Batı’ya doğru bilgi akışının, Türklerle ilgili basılmış kısa eserler, seyahatnameler, Osmanlı’dan kaçırılan ve satın alınan elyazmaları veya resmi raporlar yoluyla geldiği görülmektedir. Bu da ilgili dönemde Türklerle ilgili eserlerin kaynaklarının sınırlı

⁸ İstanbul’un Fethi ile Fâtih Sultan Mehmed’in fetih siyasetine dair ayrıntılı bir çalışma olan bu eser, Mahmut H. Şakiroğlu tarafından tercüme edilmiş ve yeni ilâvelerle birlikte 3 cilt olarak 2004, 2006 ve 2008 yıllarında yayımlanmıştır.

olduğunu göstermektedir. Richard Knolles'in ilk basımı 1603'de yapılan "*The Generall Historie of the Turkes*" isimli Osmanlı Tarihi eseri istisnai bir önem taşır. Bu eser, tarihçilerin yararlandığı geniş ve çok önemli bir Osmanlı tarihi derlemesidir. Knolles'in İngiltere'den hiç ayrılmamış olduğu iddia edilmiştir (Curtis, 2009, s.46). Knolles'in Osmanlı'ya geldiğine dair bir kanıt bulunmamasıyla birlikte gelmediğine dair de bir kanıt bulunmaktadır. Eseri alıntılarını göstermemesi nedeniyle kuşkuyla bir seyahatname olarak değerlendirilmiştir. Ama eserin geneline bakıldığında herhangi bir seyahatten söz etmemesi ve "gördüm" gibi birinci tekil kişi ile şahitlik yazmaması da bu güçlü eserin derleme⁹ olduğu kanısını güçlendirmektedir. Bunun seyahatname olup olmaması ayrı bir konudur. Ama kitap tarihi ile ilgili bilgilerin varlığı bizim için önemlidir. Bunun dışında birçok araştırmacı, bu eserin içeriğini ve yazım gücünü seyyahların yazdıklarıyla birlikte değerlendirmektedir (Curtis, 2009, s. 46; Suranyi, 2008, s.33). Bu eserde konumuzla ilgili ve incelediğimiz diğer kaynaklarda erişilemeyen bilgilere erişmek de mümkün hale gelmektedir. Bu eserin bir seyahatname derlemesi olarak yazılmış bir Türk tarihi çalışması olduğu görünmektedir. Benzer şekilde Francesco Sansovino'nun eserlerinde de büyük çoğunlukla seyahatnamelerden yararlanılmış bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır (Höferth, 2000, s.62). Burada da verilen bilgilerin özgünlüğü, çalışmamızda bu eserin kullanımını gerektirmiştir. Ama Sansovino'nun "**Historia Universale**" eserinde uzun Türkçe transliterasyon yapılmış cümleler kurması da bunun Venedik'te karşılaştığı birinden mi yoksa başka bir Osmanlı toprağında mı bu kelimeleri duyduğu tartışmasını yaratabilir (Sansovino, 1632, s.27-29-36). Bunlar dışında Dimitri Kantemir de standart bir seyyah tanımına girmemesine rağmen, döneminin Boğdan Beyi olarak İstanbul'a gelmesi sebebiyle yazdığı metin de tarih eseri olarak değerlendirilmiştir. Bu konuda bir istisna da Bernard Von Breydenbach (1440-1497) ve yazdığı "**Peregrinatio in Terram Sanctam**" isimli eseridir.¹⁰, Bernard Von Breydenbach, Kudüs'e kadar olan Hac ziyareti birçok açıdan önemlidir. Nisan 1483'den Ocak 1484 tarihine kadar süren seyahati ile ilgili kitabı, Hac ziyareti için bir rehber görevi görecektir şekilde ilk resimli seyahat kitabı olarak tarif edilmektedir. Resimler ağaç baskı olarak dönemin basımcılarından Erhard Reuwich tarafından yapılmıştır. Bu

⁹ Özbaran (2004, s.316)'a göre, Knolles'in eserinde "görgü tanıkları, çeviriler, derlemeler içeren Callimachus, Barletius, Spandugino, Menavino, Fontanus, Giovio, Busbecq, Pigafetta ve Minadoi gibi yazarların eserleri" kullanılmıştır.

¹⁰ Peregrinatio terimini Guillaume Postel, 1575 basılı "des histoires orientales..." eserinde Hz.Muhammed'in Medine'ye hicretini tanımlarken de kullanmaktadır (Postel, 1575, s.223).

kitabın konumuz açısından önemi özellikle Modon'da Türkler ve Hıristiyanlar ile ilgili yazdıkları ve ilk Arap harfli alfabenin basılı olarak kitaba konulması ve bunun "*Türklerin de kullandığı alfabe*" diye tanıtılmasıdır. Bu durum ve eserinde Türklerle ilgili resimlerin bulunması da bir şekilde Türklerle karşılaştığını bize göstermektedir (Noonan, 2007, s.20).

Diğer istisnai bir durum da seyahat tarihleri konusundadır. Seyyahlardan bazılarının 17. yüzyılda doğmuş olmalarına rağmen, Osmanlı topraklarında bulunması, 1700 yılına çok yakın tarihlerde olmuştur ve hepsi 17.yüzyılda doğmuşlardır. John Heyman 1700 yılında Osmanlı topraklarına gelmiştir. Thomas Shaw, 1694 doğumludur ve 1720'lerde Osmanlı topraklarında Türklerle karşılaşmıştır. Bu yüzden 1700'lerin ilk dönemindeki önemli hadiselerle değinmesi de çalışmamızın kapsamı açısından önemlidir. 1699 yılı Osmanlı topraklarını ziyaret açısından çok kesin bir sınır değildir. Elde edilen bulguların ve bilginin değeri açısından bu esneklik sağlanmıştır. Çünkü hedef bibliyografik bir çalışma değil, bu dönemler etrafında kitap tarihi çalışmasıdır. Bu durum 1717'de Türkiye'de bulunan Lady Montagu için de geçerlidir. Bu sebeple bu tarihsel sınır, çalışmamız için 15-20 senelik bir esneklik kazanmıştır. Bu esneklik birkaç seyyahattan ibarettir.

Bunlar dışında, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra gelen Giambattista Toderini, Abbe Sevin, Baron de Tott ve Voltaire gibi seyyah ve dönem kaynakları, 122 kişilik seyyah listesine dahil edilmemiş, gözlemlerinin önemine istinaden kaynak olarak kullanılmıştır.

Bir diğer istisnai durum da coğrafi seçim konusundadır. Mantran (1990, s.11)'a göre, Kuzey Afrika eyaletleri bir yana bırakılırsa, diğer Osmanlı toprakları kendilerine ait bir yönetim mekanizmaları olan ülkeler için bile yönetim alanında olduğu kadar, ticaret alanında da başkentle ilişki halindedir. Bu yüzden İstanbul veya Anadolu topraklarına gelmeyen ama kitap kültürü ile ilgili İstanbul veya Anadolu toprakları ile ilişkisini yazılı olarak gösteren ve gözlemlerde bulunan bazı seyyahlar istisnai olarak çalışmamıza katılmıştır. Anadolu topraklarına geldiği kesin olmayan, Antonio Possevino gibi döneme ait yazılı eser bırakan veya konumuzla ilgili başka eserlerde olmayan bilgiler paylaşan ve kendi gözlem yapmış gibi detaylar veren bir çalışma da seyahatname gibi değerlendirilmiştir. Çünkü yazar, kendi hazırladığı listelerle bize İstanbul'daki bazı bireysel kütüphanelerin ve saray kütüphanesinin kataloğunu

sunmaktadır. Bu durum, Possevino'nun, Anadolu topraklarında bir süre bulunduğu şeklinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Aynı şekilde Yerasimos (1991, s.352) da Possevino'nun Osmanlı'ya ait Balkan topraklarında bulunan Transilvanya'ya geldiğini aktarmış ama Anadolu topraklarına geldiğine dair bir tespiti olmamıştır. Fakat Transilvanya seyahati yüzünden Osmanlı topraklarına geldiğini kabul etmiştir. Transilvanya'ya gelip Osmanlı sarayı ve İstanbul'daki kimi bireysel kütüphanelerle ilgili notlarının bulunması bu seyyahın Anadolu topraklarına gelmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir ve Yerasimos'un da referansıyla seyyah listesine alınmıştır.

İkinci el kaynaklarda da bazı seyyahların kitaplar, kitap tarihi ve kütüphane kültürü ile ilgili sözlerine erişilmiştir¹¹. Bu yazarların orjinal eserlerine erişilemediği ve ilgili alıntıların orjinalinin bulunmadığı durumlarda, aktaran eser üzerinden sunumu yapılmıştır. Bu kişiler ise seyyah listesine doğrudan eklenmemiştir.

Bunun dışında, çalışma içerisinde, özellikle 1453-1499 döneminde Osmanlı topraklarına bir şekilde gelip burada, saray hizmetinde kalıp, kitap ve kütüphane ile ilgili bilgiler aktaran yabancılar da değerlendirilmiş, fakat bunlar seyyah listesine eklenmemiştir¹². Bu kişileri seyyah olarak tanımlamak, konumuz açısından bazı karışıklıklara yol açabilmekte ve bu da farklı bir açıdan değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bunlar İstanbul'un fethi ile ilgili yazmaktadırlar ve Bizans'ta yerleşik kişiler olarak sadece şahit oldukları veya duydukları konuları dile getirmektedirler.

Çalışmamızla ilgili bir diğer sınırlılık ise dil konusunda karşımıza çıkmaktadır. Seyahatname incelemelerinde dil sorunu önemlidir. Çetin (2011, s.19) de bu konuya değinmiş ve seyahatnameleri inceleyen veya bu seyahatnamelerle ilgili çalışma hazırlayanın, kendisinin hâkim olduğu dile göre seyahatnameleri seçebildiğini belirtmiştir. Bu yüzden benzer çalışmalarda kullanılan seyyah sayısı da azalmaktadır. Dil sorununun önemli noktalarından biri, araştırmacının ilgili dile hakimiyetinin yetmediği durumlarda, ilgili dönemin dil özelliklerini yansıtan bir metni okuma zorluğudur. “Orta Çağ Latincesi”, “Yüksek Almanca”, “Eski İngilizce” ve benzeri şekilde tanımlanmış metinler, araştırmacı o dili bilse bile sorun yaratabilir. Çalışmamızda, İngilizce, Latince, İtalyanca, Fransızca ve Almanca metinler

¹¹ Fransız Elçiler, Jean De La Haye ve Harley de Sancy örnek olarak verilebilir.

¹² Phrantzes, Amirutzes, Langushi, Ankonalı Ciriaco, Ankaralı Adam, Kievli İsidoro gibi

incelenmiştir. Bu konuda iki yöntem izlenmiştir. Özellikle Türkçeye ve İngilizceye tercüme yapılmış seyahatnameler için Türkçe ve İngilizce dilinden incelemeler tercih edilmiştir. Metin okumalarında, orijinal metin ile karşılaştırma konusu da önemli bir problemdir. Bazı metin tercümelerinde ne yazık ki eksiklikler ve sorunlar olabilmektedir. Bunlarda da Türkçe tercüme metinler, orijinal asılları ile karşılaştırılmak suretiyle eksik veya yanlış anlaşılma olabilecek tercüme yanlışlarına dikkat edilmiştir. Eğer eksiklik yok ise, Türkçe tercümesi kullanılmıştır. Bazı eserlerde (Busbecq, Rycout ve De Motraye) hem kaynak dil hem de Türkçe tercümesi kullanılmıştır. Bunun sebebi, Türkçe tercümede erişilemeyen, metinde farklı sınıflandırılan veya tercümeyle dahil edilmemiş bilgilerin orijinalinden erişilmiş olmasıdır.¹³

Langlois ve Seignobos (2010, s.143)'a göre “*dil sürekli bir gelişim ile değişir ve her dönemin kendisine özgü bir dili vardır. Dil sorununu çözmek sözlüklerin yardımıyla mümkündür.*” Özellikle tam hâkim olunan İngilizce dışındaki dillerdeki metinlerin zorluğu ile karşılaşıldığında, dönem sözlüklerinden yararlanılmış ve her dil için özellikle ilgili dönemde hazırlanmış sözlükler tercih edilmiştir. Araştırmacının bu dillerle ilgili eğitim almış olması ve gramer ve altyapılarına hakim olması, sözlüklerin de yardımıyla çevirileri kolaylaştırmaktadır. Bu avantajdan yararlanılmıştır. Bununla birlikte, önemli bir nokta da konumuz itibarıyla seyyahların yazdıklarının teknik veya bilimsel konuları kapsamamasıdır. Kitap kültürü ile ilgili yazılanlar genel olarak ağır bir dil bilgisi gerektiren metinler değildir, aksine sıradan gözlemlerdir ve bunlar gündelik dil ile yazılmışlardır. Bu da diğer dillerdeki tercümelerde de nisbi kolaylık sağlamıştır.

Türkçe’de yer alan metinler, orijinal dilindeki metinlerle karşılaştırıldığını çeşitli çeviri sorunları olduğu görülmüştür. Çeviri sorunları konusunda çok belirgin bir örnek, 18.yüzyıl eseri olarak ikinci el kaynak olarak değerlendirilen, Voltaire’in “**12.Charles Tarihi**” adlı eserinde yer alan “*Paris ’te bir gün içinde yazılan kadarı İstanbul’da ancak bir yılda yazılmaktadır,*” cümlesidir (Voltaire, 1864, s.195). Voltaire’in bu ünlü sözü birçok kaynakta ve özellikle de internet kaynaklarında, yanlış bir şekilde “kitap yazımı” ile ilişkilendirilse de aslında metnin başı ve sonu okunduğunda¹⁴, aslında bahsedilenin,

¹³ Özellikle, Aubry de la Motraye, A.Busbecq ve Paul Rycout da bu yöntem kullanılmıştır.

¹⁴ “*There was no fear that any one would importune him with unnecessary petitions, or petitions about trifling affairs, for at Constantinople they write less in a year than at Paris in a day. Much less dare any one present petitions against the ministers, to whom the Sultan hands them generally without reading them*”.

padişaha yazılan dilekçelerin sayısı olduğu görünmektedir. Bu gibi konulara dikkatli yaklaşılmaya çalışılmıştır. Bu şekilde literatür düzeltmelerinde dikkatli hareket edilmiştir.

Çalışmanın tamamı değerlendirildiğinde karşımıza bazı seyyahların metinlerinden elde ettiğimiz bulgular açısından ortaya kimi sorunlar çıkabilmektedir. Bunlardan en önemlisi, seyahatnamelerin taşıdığı bilgilerin “özgünlüğü” durumudur. Faroqhi (1999, s.193)’ye göre, bugün olduğu gibi o dönemlerde de bilim çalışmalarının mantığı gereği, bilim adamlarının önceki yazarları bilmesini gerektiriyordu, “*ve bu yazarlar için de ‘bilmek’ genelde ‘kopyalamak’ demektir. Bu yazarlar için de, Balkanlar’da ya da Anadolu’da seyahat etmek hayatta bir kere yaşanabilecek değişik bir deneyim idi. Belki de seleflerinin sözlerini kopyalamalarının sebebi, akıllarına gelen ilk şeyin onların kelimeleri olmasıydı.*” Togan (1950, s.104)’a göre tarihsel metodolojinin temel yöntemlerinden, dış eleştirinin¹⁵ bir unsuru da eserlerin orijinalliğidir. Bunu tayin etmek zordur. Seyahatname yazarları kaynak belirtmeden birbirlerinden¹⁶ yararlanmışlardır. Schwab’a göre (1987, s.66) *ise kopyalamada çoğunlukla kaynak gösterilmediğini, gösterecek bile mutlaka başka seyahatnamelerden doğrudan alıntılar yapmaktadırlar.* Aynı sorun “iç eleştiri”¹⁷ yöntemi için de geçerlidir. Seyyahların Osmanlı’nın kitaplarını ve kütüphanelerini merak ettikleri, kitaplar satın aldıkları, bunları başka dillere çevirdikleri, bazen de kendiliğinden eklemeler yaptıkları görülmektedir. Bazen hiç şahidi olmadıkları olayları veya hiç gitmedikleri memleketleri bizzat görmüş gibi anlatmaktadırlar (Kütükoğlu, 1995, s.35). Bilimsel ve edebi olarak özgünlüğe değer verilmesi, 18. yüzyıl başından itibaren geçerli olmaya başlamıştır (Faroqhi, 1999, s.193). Bloch (1994, s.38) ’a göre de bu dönemde gözlem yapılan şeylerin, derlemelerin yarısından fazlası başkaları tarafından daha önce yapılmış gözlemlerden meydana gelmektedir. Özellikle de Hac amacıyla yapılan seyahatlerde orijinal gözlem bulunmamaktadır (Yerasimos, 1991, s.19-20; Faroqhi, 1999, s.183).

¹⁵ Dış Eleştiri: Eserin adı, yazarının, tarihinin ve eserin orijinalliğinin tespiti (Kütükoğlu, 1995, s.29-33; Kaptan, 1993, ss.53-123)

¹⁶ Bazen de d’Herbelot’un “**Bibliothèque Orientale**” eserinin büyük çoğunluğunu Kâtip Çelebi’nin “**Keşf-ü Zünun**” eserinden alması durumunda olduğu gibi kopyalamışlar veya aşırı esinlenmişlerdir.

¹⁷ İç Eleştiri: belgelerin anlamının, doğruluğunun belirlenmesi (Kaptan, 1993, s.53). Tarih ancak şahitliklere dayalı olarak yazıldığından tarihte doğruyu yanlıştan ayırmak, 3 temel işleme indirgenir. Şahitlikleri araştırmak, sonra onları kontrol etmek ve nihayet onları anlamak (Halkin, 2000, s.3).

Seyahat yazmak zamanla kopyalamak veya daha sade anlatımlardan öte bir kültür haline dönüşmektedir. “**Ars Apodemica**”¹⁸ bir seyahat kültürü ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde ifade edilen bölgesel rehberler ve seyahatler, el kitapları¹⁹ ve seyahat yazım kılavuzları ortaya konulmaktadır.

Bu noktada seyahat eserlerinin güvenilirlik sorunu ortaya çıkmaktadır. Pollock (2013, s.283-286), Royal Society örneğinden yola çıkarak güvenilirlik sorununu, seyahat metninin yaygın kullanımına bağlamakta ve bu da yeni seyahatlerin ortaya çıkmasına ve “*bilgi imparatorluğu*” kavramı içerisinde, Royal Society üyeleri arasında bilginin güçlenmesine ve bilimsel ve ticari dağılımına yol açtığını söylemektedir. Seyahatname yazarları, yazdıklarının daha geniş kitlelere ulaşması ve akademik alanda da kullanılabilmesi için güvenilir olduklarını göstermek zorunda kalmaktadırlar. Güvenilirlik sorunu Osmanlı topraklarında bulunan seyyah ve kişiler için de söz konusudur. Bu kişilerin yazdıkları, okuyucularını doğrudan etkilemektedir. Bisaha (2012, s.287), “*Eğer koltuklarında oturan budun bilimciler, şairler ve tarihçiler hâlâ hümanistlerin ileri sürmüş oldukları peşin hükümlerle uğraşıyorlarsa, belki de seyahatname yazarları daha iyisini yapmışlardı. Osmanlı imparatorluğunda bir süre kalma olanağı bulan Avrupalıların, barbar din düşmanları olarak adlandırılan bu halkla ilgili çok daha pozitif bir perspektifle dönüp geldikleri ileri sürülmüştür,*” diye bu durumu açıklamaktadır. Ortaylı (2010, s.76)’ya göre, bakış açısı zamanla farklılaşmakta ve “*15-17. yüzyıl dönemlerinde Doğu için yazılanlar bize hem bazı alanlarda değerli maddi bilgiler vermekte, fakat asıl ve ikinci boyut olarak Batı adamının bu dönem zarfında geçirdiği dünya görüşünü yansıtmaktadır. Buna göre Batı adamının Doğu’ya bakışı ve mantalitesi 15.-16. yüzyılda farklıdır. 17.-18. yüzyılda ise değişen bir zihniyet ve Avrupa-merkezcilik göze çarpmaktadır.*”

¹⁸ Osmanlı’ya yapılan seyahatlerin edebi türleri belirli şekil şartlarına bağlı idi. Bu yüzden her eser döneminde seyahat olarak tanımlanmasa da genel bir başlık altında değerlendirmek amacıyla bu şekilde düşünülmektedir. Brentjes (1999, s.449)’e göre “*Bu seyahat şeklinde teorik olarak bir, bazen de iki ayrı günlük tutulmasını, birinci günlüğün özellikle bazen de talep edilen bilgilerin olduğu daha etkileyici kısımların olduğu birinci kitap ile birlikte sadece seyahat raporunu nasıl düzenlediğini değil, nereleri ziyaret edip, neler araştıracağını yazan ikinci bir defter de bırakırdı.*”

¹⁹ Bu şekilde “**instructor for travelers**”, “**handbook for travelers**” başlıklarıyla yayımlanan eserlerde bölgesel bilgiler, yaşam kuralları, davranış biçimleri, yolculuk rotaları ve gidilen yerle ilgili kısa bilgiler sunulmakta idi.

Seyyahların kendileri de bu güvenilirlik sorununun farkındadır. Seyyah John Cartwright, seyahatnamesine isim olarak “*true journall*”²⁰ başlığını atmaktadır. Bernard Randolph da benzer şekilde “*True prospect of*”²¹ başlığını seçmektedir. Bu şekilde kendi eserlerinin “gerçek” olduğunu veya “doğru bakış açısıyla” yazıldığını vurgulama gereği duymuşlardır. Bu da 17. yüzyılın başında, seyyahlar arasında yazılanların güvenilirlik ve orijinallik sorunu yaşandığını görmemizi sağlayan bir bulgudur. Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahlardan, özellikle resmi bir görev veya bir hami tarafından gönderilen seyyahlar, doğru bilgi sunmaları gerektiği yaklaşımı ile değerlendirilebilir. Çünkü verecekleri bilginin yanlış ve manipülatif olduğu ortaya çıktığı takdirde, statülerini kaybetme tehlikesi vardır. Bu durum işlerinin doğasında vardır. Bunlardan diplomatik görevde olanlar, ağırlıklı olarak ticari, siyasi ve askeri yönleri ön plana çıkardıkları gibi, bilimsel amaçla gelenler ise, kendi araştırma alanları ile ilgili daha titiz ve dikkatli davranmışlardır. Kendi imkânlarıyla seyahat edenler veya macera peşindekiler ise bu konuda en çok şüphe duyulabilecek kişilerdir. Bunlar tuttıkları günlükleri farklı kılmak ve yayınlandığında popüler bir okur kitlesi yaratmak için abartılara yer vermişler, görmediklerini görmüş gibi yazmışlar, birçok zaman da kendilerinden önce gelenlerin eserlerinden yararlanmışlardır. Seyyahların gözlemlerinin, zamanın ruhundan, önyargılarından, okuduklarından, seyyahın sosyal ve siyasi statüsünden bağımsız olamadığı görünmektedir. Kitap ve kütüphane gibi daha çok gözleme dayalı ve tarafsız bilgi vermek gibi, kişinin bulunduğu siyasal ve sosyal konumuna etki etmeyeceği bir konuda da seyyahlar olabildiğince tarafsız gözleme sahip olabilmektedir.

1.5. ARAŞTIRMANIN DÜZENİ

Araştırmamız düzen olarak 6 bölümden oluşmaktadır.

²⁰ The preachers travels, wherein is set downe **a true journall** to the confines of the East Indies, through the great countreys of Syria, Mesopotamia, Armenia, Media, Hircania and Parthia ... /penned by I.C. London : Thomas Thorppe, 1611.

²¹ Bernard Randolph, The Present State of the Morea called Anciently Peloponnesus. With the maps of Morea and Greece ans several cities. Also **a true prospect of the Grand seraglio** or imperial palace of Constantinople, as it appears from Galata. London: Will Notts, 1689.

Birinci bölümde, Araştırma konumuzun önemi ve amacı, kapsamı, araştırma için kullanılan yöntemler, araştırma için kullanılan kaynakların tespit edilmesi, erişilmesi ve kullanımını hususuna değinilmektedir.

İkinci bölümde, konumuzun ana kaynaklarını oluşturan seyyahların ve seyahatnamelerin hangi anlamda kullanıldığı, neden önemli oldukları ve Osmanlı topraklarına nasıl ve ne amaçlarla geldiklerine dikkat çekilmektedir. Bu şekilde seyyahların gelişlerinin, araştırma konumuz olan kitap kültürü ile olan ilişkisine bir giriş niteliği taşımaktadır. Araştırma konumuz olan kitap ve kütüphane kültürünün, araştırma dönemimizin başlangıç döneminde ve basımcılığın başladığı dönemden itibaren nasıl bir evrim geçirdiği incelenmektedir. Rönesans, kitap ve kütüphane kültürünün özelliklerine ve Bizans, Venedik ve Osmanlı üçgeninde bu kültürün etkisine değinilmekte ve bu bağlamda İstanbul'un fethi sırasında kitapların durumunun, batılı kaynaklar açısından değerlendirilmesi ortaya konulmaktadır. Fetih sırasında kitapların durumu, Batı kaynaklarının Osmanlı'nın kitaba bakışını ifade etmede nasıl spekülatif ve manipülatif davrandığını görmek açısından önemlidir ve araştırmamızın sınırlılıkları açısından ilk dönemin en önemli olaylarından biridir. En son kısımda ise 15. yüzyılın en önemli kişilerinden Fatih Sultan Mehmet'in kitap kültürü ile ilişkisi incelenmektedir. Bu bölüm genel itibariyle temel araştırma metnine giriş niteliğindedir.

Üçüncü bölümde, seyyahların genel olarak Osmanlı kitap kültürü ile ilgili gözlemleri ve söylemlerine yer verilmektedir. Seyyahların, Osmanlı'da kitabın üretimi ve düzenlenmesi ile ilgili gözlemleri aktarılırken Osmanlı'da basımcılık, kitap kopyalama, kitabın fiziksel özellikleri, kitaba ve kitabı oluşturan öğelere duyulan saygı, kitabın içeriğini oluşturan yazı ve konuşma dilleri ile kitabın farklı dillere doğru geçirdiği evrim ortaya konulmaktadır.

Dördüncü bölümde, yine seyyahların eserlerinin okunması ve değerlendirilmesi çerçevesinde, Osmanlı'da kitap ticareti, kitabın fiyatlarını oluşturan unsurlar ve kitapların yurtdışına kaçırılması ile kitapların kötü amaçlarla kullanımı, ölüm sonrası kitapların durumları, hediye kitaplar ve fen bilimleri alanlarında kitapların kullanımı ile ilgili seyyahların gözlem ve değerlendirilmeleri ortaya konulmaktadır.

Beşinci bölümde, araştırma konumuz içerisinde okuma kültürünün Osmanlı'da gelişimi bağlamında okuma mekânları ile Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü üzerine

seyyahların gözlem ve değerlendirilmeleri ortaya konulmaktadır. Kütüphaneler ise genel olarak saray kütüphaneleri, bazı önemli manastır kütüphaneleri, özel kütüphaneler, cami kütüphaneleri başlıklarında ortaya konulmakta ve değerlendirilmektedir.

Altıncı bölümde, seyyahlardan elde edilen bilgi ve bulgular çerçevesinde araştırmamızın değerlendirilmesi ortaya konulmakta ve çalışmanın başlangıcında ortaya konulan amaçlar ve kapsam çerçevesinde araştırmanın vardığı sonuçlar ve öneriler ifade edilmektedir.

Ekler başlıklı bölümde ise, araştırmamız için önemli bazı ek çalışmalar ortaya konulmuştur. Ek 1’de, seyyahların, Osmanlı’da kitap kültürü ile ilgili konularda gözlemlerinde kullandıkları kitap ile ilgili terim ve cümleler, Türkçe konuşanlardan duydukları gibi ve Latin harfleriyle yazdıkları şekliyle aynen ortaya konulmaktadır. Bu çalışma, yazıldıkları dönemde Osmanlı’da kitap kültürü ile kullanılan terimlerin ve söz varlığının ortaya konulması açısından önem taşımaktadır. Ek 2’de ise, araştırmamız çerçevesinde fiziksel ve dijital olarak tam metnine erişilen, okunan ve içeriği konumuz açısından değerlendirilen tüm seyyah eserlerinin listesi ortaya konulmaktadır. Bu liste sayesinde, sadece hangi eserlerde konumuzla ilgili bilgilere erişebildiğimizi değil, hangi eserleri okuduğumuzu ve hangi eserlerde bu konuda bilgiye erişemediğimizi de görmek ve değerlendirmek mümkün olacaktır. Ek 3’de ise İtalyan elçilerinin Osmanlı’ya dair hazırladıkları resmi raporlar olan relazione’lerin listesi verilmektedir. Bu eserlerin de tamamının incelemesi yapılmaktadır. Ek 4’de ise, araştırmamızın kaynakların erişimi ve değerlendirilmesi sırasında her seyyah ve seyahatname ve benzeri eseri için kullanılan ve bu sayede seyyahların temel bilgilerinin kayıt edildiği bir “seyyah değerlendirme şablonu” ortaya konulmaktadır.

1.6. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAYNAKLARI

Araştırma sınırlılıklarımız içerisinde kaynak olarak belirlenecek seyyah ve seyahatnamelerin bibliyografik bilgilerinin ve tam metinlerinin tespiti ve seçimi ile kullanılacak referans kaynaklarının neler oldukları önemli bir konudur.

Seyahatnamelerin tespitinde temel başlangıç referans eser olarak öncelikle Stefanos Yerasimos'un "**Les Voyageur dans l'Empire Ottoman**" isimli önemli kitabı ele alınmıştır.²² Bu eser sayesinde gerek kapsamı ve metodolojik olarak, seyahat güzergâhlarını da içerdiği için özellikle İstanbul veya Anadolu topraklarına gelen seyyahlar tespit edilmiştir. Fakat bu kitap tek başına dikkate alınmamış, başka referans kaynakları ve dönem eserleri de araştırmamız içerisine incelenerek yeni seyyahlar tespit edilmeye çalışılmıştır. 1600-1699 dönemi için de Yerasimos çalışma yapmadığından dolayı diğer kaynaklar ve dönemleri anlatan ikinci el kaynaklar taranarak ve okunarak seyyahlara erişilmeye çalışılmıştır.

Yerasimos'un çalışması, seyyahların tespitine, bibliyografik kayıtlarına ve seyahat ettikleri rotalara odaklanan bir çalışmadır. Çalışmamız ise, sadece ilgili dönemde Osmanlı kitap ve kütüphane kültürüne katkıda bulunabilecek bulguları bize sunma ihtimali olan kişilerin bir listesi ve bu listedeki seyyahların eserlerinin incelenmesine dayalıdır. Bu yüzden seyahat rotaları, tarihlemeler, seyyahlar ile ilgili detaylı biyografik veriler her seyahatnamenin okunması sırasında değerlendirilmiş ve kaydedilmiştir. Fakat bu gibi bilgiler çalışma içerisinde özellikle detaylı olarak kullanılmamıştır. Her seyyah için Ek 4. Seyyah Değerlendirme Şablonu (s. 237) kullanılmış ve gerekli olduğu noktalarda bu formda yer alan bilgilerden yararlanılmıştır.

Yerasimos (1991) çalışmasında, 14. ve 16. yüzyıl arasında Osmanlı topraklarına bir şekilde ayak basan 450 seyyahı kaydetmektedir. Yerasimos'un çalışması, ilgili dönem içerisinde Osmanlı topraklarını ziyaret ederek herhangi yazılı bir kayıt bırakan kişileri kapsamaktadır. Yerasimos listesi bu konudaki tek çalışma değildir. Konu üzerine başka çalışmalar da vardır. Bu konuda seyyah listesi bu çalışmalar ile güçlendirilmiştir

Bu önemli eser dışında da yazılı literatürde gerek seyyahların tespiti gerekse de seyyahların bıraktıkları seyahatname ve benzeri eserlere tespit ve erişim bakımından önemli kaynaklar söz konusudur. Bu kaynaklara örnek olarak ikinci el çalışmalarda sunulan seyyah listelerini, seyahatname kataloglarını, müzayede kataloglarını, seyahatnamelerin tam metinlerinin yayınlandığı toplu seyahatname eserlerini, diplomatik veya siyasi rapor serilerini sayabiliriz.

²² Faroqhi (1999, s.178), Yerasimos'un eserinin ilk 90 sayfasını seyahatnameler hakkında bir monografi sayılabilecek kadar önemli ve zihin açıcı tartışmalarla dolu bir yapıt olarak tanımlar.

Bunlardan en önemlileri bize seyyah listelerini sunan eserlerdir. Seyyahların tespit edilip incelenmesinde birçok eserin sunduğu listelerden faydalanılmıştır. Birçok çalışma bize bibliyografik kayıtlar, seyyah listeleri, elçi listeleri, kısa tanıtımlar, seyahat güzergâhlarını da içeren veya milliyete göre belli konu başlıklarında, elçi listesi gibi, listeleri vermektedir. Pietro Amat di San Filippo'nun "**Bibliografia Viaggio de Italiani**", İtalyan seyyahların sadece Levant ve Osmanlı bölgesine değil, farklı bölgelere yaptıkları seyahatlerin de kayıtlarını vermektedir. Usha Luther'in "**Historical Route Network Of Anatolia (Istanbul-Izmir-Konya) 1550's to 1850's: A Methodological Study**" çalışması, Anadolu'nun tarihi seyahat rotalarını incelerken, ilgili dönemdeki seyyahları da listelemektedir (Luther, 1989).

Bazen seyahat eserleri ile her türden yazılı eser birlikte tek bir eserde değerlendirilmektedir. Carl Göllner (1961), "**Turcica: Die Europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts**" isimli eserinde seyahat dışındaki eserleri de listelemiş ve sadece 1500-1600 arasında Avrupa'da Türklerle ilgili yazılmış eserleri 2500'ün üzerinde bir sayı ile ifade etmiştir. Ünlü tarihçi Joseph Hammer'in ünlü "**Geschichte des Osmanischen Reiches**" Osmanlı Tarihi'nin Almanca baskısının son cildi de tamamen Türkler üzerine Avrupa'da basılmış eserlere ayrılmış ve 3000'den fazla eser listelenmiştir²³. Reinhold Röhricht, 19. yüzyılda tamamladığı, "**Bibliotheca Geographica Palestinae**" isimli çalışmasında da 1878 yılına kadar yazılmış Filistin bölgesi ile ilgili tüm yayınların bir listesini vermektedir. Bu liste içerisinde bazı seyyahları tespit etmek mümkündür. M.Vivien de St. Martin de "**Description Historique et Géographique de l'Asie Mineure**" isimli iki ciltlik eserinde benzer şekilde Osmanlı coğrafyası dahil Asya'ya yapılan ziyaretlerin listesini ve kısa tanıtım bilgilerini bize sunmaktadır. Gilles Boucher de la Richarderie'nin, "**Bibliothèque Universelle des Voyages**" isimli eserinde ise çok dilli bir seyyah listesini inceleme imkânımız vardır. Bu listeye Osmanlı topraklarına seyahat eden seyyahlar da dahildir. Shirley Howard Weber de 1952 yılında yayınladığı "**Voyages and Travels in the Near East Made During the XIX Century**" isimli eserde Yunanistan'da bulunan Gennadios

²³ Giderek büyüyen merak, üretilen bilgiye de yansımış, zaman içerisinde bakanın bakış açısına göre değişen birçok "Türk imajı", "İslam imajı" veya "Osmanlı imajı" oluşmuştur. Bunda en büyük pay sahibi de Venediklilerdir. 17.yüzyılda bölgeye dair seyahatname yazarları arasında Venedikliler başta gelmektedir. Eric Dursteler (2012, s.146)'e göre, bu dönemde yazılan 449 gezi notunun tam yüzde 20'si Venedikliler tarafından yazılmıştır.

Kütüphanesinde incelediği, 1801 tarihinden önce basılmış seyahat kitaplarını toplu halde listelemiştir. Bu eserlerin bir kısmı da Türk yönetiminin egemenliğindeki bölgelere yapılan seyahatnameleri kapsamaktadır. Ünlü Osmanlı tarihçisi Nicolae Iorga'nın “**Les Voyageurs Français Dans l'Orient European**” ve “**Une Vingtaine de Voyageurs Dans L'Orient Europeen**” adlı eserlerinde de benzer şekilde seyyahlar listesi ve kısa tanıtımlar verilmektedir. Bunlardan biri olan “**Bibliotheca Cisorientalia: An Annotated Checklist of Early English Travel Books on the near and Middle East**” 1915'den önce basılmış seyahatnamelerin listesini bize vermektedir. İngiliz Levant Kumpanyası yöneticileri Alfred C.Wood'un “**Levant Kumpanyası Tarihi**” kitabında olduğu gibi birçok kitap içinde de listeler yayınlamışlardır. Tommaso Bertele de “**Venedik ve Konstantiniyye**” isimli çalışmasında, Balyoslar ve diğer olağanüstü diplomatların listesini de sunmaktadır. Bunlar dışında Bertold Spuler'in “**Handbuch for Orientalistik**” ve Bouillion'un “**Dictionnaire des Orientales de Langue Français**” gibi eserler de özellikle doğu bilimci seyyahların listesinin çıkarılması için kaynak görevini görmektedir.

Bazı araştırmacılar monografik çalışmalarında seyyahlardan yararlanmışlar ve bu seyyahları eserlerinde listelemişlerdir. Daha önce de söz ettiğimiz, Heath Lowry'nin “**Seyyahların Gözüyle Bursa**” eserinde de Bursa'ya seyahat eden seyyahlar listelenmiştir. Karl Tebly'in “**Dersaadet'te Avusturya Sefirleri**” isimli kitabında ise 1550-1650 arası Osmanlı topraklarına diplomat olarak gelen Avusturyalılar listelenerek Osmanlı'daki gözlemleri derlenmektedir. Jean Ebersolt'un “**Le Grand Palais de Constantinople et Le Livre Des Ceremonies**” adlı kitabında da, özellikle resim, sanat ve mimari tarih açısından önem taşıyan seyyahların bu konulardaki ilgileri ve çalışmaları anlatılmakta ve yararlanan seyyahlar listelenmektedir.

Bunlar dışında daha detaylı incelendiğinde, kitap mezzatları kataloglarında da farklı ve nadir seyahatnamelere rastlanılmaktadır. “**Catalogue of the Curious and Extensive Library of the Late John North, Esq.**” gibi kataloglarda bu tür seyahatname kitapları bulunmaktadır.

Diğer bir kaynak türü de seyahatnamelerin tam metinlerinin sunulduğu toplu seyahatname derlemeleridir. Robert Kerr (1824, ss.533-536)'in “**A General History and Collection of Voyages and Travels, Arranged In Systematic Order: Forming A**

Complete History of the Origin and Progress of Navigation, Discovery, and Commerce, by Sea and Land,” isimli kitabı da seyahatin tarihi gelişimini sunarken, seyahat kataloglarını, derlemelerini ve toplu eserlerini içermektedir. Bu kitap, seyahat yapacaklar için talimatlar ve el kitaplarının da bir listesini vermektedir.

Seyyahların eserleri hızla artmakta ve çoğunlukla toplu eser derlemeleri içerisinde yer almakta ve yayınlanmaktadır. Richard Hakluyt’un çok ciltli, çok bilinen ve klasik haline gelmiş **“The Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation (1589)”** adlı eserinin başarısı Samuel Purchas’ı **“Hakluytus Posthumus (1625)”** adını verdiği ek derleme yapmaya yöneltmiştir. Bu sayısal artış durumunu, Maclean (2004, s.130) *“Doğu’ya yalnızca yazmak için giden İngiliz yazarlar Doğu’ya ait seyahatnameler alanında profesyonelleştiler,”* şeklinde açıklar. Benzer durum, John Churchill editörlüğünde 1732 yılında **“A Collection of Voyages and Travels: Some Now First Printed from Original Manuscripts, Others Now First Published in English: In Six Volumes”** eserinde de görülmektedir. Faroqhi (1999, s.192)’ya göre ise bu toplu eserler teknik olarak, *“hacimsel olarak kısalıklarından dolayı toplu yayımlanmaktadır.”* Rubies (2012, ss.25-44), Hakluyt dışında, İtalyan, Felemenk ve Fransız seyahatname literatürünü tartıştığı makalesinde, ülkeler bazında seyahat kültürünün, toplam sosyal yaşam ve kültür içinde ne ifade ettiğini göstermeye çalışmakta ve tek tek seyahatlerin varlığını gösteren kitap ve yayınlardan, seyahat koleksiyonlarının düzenli hale getirildiği bir döneme geçişi incelemektedir. Ona göre, seyahat koleksiyonları periferik olmaktan uzakta, Avrupa yazın cumhuriyetinin tam kalbindedir.

Seyahat veya seyahat sırasındaki not, yazışma veya mektuplaşmaların yer aldığı toplu yayınların varlığı 18. yüzyıldan itibaren artan bir ivme kazanmıştır. İtalyan seyyahların varlığı tüm dönem kitaplarında ve günümüz kaynaklarının referans aldığı çalışmalar arasında birinci sırayı almaktadır. Bunun nedeni de 1453’ten itibaren öncelikle Venedik ile başlayan yoğun diplomatik, sosyal, ticari ve kültürel ilişkilerin varlığı ve İstanbul’da bölgesel olarak kolonileşmeye kadar varacak bir İtalyan etkisidir. Burada çoğu seyyah, diplomatik misyon ile gelenler veya diplomatik heyet içerisinde bulunan kişilerdir. Seyyahlar, bazen gözlemlerini yazmışlar, bazen de düzenli raporlar halinde ülkelerine Osmanlı’daki durumu aktarmışlardır. Örneğin bu seyyahların en kalıcı olanları Venedik resmi diplomatik temsilcisi olan *“Balyos”*lara ait düzenli olarak yazılan ve merkeze

aktarılan “*Relazione*”²⁴ raporlarıdır. Bu raporlar, genellikle Osmanlı ülkesi ile ilgili siyasi, askeri, ekonomik ve nadiren de sosyal konuları ele alan ve Venedik senatosunda okunan geniş raporlardır. Bu raporların zaman zaman bir araya getirildiği çalışmalar yapılmıştır. Eugenio Alberi’nin “**Le Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato Raccolte, Annotate ed Edite da Eugenio Alberi**”, Nicolo Barozzi ve Guglielmo Berchet’in “**Relazioni degli stati Europei lette al Senato dagli Ambasciatori Veneti nel Secolo Decimosettimo / Raccolte ed Annotate da Nicolò Barozzi e Guglielmo Berchet**” isimli çalışmaları daha yakın tarihte Maria Pia Pedani’nin yayımladığı “**Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato, Costantinopoli (1512-1789)**” isimli rapor derlemeleri bunlara örneklerdir. Bunun dışında “*Dispacci*” diye adlandırılan küçük diplomatik notlar da zaman zaman tıpkıbasım şeklinde yayımlanmıştır. Bu şekilde Venedik’te tarih yazımı da bu yüzden 16. ve 17.yüzyılda verimli bir dönem geçirmiştir (Soykut, 2007, s.192). Bu durumun en belirgin örneklerinden biri de İtalyan tarih yazımında 1496-1520 tarihleri arasındaki 58 cilt olarak Marino Sanuto tarafından yayınlanan “**I Diarii**” adıyla yayınlanan günlüklerdir. Bu günlüklerde, Osmanlı Venedik ilişkileri ile ilgili bilgilerin yanı sıra, 1,2,3 ve 5’inci ciltleri özellikle bazı seyyah diplomatların eserlerini de içermektedir.

Fransız seyahat yazımında ise E. Charriere’in “**Négociations de la France dans le Levant**” eseri önemli bir yer teşkil eder. Bu eser serisi, diplomatik ve diplomatik olmayan yüzlerce yazışmayı ve raporu içeren temel basılı kaynaklardan biridir.

Bunlar dışında Henri Omont’un “**Missions Archeologiques Françaises en Orient Aux XVII Et XVIII Siecles**” eseri de sadece arkeolojik amaçlarla gelen bilim adamları değil kitap avcıları ile ilgili konu tabanlı bir çalışma olarak önemlidir. Bu çalışmanın 1236 ve 1237.sayfaları özellikle 1643 yılından sonra Osmanlı’dan Fransız elçi ve seyyahlar tarafından satın alınan kitapların listelerini sunması açısından önemlidir. Çalışma, mektuplaşma ve kısa notlar içermekte ve bölge tarihi için önemli bilgiler taşımaktadır.

Fransiskan, Dominiken ve özellikle de Cizvit misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu’nda seyahat ederken gördüklerini aktaran raporlar ise özellikle Fransa’da, dindar kesim içinde maddi destek verebilecek olanlar için, başarılı işleri anlatmak amacıyla

²⁴ *Relazione*, *relation* veya *recit* terimlerinin kullanışlarındaki benzerlikler ve seyahat kavramı ile ilişkisi hakkında, Michael Harrigan (2008, s.14-15)’in *Veiled Encounters: Representing the Orient in 17th-Century French Travel Literature* kitabının, “*Recits and Relations de Voyage*” bölümü incelenebilir

yayınlanmaktadır. Bunlar genelde “**Lettres Edifiantes et Curieuses**” başlığı altında yayınlanmışlardır (Faroqhi, 1999, s.188)

Seyahatnameler, toplu yayınlarda yer aldıkları gibi, dergilerde de yayınlanmaktadır. Birçok kısa seyahatname de İngiliz “Royal Society” kurumunun yayın organı olan “**Philosophical Transactions**”²⁵ dergisinde kendilerine yer bulmuştur.

İnternet üzerinden ise, Yunanistan’ın başkenti Atina’da bulunan ve Levant bölgesine gelen tüm seyyahların eserlerinin ve bibliyografik bilgilerinin yer aldığı “**Gennadios Kütüphanesi**” internet sitesi²⁶ kaynak olarak kullanılmaktadır.

Bu temel kaynak eserlerin tespitinden sonra, çalışmamızın dönemleri ile ilgili bu kaynaklar içerisinde ilgili seyyahlar tespit edilmiştir. Bu seyyahların eserlerinin bir kısmının tam metinlerine, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Türk Dil Kurumu Kütüphanesinden erişilmiştir. Fiziksel olarak erişilen eserler dışında, birçok eser dijital olarak Google Book, Archive.org ve Openlibrary.org gibi açık erişim sağlayan dijital kütüphaneler vasıtası ile ve Fransız Milli Kütüphanesi²⁷, Bavyera Eyalet Kütüphanesi²⁸ ve Avrupa Dijital Kütüphanesi olan Europeana²⁹’nın açık erişim ile ulaşılabilen eserleri arasından erişilmiştir. Bu kaynaklardan erişilen eserlerin bir çoğunun birden çok kütüphaneden birden çok nüshasına erişilmiştir.

Sözü edilen çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına gelen seyyahların tespit edilmesinde ve geride bıraktıkları yazılı eserlere erişmek için kaynak olarak kullanılabilirler. Tabii ki bunlar kesin ve nihai bibliyografik çalışmalar değildirler. Dönem kaynaklarına dair daha ayrıntılı okumalar yapıldığında yeni seyyahlar ortaya çıkarmak mümkün olabilmekte veya her geçen gün Avrupa’da herhangi bir kütüphanede elyazması yeni bir seyahatname veya bir seyyahın bilinmeyen bir eseri tek nüsha olarak ortaya çıkabilmektedir.

²⁵ 1662 yılında “Royal Society of London” tarafından “doğa bilgisini geliştirme” amacıyla yayınlanan dergidir. 1886 yılından itibaren iki bölüme ayrılmıştır. A bölümü fizik bilimleri, B bölümü ise yaşam bilimlerin ayrılmıştır (<http://rstl.royalsocietypublishing.org/>)

²⁶ <http://eng.travelogues.gr/>

²⁷ <http://gallica.bnf.fr/>

²⁸ <https://www.bsb-muenchen.de/literatursuche/digitale-sammlungen/>

²⁹ <http://www.europeana.eu/portal/>

2. BÖLÜM: SEYYAHLAR VE BATI'DAN DOĞU'YA KİTAP KÜLTÜRÜ

2.1. OSMANLILAR VE BATILI SEYYAHLAR

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Batı'nın ilgisini çekmiş ve bu ilgi 1453 yılında İstanbul'un fethi ile birlikte artmıştır (And, 1999, s.13). Türkler, Batı için bir kaygı oluşturmaktadır. Göllner (2004, s. 264) bunu *"hiç bilinmeyen adetler, gelenlere oldukça farklı bir siyasi yapısı olan bir dünya ve anlaşabilecekleri ticari bağların kurulabileceği yepyeni bir dünyanın kapılarını açıyordu"* diye açıklamaktadır. Türkler, kısıtlı iletişim ve ulaşım araçlarının olduğu bu dönemde, Batı için zaman zaman efsanelerle de büyüyen bir mit haline dönüşmektedir.

Osmanlı'nın yerleştiği topraklara Batı'nın gösterdiği ilgi yeni bir olgu değildir. Fakat Osmanlı topraklarına yapılan seyahatlerin amaçları dönemselsel olarak değişmektedir. Orta Çağ'da Batı'da seyahat denildiğinde çoğunlukla her sosyal sınıftan insanın yapabildiği Hac yolculuğu akla gelmektedir. Löschburg (1999, s.32)'a göre, *"okuru yolculuğa 'heveslendirmek ve cesaretlendirmek' amacıyla, garip bitki ve hayvanlar, ticaret yaşamı, yabancıların gelenekleri ve çeşit çeşit acayıplikler uzun uzun anlatılırdı.."* Kenneth Setton (1978, s.1)'a göre, *"Erken Orta Çağlarda Kutsal topraklara yolculuk, the 'pilgrimage' (peregrinatio), aslında bu yolculuğun üstesinden gelebilecek bilgi, cesaret ve paranın varlığını göstermek isteyenler için sosyal bir ritüel idi."* 1453'deki İstanbul'un fethi ile birlikte Avrupa topraklarına yaklaşan, büyüyen ve bereketli topraklara sahip Osmanlı, Batı için merakın ötesinde anlamlar ifade etmektedir. Bu merakın kendini gösterdiği alanlardan biri de Batılı seyyahların Osmanlı topraklarını ziyaret ederek, toplumsal, siyasi, ekonomik, ticari, bilimsel, mimari gözlemleri ile Osmanlı'yı incelemeye ve gözlemlemeye başlamalarıdır.

Faroqhi (1999, s.177-188)'ye göre Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyahlar genel olarak 6 ayrı grupta toplanmaktadır:

- Diplomatlar,
- Hac Ziyareti için gelip geçenler,

- Esirler,
- Tüccarlar,
- Misyonerler,
- Bilim adamları ve bilimsel niyetle seyahat edenler.

Bu sınıflar dışında başka amaçlarla seyahat eden bir sınıf daha bulunmaktadır. Barthold (2000, s.201)'a göre, bunlar “*maceracı-seyyahlar*” sınıfındakilerdir. 16. yüzyılda bu yeni tip seyyahlar, Batı'nın Doğu'yu tanınmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu tip seyyahlar, Barthold (2000, s.201-202)'a göre “*hayatlarındaki başarısızlıklar ve Avrupa toplumundaki sosyal konumlarından kaynaklanan sorunlardan dolayı Doğu'ya gidiyorlardı ve yabancı bir ülkede hedeflerini gerçekleştirip, hayatlarına heyecan katmayı ümit ediyorlardı. Ülkelerine döndüklerinde ise pek bilinmeyen ülkeler ve milletler hakkında hikâyeler anlatarak vatandaşlarının saygısını kazanmayı arzuluyorlardı.*”

Bu şekilde Doğu'ya artan ilgi ile birlikte her meslek ve sınıftan her çeşit insanın, Osmanlı topraklarını ziyaret etmeye başladığı görülmektedir.

2.2. KİTAP KÜLTÜRÜ VE SEYYAHLAR

Hangi türden olursa olsun gözlemlerin içinde önemli bir alan da seyyahların, Anadolu topraklarında kitaplara ve bilgi transferine gösterdikleri ilgi ve bu ilginin Avrupa'daki etkisidir. Aslında tüm seyahatlerin temel amacı bir şekilde bilgi transferidir. Bu bilgi transferi medeniyetlerin karşılıklı etkileşimi ile sağlanabilmektedir. Çünkü kapalı toplumlar yerine karşılıklı etkileşimin var olduğu açık toplumlarda ilerleme olacağı farkındadırlar (Kenan, 2010, s.20). Bu durum kitapların fiziksel olarak transferi olabildiği gibi, herhangi bir gözlemin yazıya dökülüp aktarılması şeklinde de olabilmektedir. Burke (2008, s.12)'a göre, “*kitabın zamandizim sınırları Rönesans ve Aydınlanma*”dır ve kitap erken yeniçağ Avrupası'nda bilginin tarihidir. Bilgiye erişimin yolu ise, seyahat edip, ulusların bir yığınının geleneklerini gözlemleyip, dönüşte daha erdemli insan olmaktan geçmektedir (Doiron ve Lane-Mercier, 2003, s. 1193). Bu iki kavram birçok noktada her zaman çakışmaktadır. Bu noktada karşımıza araştırma

alanımız olan kitap kültürü kavramının tarihsel bağlamda nasıl tanımlanması gerektiği ve seyahatler ile ilişkisi konusu ortaya çıkmaktadır.

Kitap kültürü kavramı, kitabı etkileyen tüm faktörleri ve bunların birbirleriyle, toplumla ve dış dünya ile etkileşimini içerecek şekilde yapılandırılmaktadır. Bu yapı, yayıncılar, çevirmenler, yazarlar, kopyacılar, nakliyeciler, satıcılar, basımcılar, aracılar, ciltçiler, kâğıtçılar, hukuki düzenlemeler gibi birçok kitap ile ilgili alanın oluşturduğu bir ilişki alanı ve bu alanın etkilediği ve etkilendiği tüm yan faktörleri de kapsayan bir sistem olarak algılanmaktadır. Bu da konuyu, Robert Darnton'un "**What is the History of Books**" makalesinde kitap tarihini tanımlamada kullandığı "*iletişim çemberi*" tanımına götürmektedir (Darnton, 1982, s.68). Darnton (1982, s.66)'a göre, bu çember içinde kitap etrafında ilgili alanların birbirleri ile olan ilişkisini, yeni nesil kitap tarihçilerinin, "*nadir veya ilk baskı kitapları değil Annales okulunun sosyo ekonomik tarihi çalışmalarının da etkisi ile kitapların sıradan okuyucu için neler ifade ettiği, kitap üretimi, telif hakları istatistikleri, özel kütüphanelerin analizi*" gibi konularla ilgili eserler verdiklerini anlatarak açıklamaktadır. Bu görüşün çıkış noktası da 500 yıl önce yaşayan Francis Bacon'ın görüşlerinde temel bulmaktadır. Bu durum kitap etrafında sürekli yenilenen ve kendine yenilikler bulan bir bilim alanının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Grafton (2004, s.244)'a göre İngiliz felsefeci Francis Bacon (1561-1626) kitap kültürüne tamamen hâkim olan bir kişidir. Bacon, kitapların, büyük yazarların "*zihinlerin doğru imajlarını*" sağladığını, "*okuyanları da tam bir adam haline getirdiğini*" söylemektedir. Grafton'un deyişiyle Bacon, yeni keşifleri idealize etmektedir. Bodleian kütüphanesinin isim babası da olan Bodley ise bunun aksine klasik eski yolları kullanmaktadır. Burke (2008, s.51)'e göre bu durum Bacon'un, kütüphanelerin yeni bir yapıda oluşması ve keşfedilmeyi bekleyen özelliklerini ortaya çıkararak yeni fikirlerin sunulması şeklinde olmaktadır. Bacon'ın farklı bilgi taşıyıcı kurumlar hayal etmesi de döneminin kültürel gelişiminin etkisini göstermektedir: "*Bacon'un felsefi romansı 'Yeni Atlantis'indeki (1626) ünlü Süleyman'ın Evi hayali (yardımcıları saymazsak) 33 kişilik kadrosu (bilgi taşımak için gezilere çıkan) 'ışık tüccarları', gözlemciler, deneyciler, toplayıcılar, çevirmenler vb.'den oluşan bir araştırma kurumunu betimlemekteydi.*" Seyahat, Bacon (1856, s.173)'a göre bilgiye erişimde önemli bir işlev görmektedir. Bacon'un "Denemeler" isimli kitabının bir başlığını seyahat kültürüne ayırması ve "*seyahat, eğitimin genç bir evresi, deneyimin*

ise daha yaşlı bir evresidir,” diye tanımlamasını da böylesi bir arayışın ifadesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Farklı ülkelerden, sosyal sınıflardan ve eğitimlerden gelen seyyahların genel olarak kitap kültürü ile ilgili gözlemlerinin kitap tarihi içerisindeki yerinin değerlendirilmesi önemlidir. Osmanlı’ya doğru yapılan seyahatin kültürel ifadesi, sürekli ve dinamik bir ifade tarzıdır ve bir görüşe göre seyahatnameler, Doğu imgesinin Batı’da kabul görmesinin ve ifadesinin temel aracıdır ve çekici hikâyelerle okuyucuyu etkilemeye çalışmaktadırlar (Danacıoğlu, 2001, s.64). Yeniçağ Avrupası’ndaki okuyucu kitlesinin, seyyahların maceralarına ilgisi sayesinde siyasi konular geri planda kalabilmektedir. Bu sebeple edebiyat yazımı yazarların meşgul oldukları bir alan haline gelmektedir (Faroqi, 1999, s.178). Avrupa’da Osmanlı’dan elde edilen bilgi akışının sonucu üretilen eserler sadece seyahatname ve tarih kitaplarından oluşmamaktadır. Tiyatro, şiir ve öykü³⁰ gibi edebi eserlerle, mektuplar ve araştırmalar ile bunlara ilişkin kitapların çoğalmasında Avrupa edebiyatını da etkilemiştir. Avrupa’da Türk karşıtlığı bu edebi eserlerin etkisiyle şekillenmektedir (And, 1999, s.14). 16.yüzyılda yazarların Türkler ile ilgili olan bilgiyi ve olguları seyyahların anlatılarından alıyor olması önemli bir konu haline gelmektedir (Yerasimos, 2006, s.26). And (1999, s.26-27). And (1999, s.56), Kanuni Sultan Süleyman imgesi üzerinden Avrupa’daki Türklerle ilgili edebi eserleri tartıştığı kitabında, dönemin komedy ve tiyatro eserlerinde Türk imgesini taşıyan eserlerden örnekler sunmaktadır. Burada Sultan Süleyman’ı konu alan en eski trajedilerden biri olan, İtalyan yazarı Prospero Bonarelli’nin “**Il Solimano**” idi. Eser ilk kez Ancona’da 1618’de 4000 izleyiciyle sahnelenmiştir ve oyunun konusu seyyah ve tarihçi Francesco Sansovino’nun o dönemde kaleme aldığı ve bizim çalışmamızdaki kaynaklar arasında da bulunan ünlü “**Türklerin Tarihi**” kitabından alınmakta ve hayal gücü ile ortaya konulan bir eser haline gelmektedir.

Bunlar dışında İtalyanların “**Lamentis**” ve “**Canzone**” ve Almanların “**Türkenlieder**” eserleri de kültür tarihi için Türkleri anlatan belge niteliği taşımaktadır (Göllner, 2004, s.265; Schwoebel, 2013, s.268). Avrupa’da Türkiye ile ilgili kapsam ve içerik olarak

³⁰ Bu konuda detaylı bir inceleme için Onur Bilge Kula’nın “**Batı Edebiyatı’nda Oryantalizm**” kitabı, bir giriş metni olarak değerlendirilebilir.

başka bir örnek de “**Turcica**”³¹ ismiyle yayınlanan dergi ve “**Avviso-avis – yeni gazete**”³² ismiyle yayınlanan ucuz, kısa ve hemen okunabilen metinlerdir (Göllner, 2004, s.264). Bu metinler dilden dile çevrilip dağıtılmaktadır (Göllner, 2004, s.266). Avrupa belki de en büyük ve en merak edilen düşmanları Türklere karşı harekete geçmekte ve farklı savaş ve propaganda yöntemleri geliştirmektedir. Çünkü Türklerin, özellikle Bizans’tan kalan miras ile ve İtalya kent devletleri ile ilişkileri Avrupa’nın kalanı için soru işaretleri yaratmaktadır. Kültürel ve ticari olarak gelişen bu ilişkinin engellenmesi veya manipüle edilmesi için yeni araçlar bulunmaktadır. Kenneth Setton (1978, s.158)’a göre Almanya’daki Haçlı taraftarları, düşmanları II. Mehmed’e karşı çok yeni icat edilmiş bir aleti kullanmıştır: “*matbaa.*” Matbaa³³ İslam’a karşı Hıristiyan çıkarlarına hizmet etmektedir. Basımcılar, Türk karşıtı propaganda için kullanılmaktadır. Almanya’da, Alçak Ülkeler ve İngiltere’ye yayılan binlerce yayın, Türklerin Hıristiyanların baş düşmanı olduğunu izah etmektedir. (Hirsch, 1967, s.122: Schwoebel, 2013, s.267). Türk tehlikesi, basım faaliyetlerini maddi kaygılarla yapan basımevleri için kazançlı bir konu haline gelmektedir (Schwoebel, 2013, s.268).

Avrupa’da basılan eserlerin yazarlarının hepsinin Anadolu topraklarına adım attıklarına dair bir kanıt yoktur. Seyyahların, getirdikleri bilgileri, arzularına göre değiştirip bunları daha ilgi çekici olarak sunmak amacıyla çeşitli edebi türlere çevirdikleri ve kitap olarak halka sundukları görülmektedir. Çünkü, Türkler ile ilgili nasıl bir imge yaratılırsa yaratılsın, bunun temel kaynağı seyahatnamelerle aktarılan bilgidir ve bu bilgi manipüle edilmektedir.

Doğu’ya seyahat fikrini doğuran sebepler sadece bilinçli tercihler olmamaktadır. Seyyah Thevenot (1687, s.1-2), seyahatnamesinin “**Seyyahın Tasarımı**” adlı bölümünde bir seyyahın merakını ortaya koymakta ve “*İnsan doğası kadar eski olan seyahat arzusunun, insanlarda halen mevcut olduğunu ve şimdiye kadar hiç olmadığı kadar kendini gösterdiğini*” yazmaktadır. Thevenot, kendisinin de Roma’ya kadar seyahat

³¹ Turcica’ların bibliyografyası, yansıttığı konuların çeşitliliği ile çok hareketli bir yüzyıldaki kültür yaşamının renkli ve gerçekçi bir tablosunu çizmektedir (Göllner, 2004, s.265).

³² 16.yüzyıldaki kütüphaneciler ve kitapseverler, ucuz kâğıda basılı yeni gazeteler yerine sanatsal ciltlere sahip kitap ve yazma eserlerle değerli parşömen el yazmaları toplamak eğilimdedirler. Bu sebeple bu eserlerin bulunması çok zordur ve nadir eserlerdir (Göllner, 2004, s.264-265).

³³ Çalışmamızda “basımcılık” ve “basımevi” kelimeleri tercih edilmiştir. Bunun birinci sebebi, çalışma dönemimizde “basım” teriminin kullanılması, ikincisi ise basımevinin bir işletme olarak, basım faaliyetlerinin yapıldığı yer olarak çalışmamızda tanımlanmasıdır. Matbaa terimi ise matbaanın bir basım makinası olarak tanımını içermektedir.

ettikten sonra, ne yapacağını düşündüğü sırada, tesadüfen rastladığı ve Arapça, Farsça ve Türkçede yetkin ve eğitilmiş bir Fransız beyefendisi ile konuştuktan sonra Levant bölgesine seyahat etmeye karar verdiğini söylemektedir. Yani tamamen tesadüfler sonucu oluşan bir merak, seyahat etmeye karar vermesine yol açmıştır.

Aslında seyahat metninin de tamamen karşılıklı bir kültürel karşılaşmanın göstergesi olduğu görülmektedir. Philips (2014, s.51)'e göre Orta Çağ seyahat metni birçok açıdan hayal kırıklığı olarak görülmektedir ve beklentileri karşılayamamaktadır. Rönesans sonrası seyahat literatürü ise birinci ağızdan heyecan verici bir hikâyeye ile seyyahın kişisel ve kültürel kimliğini de ön plana çıkararak epik bir yapıdadır. Sadece kişisel bir hatıra değildir, seyahat yazımı yazarın kendisinin daha geniş çaplı bir kültürel karşılaşmayı keşfetmesine de izin vermektedir. Bu bilgi alışverişine seyyahlar önem vermektedir. Seyyah ve din adamı Joseph Hall (1839, s.111), 1617 tarihinde, “*haritalar, jurnaller, tarihsel tarifler, ilişkilerin yardımı olmadan seyahatin olmayacağını*” belirtmekte ve şöyle yazmaktadır:

“Yabancı ülkelere seyahat eden biri, bir işçi, bir hacı veya normal bir vatandaşı veya bir saray mensubu ile konuştuğunda bilgiye ihtiyaç duyarsa, bu ona kısmen dedikodular sunabilir. Ama eğitilmiş ve saygın yazarlarla birlikte seyahat ederse, onlarla konuşarak, tüm yazdıklarını gerçek bir filtreden geçirebilir. Halk, yanlış yazılmış olsalar bile memnun olacaktır.”

Seyyahlar, evlerinde barındıkları yabancılarla da iletişim kurmaktadır ve onlardan seyahatleri ile ilgili tavsiyeler almaktadırlar. Müslüman gibi görünmek konusu seyyahlara verilen tavsiyeler arasındadır (Barthold, 2000, s.201). Çünkü Müslümanlar, sohbet ve diyalogdan hoşlandıkları için de Müslümanlarla bilgi alışverişini karşılıklı iletişimle sağlamaktadır (Pedersen, 2012, s.36). Bu yüzden Osmanlı başkentine gelen seyyah, misyoner, tüccar ve özellikle diplomatlar bilgilerini geliştirmek amacıyla yerel veya yerelleşmiş aracı ağına bağlıdır. Bu ağ sayesinde daha rahat hareket serbestisine ve bilgi akışına sahiptirler (Rothman, 2013, s.394-395). Bu bilgi akışı da Avrupalı seyyahlar ile yerel bağlantıları arasında dil öğreniminden, elyazmaları ve haritalar satın almaya, araştırma gezilerinden, yeni bilgi ve becerilere erişilmesi, paylaşılması ve tercümesi gibi durumlara kadar bir sınırdan genişlemektedir (Brentjes, 2002, s.258-259).

Bu kültürel karşılaşmaya rağmen tek yönlü bir bilgi akışı vardır. Mantran (1990, s.9)'a göre, Batı'nın, seyyah öyküleri, çeşitli gazeteler ve haber bültenleri aracılığıyla Osmanlı

İmparatorluğu ile ilgili kolaylıkla her çeşit bilgiye erişimi kolay iken, Osmanlılar Batı dünyası ile ilgili “*mutlak bir bilgisizlik*” içindedirler.

Bu tek yönlü bilgi akışından yararlanan Avrupalı bilginler, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar kendilerini “*yazın cumhuriyeti*”nin yurttaşları saymışlardır. Bu da ulusal sınırları aşan bir topluluğa ait olmayı göstermektedir. Bunun göstergeleri ise birbirlerine mektuplar, kitaplar göndermek ve ziyaretler şeklindeki alışkanlıklardır (Burke, 2008, s.22). Barthold (2000, s.202)’a göre, “*1502’de Bologna asıllı Lodovico Varthema Venedik’ten yola çıkarak Doğu’ya gitmişti. Yolculuk yapmak onun için çağdaş toplumda saygıdeğer bir konuma ulaşmanın aracıydı. İnsanlara yeni bilgiler sunmanın, diğer insanların saygısını kazanmanın en iyi yolu olduğuna inanıyorlardı. Bu amaca ulaşmanın iki yöntemi vardı: Bilim ve bilinmeyen ülkelere yapılan yolculuklar.*” Doğu bilimci ve bilginlerin Osmanlı’ya yönelik merakının güçlenmesi, bu akımın da güçlenmesine yol açmaktadır. Bilgin-seyyahların yazdıklarına baktığımızda, düz bir günlük veya seyahatname metinlerinden ziyade tam bir standardı olmayan, daha çok bilimsel mektuplaşmaların, küçük notların ve yazıların ağırlığından bahsetmek mümkündür. Buradan da Avrupa “*yazın cumhuriyeti*” içinde kalan bilginlerin birçoğunun Osmanlı’da Avrupa’daki meslektaşları ile temas içinde olduğu ve bu topluluğa Osmanlı içinde seyahat eden bilginleri de dahil ettiği sonucu çıkarılabilir.

Bu eserlerin önemli hale gelmesinde bu “*yazın cumhuriyeti*”nin Avrupa içerisinde yaygınlaşması da önemli bir faktördür. Bu eserler sadece yazıldığı dilde değil çevrildiği farklı dillerde de okunmaya başlanmıştır. Bu şekilde bu eserler, 15.yüzyıl ile 18.yüzyıl başlarına kadar tercüme sayesinde büyük ilgi görmektedir (Soykut, 2007, s.21). Öyle ki, seyahat ve coğrafya eserleri en önemli yayıncılık konuları haline gelmiştir. İlk kez 1510’da İtalyanca yayınlanan Lodovico di Varthema’nın seyahatları 1600 yılına gelindiğinde beş dile çevrilmiştir (Burke, 2012, s.19). Benzer bir şekilde Bartholomaeus Georgievits’in anıları ise 88 ayrı baskı ve birçok farklı dile çevrilmiştir (Yerasimos, 1991, s.159-163).

Seyahat eserlerinin yaygınlaşmasında tercüme eserlerin etkisi dışında diplomatik raporların rolü de önemlidir. Bunun sebebi de Venedik ile ilişkiler temelinde, diplomatların Osmanlı topraklarına gelişi ve bir seyyah gibi davranmalarındır. Bu sayede iki devlet arasındaki ticaret ve etkileşimde yeni tip bir seyyah yapısı ortaya çıkmaktadır.

Bu seyyahlar diğerklerinden farklıdır. Diplomatik amaçla gelirler, kısa veya uzun süreli yerleşik bir şekilde yaşayan kişilerdir ve sadece diplomasi ile değil ticaret ve sosyal hayatla da ilgilenmektedirler (Rothman, 2013, s.420). Bunların yazdıkları raporların belli bölümleri kitap haline getirilmekte ve bir edebiyat türü haline gelmeye başlamaktadır ve diplomatik görevli olmayan kişiler bile bu türde raporlar yazmaktadır (Valensi, 1994, s.27-28).

Çalışmamızda ele alınan eserlerin tamamı edebi tür olarak seyahatname şeklinde yazılmamıştır. Sıradan bir seyahatname sadece gezilen kentleri ve bölgelerdeki birçok konudaki rastgele gözlemleri bazen yanlı, bazen de yansız olarak aktarırken, belli konulara yönelik olarak seyahatnamelerini ve eserlerini şekillendiren kişiler de vardır. Bu eserler, çoğunlukla mimari, sanat, ticaret, fen bilimleri, dini bilimler, örf ve adetler, siyasi ilişkiler ve savaş gibi tek konuya odaklanan ve doğrudan bilgi veren kitaplar, notlar veya mektuplar şeklindedir. Bu seyyahlar kendi bilgileri ve deneyimleri ile Müslüman Doğu'da karşılaştıkları bilgiyi yorumlayarak, Hıristiyan Batı'ya anlatırlar.

Bu seyahatnamelerin edebi türleri, sadece Doğu'ya yapılan seyahatnamelerle ilgili bir çalışmada daha detaylı incelenebilecek önemli bir konudur. Bunun yanı sıra Doğu'nun ve Türk dünyasının Batı üzerindeki etkisini inceleyen Batı kaynaklı geniş bir literatürün varlığı da bu çalışmaların önemini ortaya koymaktadır.³⁴

Temel çalışmamız bir seyahatname çalışması değil, seyahatnamelerin ve Avrupa kaynaklarının ana kaynak olarak kullanıldığı bir kitap tarihi çalışmasıdır. Bu sebepten dolayı, sadece yararlandığımız 122 seyyah açısından eserlerinin edebi türleri kısaca değerlendirilmektedir.

³⁴ Bu konuda yapılan bazı önemli çalışmalar şu şekilde listelenebilir. Brummett, P.J. (2009) *The 'book' of Travels: Genre, Ethnology, and Pilgrimage 1250-1700*. Leiden: Brill. Topping, M. (ed.) (2004). *Eastern Voyages, Western Visions*. Bern: Peter Lang. Hentch, T. (1992). *Imagining the Middle East*. Black Rose Books. MacLehan, G. (2007). *Looking East: English Writing and the Ottoman Empire Before 1800*. UK: Palgrave. MacLehan, G. *The Rise of Oriental Travel*. UK: Palgrave. *I.Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu* (1987) Eskişehir. Rouilliar, D.(1938) *Turks in the French History Thought and Literature*. Paris: Boivin et Cie Editeur. Gelder, G.J.(1994) *Eastward Bound, Dutch Ventures and Adventures in the Middle East*. Amsterdam: Rodopi. Harrigan, M (2008). *Veiled Encounters: Representing the Orient in 17th-century French Travel Literature*. Leiden: Brill

2.3. SEYYAHLARIN ESERLERİNİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

2.3.1. Tarih Metinleri

Seyyahların tarihsel metinler bırakması, çok yaygın bir uygulama olarak gözükmemektedir. Sayıca azdırlar. Metinleri yazarların seyahat yaptıkları ile ilgili soru işaretleri ve tartışmalar olmaktadır. Dönemin Batılı yazarları ile ilgili Osmanlı tarihi metinleri ile ilgili geniş bir literatür³⁵ vardır. Ama bunların tarihsel düzen içerisinde birbirlerini içerik olarak kopyalaması sorunu ve özgünlüğü her eser için detaylı araştırılabilecek çalışmalardır. Tarih yazıları olarak değerlendirdiğimiz eserler, Osmanlı tarihi literatüründe çoğunlukla kullanılan eserlerdir. Bu eserlerin büyük çoğunluğunun Türkçe çevirisi bulunmamaktadır. Bu eserler özel bir konuda yazılabildiği gibi, genel bir Osmanlı veya Türk tarihi adıyla da yayımlanabilmektedir. Lazaro Soranzo, Michel Baudier, Luigi Marsigli, Paul Rycout, Theodore Spandounes, Giovanni Sagredo, Jacobus Palaeologus, Christopher Richer gibi kişilerin Osmanlı'ya geldikleri ve seyahatname başlığında değil, genel veya belli tarihsel konularda “*history, histoire*” şeklinde kelimelerle başlayan başlıklara sahip tarih kitabı yazdıkları görülmektedir.

2.3.2. Dil Konulu Yazılar: Sözlükler ve Gramerler

Osmanlı'ya gelen seyyahlar arasında dilbilimci olarak çalışan veya dil ile ilgili eserler bırakanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bunların varlığı Doğu'nun Batı'ya olan bilgi akışı açısından çok önemlidir. Brentjes (2002, s.251-252), bunları sözlük hazırlayan, kitapları çeviren, kitap satın alan kişiler ve Batı ile Doğu arasında bilimsel bir köprü kuranlar olarak tanımlarken, böyle bir tanımlı sadece bu kişilere yüklemek tartışmalı bir durum olmaktadır. Çünkü birçok seyyah da dil bilimci olmamasına rağmen Türkçe söz hazinelerinden yararlanmış ve bunlar üzerine çalışmıştır. Dil ile doğrudan ilgisi olmayan birçok seyyahın da yoğun bir şekilde kitap satın almaları yaptığı görülmektedir. Çalışma içerisinde de Türkçe sözlük, gramer veya konuşma kılavuzları yazan seyyahlar dışında, Latin harfli Türkçe metinleri yazan ve kullanan seyyahlardan da yararlanmışlardır. Bunun sebebi de Latin harfli Türkçe yazımda, yazarın bunu duyup kendi ana dilinin ses kurallarına göre yazmasıdır. Bunlar dışında seyyahların büyük çoğunluğu eserlerinde birkaç Türkçe kelimeyi, Latin harfleriyle duydukları gibi yazmışlardır. Çalışmamızın ana konusu bu olmadığı için, bu konuda sadece belli

³⁵ Babinger, F. (2000). Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. (C. Üçok, Çev.). Ankara Kültür Bakanlığı

özellikleri olan, geniş bir söz varlığı kullanan veya konuşulan ve yazılan dil ile ilgili görüşler ortaya koyan seyyahlar değerlendirilmiştir.

Bir kişi şayet “ben oraya gittim”, “gördüm” veya “orası ile ilgili şunları yazdım” demediği veya 1.tekil kişi ile olayları anlatmadığı sürece, yazdıklarına bakarak gelip gelmediğini, seyahat edip etmediğini tahmin etmek zordur. Dil konusunda yazılan yazılar, sözlükler ve gramer kitabı gibi Türkçe eserler, dönem çalışmalarının yazarlarının bu koşullarda değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bir sözlük ve gramer yazarı temelde seyyah değildir, seyahatname türünde bir edebi eser yazmayı amaçlamamış olabilmektedir. Ama hazırladığı çalışmaları yapabilmeleri için Osmanlı topraklarında bulunması gerekmektedir. Aksi durumda kendi ülkesinde bulunan veya savaşlar sırasında karşılaştığı bir Türk’ten yardım alarak da bunları yazması mümkündür ama bu, düşük bir ihtimal olmaktadır. Çünkü gramer veya geniş bir sözlük sıradan bir Türk’ten öğrenilebilecek teknikte bir bilgi değildir. Bu sebepten Türk dili ile ilgili çalışma yapan tüm kişilerin bir şekilde Osmanlı’ya geldiğini düşünmemiz gerekmektedir. Bunun bir diğer sebebi de bu yazarların, sözlüklerinde veya gramer kitaplarında Latin harfli Türkçe yazımları kullanmalarıdır. Bir sözcüğü duymadan Latin harfleriyle yazmak zor bir süreçtir. Bu yüzden bu noktada yapılan tüm çalışmaların yazarlarının Osmanlı topraklarında buldukları varsayılarak seyyah olarak değerlendirilmektedir. Örnek olarak, Thomas Vaughn’un sözlüğü (1709) için yapılan çalışmada da bu varsayım belirtilmekte ve 1697 yılında Türkçe konuşan memleketlerde bulunduğu söylenmektedir.³⁶

Dil eserlerinden, bu örnekler ve değerlendirmeler dışında, çalışmanın Ek 1.’de yer alan Dönem Literatüründe Kullanılan ve Batılı Seyyahların Bakış Açısından Basımcılık ve Kitap ile İlgili Yabancı ve Türkçe Terimler içinde yararlanılmaktadır.

2.3.3. Seyhatname Metinleri

Çalışmamızda yararlanılan en geniş kaynakları, doğrudan seyahat anısı veya günlük olarak yazılan eserler oluşturmaktadır. Seyhatlerde genel olarak İngilizcede, “*Voyage, Travel, Journal, Itinaires, Journey, Discourses, Relation, Observations, Peregrinations*” şeklinde, bunlardan farklı olarak Almancada “*Reisen*”, Latince

³⁶ Vaughn’ın hayatı hakkında çok az bilinmesine rağmen Levant Company ile ilişkisinden dolayı, büyük olasılıkla Türkçe konuşan bölgelerde 1697-1709 arası kaldığı tartışılmaktadır (Gilson, 1987, s.3).

“*iter*” İtalyancada ise “*viaggio*” şeklinde tanımlanan terimlerle başlık atılmaktadır. Seyahatnamelerde ana başlık dışında alt başlıklar ile birlikte metin, okuyucu için merak edilir hale getirilmekte ve bunun için de seyahat ettikleri yerler detaylı yazılmaktadır.³⁷ Bazen de kitabın hangi konularda hangi alt başlıklarda olduğu kapak sayfasında yazılmaktadır.³⁸

2.3.4. Mektuplar

Mektuplaşmalar da genel olarak seyahatname şeklinde olmamakla birlikte aynı noktada değerlendirilebilir, çünkü Avrupa’daki muhataplarına yazdıkları mektuplar anlık ve günlük hazırlandığı için değerli gözlemlerdir. Zaman zaman Busbecq gibi elçiler, gözlemlerini mektup türünde yazarken, Pietro Della Valle, Edward Pococke ve Levinus Warner gibi önemli doğu bilimci seyyahlar da mektuplaşmayı ve anılarını mektup türünde yazmayı seçmişlerdir. Mektuplaşmalar genellikle, “*letters*” veya “*correspondance*” şeklinde başlıklar taşımaktadır. Pietro Della Valle örneğindeki gibi seyahat başlığı altında mektuplaşmalar da söz konusu olabilmektedir. Bu mektuplaşmalar siyasi, kültürel ve sosyal konularda, diğer ülkedeki resmi veya resmi olmayan muhataplarına doğrudan bilgi paylaşımı amaçlı olabildiği gibi, sevdiklerine ve tanıdıklarına da şahsi mektuplar şeklinde de olabilmektedir (Brentjes, 2002, s.251) Örneğin, Osmanlı’da faaliyet gösteren Venedikli ya da İngiliz tüccarlar da seyahatname şeklinde yayınlanacak kitaplar değil, Venedik veya Londra’daki muhataplarına iş ile ilgili mektuplar yazmaktadırlar (Faroqhi, 1999, s.185). Hamilerinin kitap alması için

³⁷ Örnek olarak: An itinerary vwritten by Fynes Moryson Gent. First in the Latine tongue, and then translated by him into English: containing his ten yeeres trauell through the twelue dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, italy, Turky, France, England, Scotland, and Ireland. Diuided into III parts. The I. part. Containeth a iournall through all the said twelue dominions: shewing particularly the number of miles, the soyle of the country, the situation of cities, the descriptions of them, with all monuments in each place worth the seeing, as also the rates of hiring coaches or horses from place to place, with each daies expences for diet, horse-meate, and the like. The II. part. Containeth the rebellion of Hugh, Earle of Tyrone, and the appeasing thereof: written also in some of a journall. The III. part. Containeth a discourse vpon severall heads, through all the said severall dominions.

³⁸ Örnek olarak: Thevenot, M.(1687). Travel into the Levant. The First Part. Wherein The States and Dominions subject to the Grand Signiori the Manners, Religions, Forces, Governments, Politicks, Languages, and Customs of the Inhabitants of the great Empire rea curiously handled. Together with many particulars of the archipelago, Constantinople, the Holy Land, Egypt, the Pyramids, Mummies, Deserts of Arabia, Mecha and several other places of Ais and Africa, lately observed, and not hitherto described. Besides the memorable things that Happened at atha last siege of Babylon, otherwise called Bagdat: Te ceremonies at the reception of the ambassadors of the Mogul: and the Author’s conversation wit the ambassador of Prester John, who among many otherthings, gave him an account of the sources of the NILE. London

gönderdikleri seyyahlar veya bilim adamları da seyahatnameler yerine Floransa'daki (Medici'lere kitap aracılığı ve temsilcileri tarafından yazılan çok çeşitli mektuplar), Paris'teki hamilerine (Vansleb-Colbert mektuplaşmaları) yazdıkları mektuplarla gözlemlerinin, isteklerinin, günlük faaliyetlerinin raporlarını sunmaktadırlar. Eserlerin içeriklerinde hem mektup hem günlük hem de bilimsel notlar da yer alabilmektedir. Louis Gedoy'nun eserinde olduğu gibi “*journal et correspondance*” şeklinde başlıklar ile birden çok edebi türü aynı kitapta birleştirebilmektedirler.

2.3.5. Bilim Metinleri

Osmanlı'da bulunan seyyahlardan bilimsel konularda gelenler arasında çalışmamızda yararlandığımız, doğu bilimci, dilbilimci ve astronom Guillaume Postel, botanikçi Pierre Belon, botanikçi Leonhard Rauwolf, matematikçi Isaac Barrow ve doğa bilimci ve topograf Petrus Gyllius gibi kişiler mesleklerine göre tanımlanmaktadır ve çoğunlukla mesleki konularda eserler vermektedirler. Bunların eserleri, seyahat yazıları veya diğer türlerdeki gibi başlıklara sahip olmakla birlikte içerikleri genelde bilimsel çalışmalar olmaktadır. Kitap başlıklarında veya genel şekillerinde ortak noktaları olmayan bu eserler tamamen yazarın ihtiyaçlarına ve bilimsel yöntemlerine göre gelişen türde eserler olmaktadır.

2.3.6. Diplomatik Metinler

Pek çok elçi seyahatname veya raporunu kendisi yazmamaktadır. Elçiliğin daha kıdemsiz bir çalışanı, yayımlanacak metni hazırlamaktadır (Yerasimos, 1991, s.18; Faroqhi, 1999, s.180). Venedik diplomatlarının yerleşik gelenekleri, burada Yeniçağ Avrupası'nın diğer ülkelerinde olduğundan çok daha nitelikli raporlar tutulmasını sağlamaktadır (Faroqhi, 1999, s.181). Bu konuda en düzenli diplomatik raporlar, Balyos'ların Senato'larına sundukları resmi raporlar olan, “*relazione*”lerdir. Çalışmamızda bu eserlerin içeriği açısından daha çok askeri ve siyasi konular işlendiği için *relazione*'lerden yeterince yararlanılamamıştır. Ayrıca, her elçi, ziyaretini resmi bir rapora dönüştürmemekte veya rapor dışında da eser üretmekte, mektup veya günlük gibi herhangi bir edebi türde yazabilmektedir. Bunlar elçi veya yanındaki bir kişi tarafından yazılsa bile siyasi ve resmi olmamakta, tam tersine sanatsal, kişisel veya kültürel gözlemleri içermektedir.

Bu şekilde görülmektedir ki Osmanlı'ya yönelik oluşan seyahat literatürü sadece seyahat literatürü değildir ve bu literatürü ortaya koyan kitap veya yayın serileri aynı zamanda tarih kitabı, coğrafya kitabı, sosyal tarih kitabı, bilim kitabı, diplomasi kitabı veya bir mimari kitabı olarak görülebildiği gibi, bir tiyatro, şiir, hikâye ve herhangi bir edebiyat türünde eserlerin de ilhamı olabilecek nitelikte olabilmektedir. Çünkü seyahatin yapıldığı dönemin en etkin birinci el kaynakları, seyahat kitabıdır ve bunların yayınları yayıncılar, bilim adamları ve okuyucular için çok önemli bir kaynak haline gelmektedir.

Seyyahların görüşleri yazdığı eser hangi edebi türde olursa olsun bu dönemden itibaren her dönemde çok önemli ve etkili olmuştur. 19.yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen ve Ege Adaları'nın manastır kütüphanelerini ziyaret edip buradaki elyazmaları üzerine Kraliçe'ye bir rapor hazırlayan Coxe (1858, s.23-24), "*Seyahatnameler tarihte bazı boşlukları doldurmakta kullanılır,*" demektedir. Bu söz kendisinden önce bu topraklara seyahat eden 1000'e yakın seyyahın tecrübelerinden çıkarılmış bir cümle olarak önemlidir.

2.4. BATI'DAN DOĞU'YA KİTAP KÜLTÜRÜ

2.4.1. Rönesans ve Kitap Kültürü

Günümüzde en bilinen şekliyle "Rönesans" diye adlandırılan ve birçok tarihçiye göre zaman zaman farklı tarihlendirmeler ve tarihi kırılma noktaları verilerek de tanımlanan dönem, kültürel, bilimsel, teknolojik, sosyal, siyasi ve benzeri toplumsal etki yaratan tüm konularda günümüzde de devam eden toplumsal evrim sürecinin ilk şeklidir ve aslında bu anlamda var olan her şeyin başlangıcı olarak adlandırılabilir. Rönesans'ı yaratan sebepler zaman zaman tartışılmakla beraber tüm konularda Orta Çağ'dan ve hatta İlkçağ'dan olumlu veya olumsuz yönden etkilenmiştir. Rönesans'ın önemi, bu konuları kurumsal ve kitlesel hale dönüştürecek ilk adımların atılmasıdır. Kitap, basımcılık, yazı ve bunların etkilediği veya yarattığı araçlar ve kurumlar bu dönemde bizim bugün kullandığımız veya algılayabildiğimiz anlamda kullanılmaya başlanmaktadır. Bu sebeple Rönesans çevresinde, kitabın bir varlık olarak yapısının ve kurumsal etkilerinin, kitabın çıkış noktasının ve dağılımının, toplumsal etkileri ve toplumu oluşturan diğer toplumsal yapılar üzerindeki etkisinin ve evriminin, jeopolitik

durumlardaki etkinliğinin, Osmanlı ve Avrupa ilişkilerinde kitap kültürünün etkisinin ve Rönesans ile birlikte geçirdiği evrimin araştırılması, her zaman yeni bilgilerle gelişecek ve hiçbir zaman tam olarak tamamlanamayacak bir araştırma sürecidir. Ama bu sürecin dinamiklerini ve yapısını anlamak ve 18.yüzyıla kadar devam eden bir süreç içerisinde bu evrimin her iki tarafta nasıl etkilendiğini görmek önemlidir.

Bu yapıyı anlamaya yönelik bir altyapı oluşturmak amacıyla Rönesans denilen dönem üzerine değerlendirme yaparak konuya başlamak önemlidir. Peki bu dönemde çalışma alanımızı ilgilendiren neler oldu?

Bu dönemde karışık durumda olanlar sadece kiliseler³⁹ ve etki alanlarındaki siyasi ve toplumsal kurumlar değildir. 15.yüzyılın ortalarında İngiltere ve Fransa arasında süregelen Yüz Yıl Savaşları'nın sona ermesiyle birlikte, ticaretin uluslararası gelişimi de dönemin önemli olaylarından bazılarıdır. 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethedilmesinin uluslararası güç dengesinde değişiklik yarattığı durum da dönemi şekillendiren belli başlı olayların başında gelmektedir.

Rönesans döneminde, Rönesans sanatçıları, mimari, heykel ve resimde çok önemli ve kalıcı eserler üretmektedirler. Antik Yunan ve Roma'nın yazın hazineleri kütüphanelerde biriktirilmektedir. Bu durum, İtalya'nın ulusal edebiyatını güçlendirmektedir. İtalya'da, ülkenin her yanından gelen ziyaretçiler için kütüphaneler, müzeler ve resim galerileri yaygınlaşmaktadır (Schaff, 1891, s.11). Araştırmacılar, Rönesans'ın kökenlerini ararken, eski tip bir öğrenimin artık yeniden bir edebi doğuşu simgelediğini ve İstanbul'un fethinin de benzer bir tarihi sonuca yol açacak bir etki yarattığını söylemektedirler. Buna göre Bizans İmparatorluğu sona ermeden önce bu edebi uyanış büyük bir hareket olarak insan ruhunu karşıt ve farklı yönlerden uyandıran ve bir büyüme çağını ortaya çıkaran bir tarih okumasıdır. Rönesans, Avrupa'nın entelektüel, ahlaki, ruhani ve sanatsal olarak yeniden doğuşu ve kültürünün varoluşudur (Smeaton, 1901, s.3-4). Çalışma konumuz ile ilgili olarak ise Rönesans öncesi dönemin en önemli isimlerinden ve Rönesans'ın öncü figürlerinden olan Petrarca (1304-1374), bu dönemde antik elyazmaları ve sanat çalışmalarının araştırılması, keşfedilmesi,

³⁹ 15.yüzyılın başlangıcında, bir krizin ortasında kalan Katolik Kilisesi, 1054 tarihinde Batı'da Roma Kilisesi, Doğu'da ise Ortodoks kilisesi olarak bölünmüştü. Bunu takip eden üç yüz yıl içerisinde birbirlerine karşı dini ve egemenlik otoritesini göstermek için mücadele etmişlerdi (Brotton, 2006, s.60-61).

toplanması ve bir araya getirilmesi dönemini de başlatmaktadır. Petrarca, kitap, bina, heykel, resim ve değerli taşlara olan bir tutkuyu ortaya çıkarmaktadır. Bu tutku İtalya'nın her şehrinde hükümdar ve bilim adamları arasında yayılmaktadır. Fakat kitapların varlığının keşfedilmesi ve öneminin kavranması tek başına bir değişikliğe yol açmamıştır. Kitaplar, Rönesans'tan kısa süre öncesine kadar hâlâ İncil'in Orta Çağ'daki durumu gibi, okunmayan ve hâlâ etkisi dolaylı olan eserlerdir (Schaff, 1891, s.8).

Brague (1995, s.122)'ye göre bu dönemde yabancı bir kaynağa özellikle antik kaynaklara sahip çıkılması amaçlanmıştır. Bu da Bizans mirası olan Yunan kaynaklarıdır ve Rönesans üzerinde etkisi kaçınılmaz olmuştur. Bu bilgi patlamasının sebebinin Doğu kökenli olduğu ve Batı'nın Rönesans düşüncesinin Yunan eğitimi tarafından şekil aldığı teorisi temelde halen geçerli bir hipotezdir. Buna göre İtalyan devlet adamları Lorenzo de Medici (1449-1492), Papa Nicholas V (1397 -1455) ve Papa Leo X (1475-1521), Yunan elyazmalarından oluşan kütüphaneler kurmaktadırlar (Geanakoplos, 1958, s.157). İtalya'nın her tarafına Rönesans'ın etkilerinin yayılması Venedik ve Floransa'dan başlamıştır. Bunu Napoli ve diğer kentler takip etmişti. Floransa aynı dönemde etkisini özellikle coğrafi durumuna da borçludur. Floransa, Avrupa boyunca ticaret yollarının geçtiği büyük bir bağlantı noktası yakınındadır ve tüm tüccarlar mutlaka buradan geçiş yapmaktadır. Floransa, dünyanın en önde gelen ticaret merkezlerinden biri olmaya başlamıştır. Floransa sakinleri önce tüccar sonra politikacı⁴⁰ olarak yaşamışlardır (Smeaton, 1901, s.12-13). Bilgiye erişiminin ve düzenlenmesinin varlığı bu kenti, Rönesans kenti haline getirmiştir. V. Alphonse zamanında (1442-1458), Napoli de Rönesans merkezlerinden biri olmuştur. Bunun göstergesi de sarayında kurduğu kütüphaneler ve 1442'de yeni bir Yunan tercüme hareketini başlatacak bir akademi kurmasıdır. Bu yüzden Rönesans hareketine Venedik ancak 16.yüzyılda katılabilmıştır (İncılık, 2011, s.67). Bu çaba içerisinde de Rönesans dünyasının gelişmesinde kitap kültürünün etkisinin önemi açıkça görünmektedir. Rönesans'ın gelişimi gerek içerik gerekse de teknolojik olarak kitabın gelişimi ve yaygınlaşması ile aynı zamandizimine sahip olmaktadır.

⁴⁰ Zenginlik ve tüccar bankerlerin statüsünün bir araya gelmesi Avrupa Rönesans'ının politik güç ve sanatsal yenilik karakterinin oluşumuna yol açmıştır. Floransa politika ve kültürüne 15.yüzyıl boyunca hâkim olan Medici ailesi tüccar banker olarak iş yaşamında yer edinmişlerdir (Brotton, 2006, s.27-28).

2.4.2. Basımcılık Etkisi: Elyazması Kültüründen Basılı Kültüre Geçiş

Rönesans'ın dinamikleri, kitap teknolojileri, kitap kültürü ve bilgi erişim standartlarında büyük dönüşüme yol açmıştır. Rönesans dönemi, kitap tarihine etkisi açısından iki aşamada ele alınmıştır: Basımcılık öncesi Rönesans ve basımcılık sonrası Rönesans (Çakın, 2004, s.162). Basımevleri, bir değerlendirmeye göre, 1480 yılına kadar Almanya'nın, Fransa'nın, Hollanda'nın, İngiltere'nin, İspanya'nın, Macaristan'ın ve Polonya'nın en büyük şehirlerinde başarılı bir şekilde kurulmuştur. 1500 yılına kadar, bu basımevleri 40 bin farklı baskı yayımlamıştır. Erişim kolaylıkları ve elyazmasına göre düşük maliyetler, çok fazla sayıda insanın şimdiye kadar hiç olmadığı kadar çok sayıda kitaba erişimini mümkün kılmıştır. Febvre ve Martin (2000, s.204)'ye göre de 1500'lerden önce basılmış kitapların yüzde 77'si Latince, yüzde 7'si İtalyanca, yüzde 5-6'sı Almanca, yüzde 4-5'i Fransızca, yüzde 1'i Flamancadır ve türler açısından ise, Orta Çağ'ın ve XV. yüzyılın edebi ve klasik eserleri ise yüzde 30'luk bir paya sahiptir. Hukuk kitapları yüzde 10, bilimsel kitaplar da yüzde 10 civarında tiraja ulaşmıştır. Bu durum daha sonra değişmiştir. Basımevi kurmanın kârlı bir iş olduğu düşünülmüş ve çok fazla insan yerel dillerde yazdığı ve okuduğu için Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve İngilizce dillerinde Latince ve Yunancada olduğundan daha fazla basım yapılmıştır (Brotton, 2006, s.48-49).

Basımcılık, kamu ve özel hayatın her yanına girmiştir. İlk basılı kitaplar dini kitaplardır ve ardından din dışı kitaplar basılmaya başlanmıştır. Kitap satışında, satış fiyatı bir problem haline gelmektedir. Kitaplar pahalı satılmaya devam etmektedir. Beş cilt bir kitap için 1498 yılında 11 ducats, en önemli cildi için ise 3 ducats istenmektedir. Aynı dönemde bir dizgicinin aylık maaşı 3 veya 4 ducats fiyatındadır. Vatikan kütüphanecisi ayda 10 ducats almaktadır buna karşın bir öğretmen ise yıllık 50 ducats maaş almaktadır (Davies, 1999, s.26). Ancak bu teknoloji sayesinde daha çok halk için kitaplar basılmaya başlanmaktadır. Brotton'a göre "*Romance'lar, seyahat anlatıları, broşür ve ilanlar insanları ilahtan kadınlık vazifelerine kadar tavsiyeler veren kitaplar,*" bunlar arasındadır. Bu sayede kitap fiyatları düşmeye başlamakta ve 1530'lara kadar, birçok basılı kitapçık bir ekmekle aynı fiyata satılmaktadır. Basılı bir "*Yeni Ahit*" fiyatı, bir işçinin günlük ücretine eşittir (Brotton, 2006, s.49). Entelektüel ve kültürel iş birliği sayesinde basımevleri daha geniş imkânlarla sahip girişimler haline dönüşmektedir. Bu şekilde teknolojik gelişmeler ve bakır plaka gravürcülüğü gibi basımcılık standartları

gelişmeye başlamakta, sadece din dışı yayınlar değil, fiziksel olarak da kitaptan farklı eserler, haritalar, çizimler, tablolar, diyagramlar, mimari çizimler, tıp çizimleri, çizgi romanlar vb. de dahil olmak üzere birçok şekilde ve teknikte basımlar yapılmaktadır (Brotton, 2006, s.51). Basımcılar sayesinde, “*tüccarlar, öğretmenler, yazarlar, çevirmeler, sanatçılar ve yazarlar*” iş birliği içerisinde çalışmaya başlamakta, bu şekilde bilginin sunulduğu alan olan kitaplarda bilgiye erişimi kolaylaştıracak, sayfa numaraları, dizinler, alfabetik sıralama ve bibliyografya gibi metotlar da ansiklopedilerde, seri metinlerde ve dil konularındaki eserlerde basılmaktadır (Brotton, 2006, s.50).

Basımcılık genelleştiğinde ise basımcı ve yayıncılar artık telif konusu ile de ilgilenmektedirler. Venedik basımcıları için her basımın bir kopyasının St. Mark kütüphanesine ve Padua Üniversitesi kütüphanesine verilmesi zorunlu kılınmaktadır (Brown, 1902, s.124).

Basımcılığın genele yayılması ise artık önemli bir finansman sorunu haline gelmektedir. 1470’lerin ortasından itibaren tüccar bankerler uzun vadeli krediler ile basımcı ve yayıncıları finanse etmektedirler. Basım için gerekli kâğıt ve diğer masraflar için mali destek gerekmektedir. Bu şekilde maliyetleri ve satış fiyatlarını düşürerek kitapların daha geniş ve ucuz bir şekilde Avrupa’ya dağıtımının yapılması mümkün olmaktadır (Davies, 1999, s.8). Venedik basımcıları arasındaki rekabet de üretimin maliyetini azaltmaktadır ve Venedik’in geniş ticareti tüm Avrupa üzerinden bu kitapların dağıtılmasına imkân vermektedir (Brown, 1891, s.28). Bu konudaki en büyük avantajlardan biri de İtalya ve Fransa’da basımcılara uygulanan vergi muafiyetidir (Plant, 1974, s.27).

Basımcılık kısa süre içerisinde “*endüstri*” haline gelmektedir. Basımevleri, üniversiteler ve dini otoritelerin bulunduğu kentlerde yoğun olarak kurulmaktadır (Febvre ve Martin, 2000, s.142-145). Basımcı ve kitapçıların esas amacı her zaman para kazanmaktır. Febvre ve Martin (2000, s.204)’ye göre, “*XV. yüzyıl kitapçıları günümüz editörleri gibi, kısa sürede satabileceklerinden emin olmadıkları eserleri basmaya*” yanaşmamaktadırlar.

Kâğıdın, basımcılıkta en çok kullanılan hammadde olması sebebiyle, varlığı kesinlikle maliyet arttırıcı veya azaltıcı bir faktördür. Bu konuda Venedik avantajlı konumdadır ve İtalya 14.yüzyıldan itibaren kâğıt üretmenin avantajlarına sahiptir (Brown, 1891, s.24-26). Öyle ki güçlü olan Venedik basımcılığı karşısında, Avrupa hükümetleri tarafından kâğıt üretimi teşvik edilmekte ve paçavraların ihracatı yasaklanmaktadır (Brown, 1902, s.123).

Basımcılığın ilk döneminde kopyacı, tezhipçi ve ciltçilerle lonca oluşturan kitapçılar birbirlerinden ayrılmamaktadır ve elyazmalarına talep devam etmektedir. Kitabı basit gören ve elyazması talep eden bir kesim vardır. Burke (2012, s.31)'e göre de Batı'da elyazmaları koleksiyonu yapmanın Rönesans hümanistleriyle başlayıp o zamandan beri süregelen uzun bir geleneği vardır. Dahl (1999, s.109)'a göre ise yönetici sınıf basılı kitaptan nefret etmektedir ve kendilerinin özel kütüphaneleri için bunları tercih etmemektedir. Kaliteli basılı eserler ise özellikle bu kesim için yapılmaktadır. Bu şekilde büyük basımcılar çok zengin hamilerinin kullanımı için “*de luxe*” basımlar yapmaktadırlar (Brown, 1891, s.34-35). Bu hamilerinden biri de Fatih Sultan Mehmet'tir (Brotton, 2006, s.48). Bu kalite arayışı sayesinde, zaman zaman basılı kopyalardan da elyazmalarına dönüşüm başlamaktadır. Bu yüzden ilk basımcılarda karakter setleri elyazmalarındaki karakterlere benzemektedir (Plant, 1974, s.22).

Basılı eserlere geçiş bu kesim için kolay değildir. Cosimo Medici ile babası arasında geçen ilginç bir anekdota göre, Cosimo gençliğinde nadir bir elyazması görür ve satın almak için yüzüğünü satar, eve döndüğünde babası yüzüğünü sorar, o da elyazmasını getirerek “*işte baba, bu mücevherdir, öyle ki herhangi biri her zaman yüzük alabilir, ama bunun gibi bir elyazması hayatta insanın karşısına bir kere çıkar,*” der (Smeaton, 1901, s.41). Kopyalamadaki ustalık sayesinde, maliyetli de olsa, belli başlı zenginler için elyazmaları üretilmeye devam etmektedir ve kütüphaneler oluşturulmaktadır⁴¹. Vespasiano⁴²'ya göre, kendisine Cosimo Medici tarafından, Fiesole güneyinde Badia'da kısa bir zaman içinde bir kitaplık oluşturması teklif edilmiştir. O da aranan kitaplar

⁴¹ Goody'e göre (2012, s.155), “*İslam'da Helenistik bilgi ile Ortodokslar tarafından tüm bilginin kaynağı olarak kabul edilen dini metinler arasında sıklıkla bir gerilim yaşanıyordu. Bu yüzden bazı hükümdarlar ve zengin tüccarlar, kütüphanelerinde her türlü bilgiyi toplarlarken, diğerleri teolojik gerekçelerle bu tür koleksiyonları yok edebiliyorlardı.*”

⁴² Floransalılar ve dönemin kitap ve kütüphane kültürü hakkında bir fikir edinmek için hepsini şahsen tanıyan Vespasiano'nun yazdıkları önemlidir (Burckhardt, 1957, s.297).

bulunamayınca satın almak yerine kopyalamayı tavsiye etmiştir. Bu sayede Vespasiano, Cosimo ile bir antlaşma yapmış ve günlük ödeme yapmak suretiyle ”45 yazıcı çalıştırarak 22 ay zarfında 200 cilt eseri tamamlanmış bir halde,” teslim etmiştir (Burckhardt, 1957, s.270). Bu şekilde birçok kütüphane⁴³ satın alma yoluyla değil kopyalama suretiyle de oluşturulmaktadır.

Jacob Burckhardt (1957, s.269-270)’a göre, nadir veya tek nüsha eski bir yazmayı doğrudan kopyalayandan satın almak yani “*doğrudan doğruya satın almak, şüphesiz büyük bir talih işi*” haline gelmektedir. Bu dönemde kitap kopyalama mesleğini sürdürenler arasında Yunanca bilenler en yüksek mevkidedirler ve itibarlı bir deyiş olan “*Scrittori*” olarak anılmaktadır. Bu kişiler sayıları az olması sayesinde de yüksek ücretlerle çalışmaktadırlar. Diğerlerine ise “*Copisti*” adı verilmektedir ve bunlar tek geçimi kaynağı istinsah olan kişiler ile ikinci bir kazanca ihtiyacı olan bilginlerdir.

Plant (1974, s.21-22)’a göre, basımcılığın ilk döneminde Fransa’da Paris ve Orleans bölgesinde on binden fazla yazıcı bulunmaktadır. Basımcılığın kitapları ucuzlatıp maliyetleri düşürmesi, bu yazıcıların hizmetlerini muhasebe gibi yazıcılıkla ilgili diğer mesleklere kaymasına neden olmaktadır. Eski hattatlar, minyatürcüler ya basımcı yayımcı ya da ağaç oyucusu - hakkak olarak mesleklerini devam ettirmektedirler (Dahl, 1999, s.110).

Basılı kitapların yanında değerli elyazmalarının varlığının da devam ettiği görülmektedir. Elyazmalarının üretimi sorunu bu dönemde bir değişime uğramaktadır. Aslında Osmanlı İmparatorluğu’nda basımcılığın gecikmesinin her zaman sebebi olarak sunulan hattatların veya yazı ustalarının çok sayıda olması sorununun sadece Osmanlı’ya özgü olmadığını göstermektedir.

Rönesans, kitap kopyalama konusunda Yunan etkisinde kalmaktadır. Kopyalama, 15.yüzyıl’da Girit bölgesinde önemli ve etkin bir meslektir. Fetih öncesi bu bölgeden Venedik’e gelen bilginlerin birçoğu aynı zamanda kopyalama da yapmaktadır. (Birnbaum, 2004, s.420). Bu kopyacılar sayesinde Doğu’dan gelen elyazmalarının kopyalanması mümkün olmuş ve Rönesans’ın başlamasında etkinlikleri artmıştır. Ama bu faaliyet başka sorunları da beraberinde getirmektedir. Metinlerin doğru

⁴³ Papa Nicolaus V’de bu sebeple büyük borçlara girmekte ve bu şekilde oluşturduğu kütüphane Vatikan kütüphanesinin çekirdeğini oluşturmaktadır (Burckhardt, 1957, s.265).

kopyalanması sorunu bunlardan biridir. Osmanlı'ya 17.yüzyılda gelen ünlü seyyah ve bilim adamı, Dr. John Covel (1638-1722), Yunanca yazılmış Thomas Aquinas elyazmaları gördüğünü ve bunların Kardinal Bessarion tarafından tercüme edildiğini söylemektedir. Ona göre bu kitaplardan bir tanesi İstanbul'daki Kudüs patriklik kütüphanesindedir. Bir diğeri ise Venedik'teki St. Mark'ta, üçüncüsü ise Turin'de bulunmaktadır. Covel, bu üç kopyada yazılanlar arasında farklar olduğunu belirtmektedir (Covel, 1722, s.xxxviii). Bu durum tüm kopyalama işlemleri için olası bir sorundur. Kopyacıların bazıları bu metinleri zaman zaman bilerek değiştirmekte veya eksik kopya etmektedirler. Bir görüşe göre, Rönesans devri kopyacıları 15.yüzyıldan itibaren okuyucunun daha iyi anlamasını sağlamak düşüncesiyle metin üzerinde değişiklikler yapmaktadırlar (Langlois ve Seignobos, 2010, s.72).

Basımcılığın varlığı sayesinde, sadece bir kitaba sahip olmak için bile “*onu kopya etmeye mecbur bulunan ve bundan bezmiş olan kimseler, bu Alman icadını büyük bir sevinçle*” karşılaşmışlardır (Burckhardt, 1957, s.271). Artık kopyacılar, kitapçılar ve basımcılar sayesinde de kütüphaneler kurmak kolaylaşarak, zenginlerin tekeline çıkmış, çok farklı ve çeşitli yerlerde kütüphaneler kurulmaya başlanmıştır. Aynı dönemde başka özel kütüphaneler de kendi basit ve küçük sistemlerini hayata geçirmeye başlamaktadır. Vatikan kütüphanesinde bulunan bir elyazması içinde⁴⁴ yer alan bilgiler, Guidobaldo I (1472-1508)'in kütüphanesinin kullanımı ve kitap düzenlemeleri ile bize bilgi vermektedir:

“Kütüphaneci eğitimli olmalı, iyi görünümlü, sıcak ve terbiyeli olmalı, doğru ve konuşkan olmalı. Kitap envanterini rafından getirmeli, Latince, Yunanca, İbranice veya diğerleri, onları düzenli ve kolay erişebilir tutmalıdır. Kitapları zararlı ve nem ve böceklerden korumalı, özensiz ellerden, cahil, kirlili ve zevksiz insanların ellerinden uzak tutmalıdır. İlgili ve eğitimlilere karşı tüm maharetlerini göstermeli, nezaketle güzelliğini, kayda değer karakteristiklerini, el yazısı ve minyatürleri açıklayabilmelidir. Kütüphaneci, Dük'ün emri dışında kitap alınmasına izin vermemeli, eğer gerekiyorsa da bir kayıt yazmalı ve kitabın geri döndüğünü takip etmelidir. Çok sayıda ziyaretçi gelirse de kitapların çalınmaması için gözlem yapmalıdır.”

(Dennistoun, 1909, s.167-168)

⁴⁴(Vat.Urb.MSS.No.1248,f.58).

Bu şekilde Rönesans'ın tarihi ile kitap ve kütüphane tarihinin kesiştiği noktalar belirginleşmeye başlamakta ve bu iki olgu birbirlerini sürekli etkilediği görülmektedir. Kitabın, kopyacılığın, basımcılığın ve kütüphanelerin aynı dönemdeki gelişim evreleri Rönesans kültürünün yaygınlaşmasında önemli bir etkidir.

2.4.3. Rönesans'ta Batı ve Doğu Arasında Kitap Kültürü

Heller (2000, s.10), Doğu'ya bakarken ışığı imge olarak kendine seçer ve şu tanımlamayı yapar: “*Ex Oriente Lux*”, yani “Doğu'dan gelen ışık.” Bu deyiş, sadece güneşin verdiği ışığı simgelememektedir. Bu ışık, Doğu'dan Batı'ya akan bilgi ve bilgi taşıyıcılarının etkilerinin ortaya çıkmasını ifade etmektedir.

Rönesans tarihinde en önemli olaylardan biri İstanbul'un fethidir. Uluslararası politikanın merkezi yer değiştirmeye başlamıştır. Lilly (1901, s.8)'e göre bu, yeni bir düşünce olarak “*ilhamlar, fikirler ve Rönesans kelimesiyle birleştirebileceğimiz bir kültür düzeninin*” kurulmasıdır. İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesi öncesi Bizans'tan İtalya'ya gelen bilim ve edebiyat adamı akını konusunun ne ifade ettiği önemlidir. Bu akının kitap kültürüne etkisi ise İstanbul'un fethinden sonra en az 250 yıl daha yoğun bir şekilde devam edecek bir kitap akını ve kitap kültürü değişimini gösterecektir.

Bu üç ayrı toplumun birbirleriyle olan ilişkisinde, Rönesans en önemli farkı yaratmaktadır. Rönesans'ın Avrupa'ya özgülüğü ve Bizans'taki varlığı önemli bir tartışmadır. Brague (1995, s.118-119), bu farkı bir İslam hümanizminin muhtemel varlığı üzerinden de tartışmakta ve bunun Rönesans'ın algılama şekilleri üzerinden karşılaştırılması gerektiğini yazmaktadır. Yani Rönesans'ın edebiyat veya sanat olarak mı, yoksa dindışılık olarak mı algılandığına göre karşılaştırma yapılmasının doğru olacağını tartışmaktadır. Bilim tarihçisi ve sinolog Joseph Needham (1983, s.37) ise Avrupa ve Asya arasındaki farkı, kapitalizme yol açan etkenlerin varlığı ile değerlendirir ve iki bölgeye ayırır. Bunlar, Floransa ve Venedik'in içinde olduğu bölge ile Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Doğu Akdeniz'in bir kısmını da içine alan Levant bölgesidir.

Bu iki bölge konumuz ile ilgili farklılıkları anlamak için önemli bir meseledir. Goody (2012, s.154)'e göre, Rönesans geldiğinde Batı, Levant ile gerçekleşen ticaretteki

artıştan kaynaklanan servetle birlikte tek taraflı bir bilgi ve sanatsal etkinlik patlaması yaşamaktadır.

15.yüzyıl başından itibaren kitap kültürü açısından önemli bir yere sahip olan Bizans, bu dönemde İtalya ve Avrupa'ya Bizans bilginlerinin göç etmesiyle bilgi transferine öncülük etmektedir. Bilim tarihçisi George Saliba (2008, s.227)'ya göre, zaten yüzyıllardır Bizans medeniyeti ve İslam medeniyeti temas halindedir. Kitaplar, İslam medeniyetinin entelektüel birikiminin de etkisindedir. Bizans'ın Avrupa ile olan temasları ise daha yenidir. Yunanlı bilginlerin Rönesans entelektüel çevresine etkisi sayesinde bu metinler Yunancadan tercüme edilmekte ve Yunanca basımları yapılmaktadır. Rönesans öncesinde, Orta Çağ Avrupası'nın entelektüel yaşamı, Yunan kaynaklarından beslenmekte ve sürekli artarak büyümektedir. Helen kökenli felsefeciler, matematikçiler, astronomlar, fizikçiler bunlardan sadece birkaçıdır. Bununla birlikte Latince tercümeleri büyük bir kesinlik ve doğruluk içermemektedir. Ama kaynak eserlerinin genel görüşünü aktarmakta yeterlidirler (Lilly, 1901, s.8). Yunan bilimi, felsefesi ve edebiyatı, 15. yüzyıla kadar neredeyse tamamen "*tercüme hareketleri ve okulları*" vasıtasıyla Arapçadan Latinceye yapılan tercümelemlerle dolaylı olarak erişilmekte ve okunmaktadır. Rönesans ve İstanbul'un fethi, öncesi ve sonrası ile Yunan diline ait eserlerin kaynak dilinden çevrilmesine ve dolaysız erişimine yol açmaktadır. Bu tanım bu olayın en bilinen açıklamasıdır. Giambatista Toderini (2012, s.69), bu durumu "*Konstantinopolis Türklerin eline geçince, sürgüne gitmek zorunda kalan Yunanlılar bize dereleri terk edip asıl kaynağa, özgün yazarla açıklamayı öğretmektedirler*" diye açıklamaktadır.

Batı'ya Doğu'dan gelen bilgi akışı yeni bir olgu değildir. Geçmişte de birçok örneği bulunmaktadır. Joseph Needham (1997, s.90-91)'a göre, 13. ve 14. yüzyıllarda Moğol hanları Avrupalı bilim adamları ve sanatçıları saraylarında toplamaktadır. 14. ve 15. yüzyıllarda Batı ile Tatar (Moğol ve Çinli), kölelerin ticareti üzerinden bir bilgi akışı söz konusudur. Needham bu konuda "*Marc O'Polo'nun hizmetçisi Peter the Tartar'a Venedik vatandaşlığı bahşedildiği zamanda (1328) başlamış ve 1453 yılında Bizans'ın çöküşüyle sona ermiş olan köle akınının ırklararası karışıma ve teknolojinin birçok branşlarında, özellikle tekstilde 'know how' nakline yol açmış olduğuna şüphe yoktur,*" demektedir. Bu fetihden önce dahi bu bilgi transferinin Avrupa ile Bizans dahil Doğu toplumları arasında büyük ölçülerde olmasa da belli bir varlık göstermesi normaldir.

17.yüzyılda Alman bilim adamı, seyyah ve kütüphaneci Adam Olearius (1603-1671) (1669, s.182), *“basımcılığın gizeminin aslında bizim 1450’den itibaren başladığını kabul ettiğimiz şekliyle, Çinlilerin 700 yıldır basılı kitapları olduğunu bilmemiz gerekmektedir,”* diye yazmaktadır. Bu durumda 17.yüzyılda Avrupa’nın belki daha önce Çin’in basımcılıktaki ilkleri ile ilgili bilgi sahibi oldukları sonucu çıkarmak yanlış bir düşünce olmamaktadır. Bu da 1450 öncesi bilgi aktarımının olması olasılığını ve basımcılığın bilinmesinin de bu bilgi aktarımının bir parçası olabileceği düşüncesini gösteren bir tartışma konusu olabilmektedir.

Doğu’dan Batı’ya bilgi aktarımı, temel olarak Bizans’tan göç eden bilim adamlarının götürdükleri kitaplarla başlamaktadır (Smeaton,1901, s.45). Yunanca öğrenimi ve Yunan bilimleri İtalya’ya, 1396’da Manuel Chrysoloras (1355-1415) ile girmektedir. George of Trebizond ve daha sonraları gelen İoannis Argyropoulos, Gemistos Plethon ve Bessarion gibi Yunanlı bilim adamları da Chrysoloras’i takip etmektedirler (İnalçık,2011, s.61). Bu dönemde gelenler sadece Yunanlılar da değildir ve William Grey (?-1478) gibi birçok İngiliz hümanisti de Venedik’e gelmektedir (Weiss, 1964, s.91). Fakat Batı’da göç ve iş bulan Bizanslı eğitimciler kolaylıkla kültürlerini aktarabilecekleri ortamı bulmamaktadırlar (Ciccolella, 2008, s.78). Çünkü Batı’daki sistem de kolayca değiştirilebilecek ve geliştirilecek düzeyde değildir. Hümanizm ise buna bir fırsat yaratmaktadır. Bunun için de Yunan kitaplarının ve yazılı edebiyatının buraya aktarılması gerekmektedir. Bu arada da bu eğitimi sağlayacak olan, Yunan elyazmalarının fiziksel olarak aktarılması meselesi büyük bir problem olarak karşısına çıkmaktadır. Bu temel problem de Bessarion’dan başka diğer tutkulu bilim adamları olan Scarperia, Aurispa, Filelfo ve Guarino’nun Konstantinopolis’e gitmesi ve kitaplarla geri dönmesi ile çözülebilmektedir (Smeaton, 1901, s.45-46). Göçmen Yunanlı bilim adamları, Bizans’ın koruduğu Yunanca elyazmalarını biriktirmek ve kopyalamak sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Runciman, 1970, s.102). Bu kitapların en çok etkilediği kişilerden biri olan Cosimo de Medici, yeni tip eğitim üzerine daha fazla ilgilenmektedir. Bu ilgi özellikle Yeni-Platoncuların çalışmaları ve Yunan kitaplarının ithalatı ile 15.yüzyılın ilk dönemine doğru devam etmektedir. Aristo felsefesi, Orta Çağ’da iyi bilinmektedir ama Platon, 15.yüzyıl İtalyan dünyası için yeni bir keşiftir (Ewarth,1899, s.227).

Kitapların Bizans topraklarından getirilmesi ve korunmasında en önemli isimlerin başında gelen kişi ünlü din adamı Bessarion (1403-1472)'dur. Bessarion, yaşadığı dönemde tüm hümanist hareketlerle iç içe olmuştur. Kendisi Papa Eugenius IV (1383-1447) ve Papa Nicholas V tarafından Yunan elyazmalarının Latinceye tercüme edilmesi için görevlendirilmiştir. Kardinal Bessarion, Bizans mirasının korunması için değersiz görünen kitapları bile önemli kitaplardan ayırmamıştır.⁴⁵ Doğu ve Batı arasında patriklik ve klasik edebiyat mirasını içeren büyük bir kütüphane de kurmuştur. Bilim adamlarının dil, din ve felsefi tartışmaları yapmasına önyak olmuş ve dönemin Plato-Aristo felsefesi konusunda daha sonra Osmanlı üzerinde ilişkileri gösterilecek olan George of Trebizond (1395-1472) ile de tartışmalarda bulunmuştur (Martin, 2001, s.51-52).

Bizans tarihçisi Levtchenko (2007, s.302) ise, bu göçmen kitlesinin etkisini negatif bir bakış ile değerlendirmektedir. Buna göre, İtalya'da oluşan kent burjuvazisi, Türklerden kaçan bilginlerin yardımından yararlanmışır. Onlar sayesinde İlkçağ ve Yunan kültür geleneklerinden destek aranmaktadır. Bizanslı bilginlerin rolü ise tercüme, Yunanca öğretimi, Yunan yazarlarının yorumlanması, eski Yunan elyazmalarının elde edilmesi gibi teknik konularla sınırlıdır ve hümanist hareketin öncüsü veya önderi olamamışlardır. Benzer bir şekilde Baynes (1955, s.71-72) de bu etkiyi sınırlı görmüş ve *“İtalyan Rönesans'ının felsefi çalışmaları, çoğunlukla ilham alınmayan laf salatası için Bizanslıların sahip olduklarına meydan okuyabilir, ama gelecekte daha özgün düşünceleri taşıyacak bir gelenek üzerine yerleşmişlerdir,”* diye yazmaktadır. Ona göre, Bizanslılar sadece *“Orta Çağ'ların Kütüphanecileri”* olarak çağrılmaktadırlar.

Bu bilim adamları, İtalya'ya gelmeden önce Bizans'ta benzeri bir akımında öncüsü olmuşlardır. Güzel sanatlar gelişmektedir. Çok çeşitli edebi eserler verilmekte ve pek çok öğrenci bunların etraflarında toplanmaktadır. Fakat daha ağır ve sadece eğitimlilerin anlayabildiği, Antik Yunancaya dayandığı söylenen bir Yunanca ile halkın kullandığı dil arasındaki uçurum da artmaktadır. Platoncu eğitim modelinin Batı'ya yayılmasında önemli bir figür olan (Peritore, 1977, s.169) Plethon ile Bessarion, bu sebeple İtalyan

⁴⁵ Runciman bu durumu, *“korunmaya değer antik kitapları, bazen de değmeyenleri bile, koruma altına aldılar. Onları okudular, yorumlar yaptılar”* diye açıklamaktadır (Runciman, 1970, s.103-104).

hümanizminin içinde kendilerine kolayca yer bulmaktadır (Levtchenko, 2007, s.299-300).

Bizans topraklarından gelen bilgi birikimi, Bizans'tan İtalya'ya, daha sonra da İtalya'dan Osmanlı'ya ve sonunda Bizans'tan Osmanlı'ya bir geçiş sürecini yaşamaktadır. Fetih öncesi Yunancaya tercümelemlerle Avrupa'ya bilinmeyen bilgileri taşımayı amaçlamaktadır. Bu sayede Bilim adamları “*gökyüzündeki hareketleri İran astronomisinin mi, yoksa Batı Avrupa astronomisinin mi daha iyi açıklayacağını*” tartışmaktadırlar. Yunanca, Doğu ve Batı Avrupa biliminin bulunduğu dil haline gelmektedir (Nicolaidis, 2012, s.223).

Bizans'tan gelen kitaplar ve dilin yarattığı etki büyüktür. Bu dönemde, 15.yüzyılda Doğu ve Batı arasındaki kitap kültürünün en önemli profillerden biri Aldo Manuzio (1449-1515)'dur. Yunan harfleri basılı kitapta ilk olarak bu dönemde öncelikle alıntılar içinde sonra da Yunan klasiklerinin kendi dillerinde basımı ile ortaya çıkmaktadır. Kısa süre içerisinde de Yunan eserleri İtalya dışına yayılmaya başlamaktadır (Labarre, t.y., s.63). Aldo Manuzio'nun karakter setlerinin radikal bir şekilde yenilikler taşıdığı görülmektedir. Tamamen yeni bir karakter setini ve ilk defa “*italic*” karakterini kullanmaktadır. Formatı “*octavo*”dur. Bu çeşit bir basılı metin de daha önce duyulmuş değildir (Richardson, 1994, s.48). 25 Şubat 1495'te Aldo, Venedik bölgesi içerisinde, sadece kendisinin basımı için tasarladığı harflerle Yunanca ve Yunancadan tercümelemlerin başka kimse tarafından yayınlanmaması veya ithal edilmemesi için bir ayrıcalık başvurusunda bulunmuştur (Davies, 1999, s.18). 1496'da bu Yunanca harf seti ile 20 sene boyunca Yunanca basım yapabilmesi imtiyazı veren bir endüstriyel patent almıştır (Nuovo, 2013, s.203). Bizanslı akademisyen Marcus Musurus (1470-1517) ise Aldo'nun sahip olduğu Aldine basımevinin Yunan metinleri kısmına baş editör olarak atanmıştır (Davies, 1999, s.11).

Aslında Padova Üniversitesi, akademik Yunan araştırmaları merkezi olarak Floransa ile rekabet etmektedir. Fakat Bessarion'un elyazmalarını Venedik'e bağışlaması, bilim adamlarının kitap talebini buraya yöneltmektedir. Venedik, Yunanca elyazması için gerekli hammaddelere, basılan klasikleri satın alacak parası ve okuyacak boş zamanı olan bir zengin sınıfa, Yunanlı kopyacılar, derlemecilere ve hurufatçılara sahiptir (Nicol, 2000, s.405). Manuzio 1518 yılına kadar basımcı olarak tüm Yunan klasiklerinin

basımını tamamlamıştır. Bu şekilde basımcılık ve kitap satışı sayesinde kütüphane ve kitap koleksiyonculuğunun şekli de tamamen değişmiş ve bu alanda Orta Çağ'dan Modern çağlara geçiş noktası olmasını sağlamıştır (Savage, 1908, s.75). Bu basımevi, Batı eserlerini de basmış ve Erasmus'un önemli kitabı "Adages"ın "Aldine Press" Venedik basımı nüshası, "Aldine Çemberi"nin katkılarıyla zenginleştirilerek Batı eserlerinin ve Yunan eserlerinin Avrupa boyunca yayılmasında önemli bir bağlantı noktası olmuştur. (Geanakoplos, 1960, s.109).

XV. yüzyılda söz konusu bölgede kitap kültürü ile ilgili en önemli konulardan biri de ciltciliktir. XV. yüzyılda İtalya'da dönem ciltciliği önemli bir gelişme göstermektedir⁴⁶. Venedik ve diğer ticaret kentleri yoluyla Doğu ile iyi işleyen bir ilişki kurulmaktadır. XV.yüzyılın sonunda Doğu'da yaşayan ciltçiler Rönesans'ın etkisiyle basımcılığın büyük gelişme gösterdiği İtalya'ya gelmektedirler (Dahl, 1999, s.114). Venedik, Doğu'nun ve İspanya'nın "gild leather"ının benzerinin üretildiği ilk şehirdir. Doğu bu çeşit işlerde ustadır ve bu sebeple zamanla İtalyan ve Fransız kitaplarında aynı üretim tekniklerinin benzerleri görülmeye başlamaktadır (Ongania, 1895, s.218). Öyle ki Febvre ve Martin (2000, s.80)'e göre, "XV. yüzyılın sonunda Cordoue Marokeni, Baleares'dan Napoli'ye getirilirken Levant Marokeni, İstanbul üzerinden Venedik'e ulaştırılmaktaydı. Bu dönemde Aldo Manuzio Venedik'te bu marokeni kullanılmaktaydı."

Doğu'nun cilt sanatının kökeni konusunda araştırmalar ve tartışmalar da bu alanda önemli bir yer edinmektedir. Pedersen (2012, s.123), İran ciltçilik sanatının Türkiye'de bir kolu olduğunu ve 1500'lerden itibaren büyük Türk şehirlerine yerleşen İranlı ciltçilerin yerli halktan çıraklar aldığını söylemektedir⁴⁷. Binark (1975, s.12)'a göre ise, ayrı bir Türk cilt sanatı vardır ve cilt üzerinde bezemelerin kapak, sertab ve miklab üzerinde yapılmış olması, klasik Türk üslubudur. Buna göre Doğu'nun ciltlerini Batı'nın ciltlerinden ayıran en büyük özelliklerden birisi de sırtın yuvarlak olmayışıdır ve 15.yüzyıl Türk kitaplarında iç kapağın bulunması ayırtedici bir özelliktir. Çünkü iç kapak kullanımı Batı'da 17.yüzyılda başlamıştır. Bu benzerlikler olağandır. Çünkü,

⁴⁶ XV. yüzyıl sonu ve XVI .yüzyıl başı ciltlerine bakıldığında genel olarak kitapların sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap ettiği ve ciltlerin ticari bir kaygı ile süslendiği görülmektedir (Febvre, 2000, s.81).

⁴⁷ Arıtan (2010, s.176)'a göre Batılı araştırmacılar "XV. yüzyıla kadar Türk cildinden hiç bahsetmemişlerdir. XV.yüzyıl Fatih Dönemi ciltlerini bile İran etkisi altında göstermişlerdir. XVI. Yüzyılda Türk Cildi'nden örnekler verirken onu da Safevi Cildi'ne bağlamışlar, hatta, XIII. yüzyılda Ali ei-Üsküdari gibi lake üstadı bir san'atkarımızı XVII. yüzyıl İran ciltçisi gibi göstermişlerdir."

Raby (1983, s.17)'e göre, Osmanlılar, İtalyan karşıtları gibi bilim ve sanatsal konularda hamidirler ve Fatih Sultan Mehmed, Batı medeniyetine düşkün ve Yunanca elyazmalarının üretiminde hamilik yapan biridir. Bundan dolayı Osmanlı İslam elyazmalarının kâğıt ve cildinin yapımının da bunlara benzemesine yol açmaktadır. Bu durum çok nadiren süslemelerinde de görülmektedir. 16.yüzyılın başından itibaren, İtalya'da Rönesans süslemeleri ağırlıklı olmasına rağmen, Osmanlı tarzı ciltler, yüzyıl boyunca Venedik'te etkilidir (Mack, 2005, s.226). Macaristan'daki Mathias Corvin Kütüphanesinden çıkan kitaplarda da İslam cilt sanatının etkileri açıkça görülmektedir. Bu konuda Binark (1975, s.4-5), “*Kitap tarihçileri Corvin ciltlerini Doğu ile birleşmenin sonucu ve İtalya Rönesans ciltciliğinin müjdecisi sayarlar,*” diye yazmaktadır. Bir diğer konu ise Doğu'da uzun süredir bilinen “*deri üzerine yaldızlı süsleme tekniği*”dir ve ilk kez 15.yüzyıl ortalarında İspanya'da kullanılmıştır. Yüzyılın sonunda ise Venedikliler bu yöntemi örnek almışlardır. Aldo Manuzio, Venedik'te daha sonra da İtalya'nın doğusunda, Yunanca eserlerin basımında Doğu motifleriyle süslü sıcak cilt süslemelerinin yaygınlaşmasında öncü ve etkin rol oynamıştır (Febvre ve Martin, 2000, s.80). İtalya'nın tamamında Bizans ve Yunan eserleri, Doğu'nun cilt tekniği ile süslenerek kitap haline gelmektedir. Ciltlerdeki altın işleme sanatının da Doğu kökenli olduğuna ve İtalyan ve Venedikli tüccarlar tarafından İstanbul'un düşüşünden sonra kaçırılan elyazmaları sayesinde bilindiği tartışılmaktadır. Her şekilde İtalya'da bu sanat benimsenmekte ve mükemmel hale getirilip diğer Avrupa ülkelerine öğretilmektedir (Rawlings, 1902, s.142-143; Horne, 1892, s.55-56).

Bu karşılıklı etki o dönemde yazıların süslenmesinde kendini göstermektedir. Filistin, İç Asya ve Mısır'ın manastırlarından kurtarılan birçok Koptik, Süryani ve Arapça elyazmasında da görülmektedir. Erken Venedik kitaplarındaki tezhiplerde büyük harfler altın ve renkli yapılmakta iken, 15.yüzyılın ve Kardinal Bessarion'un manastırlardan getirdiği elyazmalarında görülen büyük harf süslemeleri birbirine geçmiş şeritli güzel tasarımlara sahiptir. Bazen bölüm ve paragraf başının ilk harfleri tezhip yapılmamakta sadece kırmızı ile elle boyanmaktadır. Her ikisinin de erken Venedik basımcılığına ait özellikler olduğu bilinmektedir⁴⁸(Brown, 1891, s.23).

⁴⁸ 15. ve 16.yüzyıllarda çok fazla mükemmel tezhipli kitap İspanya ve Portekiz'de üretilmektedir, ama bunlar genelde İtalyan veya Felemenk minyatürlerin benzerleridir. Daha erken zamanlarda Güney İspanya'da Sarazenik sanat ve Faslı fatihler tüm güzel sanatlar alanlarını etkilemişlerdir. Buna elyazması

Kâğıt sorunu da önemli bir konudur. Ünver (1960, s.389-390), XIV. yüzyılın son dönemine doğru Osmanlı'ya Batı'dan deniz yolu ile işlenmemiş kâğıtlar gelmeye başladığını ve bunların çeşitlerine göre su damgalı filigranları ile ayrıldığını belirtmektedir. Bunlar Akdeniz ve Orta Avrupa'da yapılmış kâğıtlardır ve ticaret maksadı ile sahil şehirlerine büyük miktarlarda getirilmekte ve gemilere yüklenmektedir. Bu kâğıtların çoğu Venedik, Orta Avrupa ve Kuzey İtalya'ya, önemli bir ticaret limanı olan Livorna'dan ihrac edilmektedir. Bu sebepten oradan ihraç olunan kâğıda “*Ali Kurna kâğıdı*” adı verildiği belirtilmektedir⁴⁹. O dönemde Osmanlı'da kâğıt değirmeni yoktur ve arşiv araştırmaları da bu dönemde Venedik'ten kâğıt ithal edildiğini göstermektedir (Offenberg, 1996, s.230-231). “*Fondaco de Turchi*”⁵⁰ kayıtlarında Venedik'ten Osmanlı'ya ithal edilen mallar arasında kâğıt da görülmektedir (Turan, 1968, s.254). 15.yüzyılda Fatih'in sarayında üretilen Yunanca elyazmaları çoğu Kuzey İtalya olmak üzere hâlâ Avrupa kâğıdına kopya edilmektedir ama Osmanlı Sarayı'ndaki Arapça ve Farsça metinler yalnızca Batı Asya'da yapılmış kâğıtlara kopyalanmaktadır (Bloom, 2003, s.267-268)

Bu konuyla ilgili bir örnekte, İstanbul'da 1493 yılında Yahudi matbaası tarafından basılan “*Arbaa Turim*” kitabının kâğıdı ile ilgili yapılan bir çalışmada görülmektedir. Kâğıdın, kitabın taşıyıcı nesnesi olarak kökeninin yapılandırılması hususunda önemli bir değerlendirmedir. Bu konuda yapılan bir çalışmada su damgaları ve Kolofon'da bulunan 1493 tarihlemesi ile ilgili bağlantı incelenmektedir. Çalışmada, kâğıdın Kuzey İtalya'dan geldiği görülmektedir. Bu kitabın basımcılığını yapan Ibn Nahmias biraderlerin Napoli'den İstanbul'a yaptıkları ziyaret sırasında bu kâğıtları yanlarında taşıdıkları fikri öne sürülmektedir (Offenberg, 1996, s.229).

Kâğıt malzemesinin Anadolu'da üretimi de tartışmalı bir konudur. 15.yüzyılda Amasya ve Bursa'da kâğıthane kurulduğu düşünülse de özellikle İstanbul'da Kâğıthane semtinde Bizans'tan kalan bir yapının “*kâğıthane*” fonksiyonunu ifa edip etmediği araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır (Galitekin, 2013, s.28-30). Bizans İmparatorluğu'nda ise 14.yüzyılın ilk yarısından itibaren kâğıt başlıca yazı malzemesidir. İtalya'nın ticari

tezhibi de dahildir. Aynı Müslüman etkisi Sicilya ve Venedik elyazmalarında da özellikle de 15.yüzyıl boyunca görülmektedir (Middleton, 1892, s.204-205)

⁴⁹ Şinasi Tekin 1993, s.29'e göre, Anadolu, başlangıçta büyük bir ihtimalle kâğıt ihtiyacını diğer İslam ülkelerinden temin etmektedir.

⁵⁰ İtalyan-Türk ticaret merkezi: Osmanlı ve Türkler Venedik'te ticaret yaptıkları merkeze verilen isim.

üstünlüğü ve Bizans'ın 14. ve 15.yüzyıllarda çöküşe geçmesi ve küçülmesi nedeniyle Konstantinopolis'te bir kâğıt atölyesi kurmak kârlı bir iş olarak değerlendirilmemektedir (Bloom, 2003, s.267-268),

Bu şekilde görülmektedir ki, Avrupa'da Rönesans döneminden, Doğu'da ise İstanbul'un fethinin kısa süre öncesinden itibaren, Bizans – Osmanlı - İtalya ve daha sonra da Avrupa'nın kalanında, kitabı oluşturan fiziksel öğelerin etkisi ve ticareti, basımcılık ve kültür aktarımı üzerinden ilişkiler birbirlerini etkiler şekilde işlemektedir.

2.5. İSTANBUL'UN FETHİ VE KİTAPLARIN DURUMU

İstanbul'un Fethi, Batı'da bir heyecan ve etki yaratmıştır⁵¹. Bizans İmparatorluğu zor bir dönem geçirmektedir. ⁵². Fetih, Batı'ya göre, insanlık tarihinin bir döneminin sonudur ve Bizans'ın ölümü aynı zamanda Antik Yunan'ın zaferinin ölümüdür. Bizans'ın mirası ise artık Avrupa içinde yayılmaktadır (Ciccolella, 2008, s.236). İstanbul ise önemini korumaktadır. Çünkü inanışa göre İstanbul'u alan Bizans ve Roma'nın varisi⁵³ olacaktır. Fatih Sultan Mehmed de, kendisini Bizans'ın tüm eski topraklarının efendisi ve Bizans tahtının sahibi görmektedir. Türk ve Bizans geleneğine göre, imparatorluğun merkezine sahip olan kişi, imparatorluğun da sahibidir (Ortaylı, 2009, s.111). Bu yüzden Ruslar, Doğu Hıristiyanlarını himaye ederek, 1453'ün intikamını “*Türkleri Avrupa'dan atmak*” ve “*İstanbul ve Boğazları almak*” şeklinde almak istemektedirler (Levtchenko, 2007, s.3004). Bu konuya seyyahlar da değinmişlerdir. Din adamı ve seyyah Nicholas Arnu'nun 1686 yılında basılan eserinde,

⁵¹ Pertusi, bu konudaki çalışmasının Türkçeye de çevrilen 2.cildinde fethin Dünya'daki yankılarını geniş bir şekilde vermektedir.

⁵² Rousseau (1997, s.19) bu konuda şöyle yazmaktadır: “*Doğu imparatorluğunun metropolü olan bu bölge 'Avrupa'dan kovulmuş olan ilim ve sanatların sığınağı' olmuştur. Sefahat ve ahlaksızlığın en utanılacak şekilleri, en korkunç hıyanetler, katiller, zehirler; üstünde işlenen en korkunç cinayetler. İşte Konstantinopolis'in tarihini dolduran hadiseler; işte asrımızın iftihar ettiği, bilgilerin çıkmış olduğu saf kaynak.*”

⁵³ 1466'da George of Trebizond, Fatih'e şöyle hitap etmektedir: “*Kimse şüphe etmez ki, sen Romalılar imparatorusun. İstanbul merkezini hukuken elinde tutan kimse İmparatordur ve Roma İmparatorluğunun merkezi İstanbul'dur*” (Aktaran: İnalçık, 2011, s.111). Ortaylı'nın yorumuna göre ise “*Bizans, 16.asırda Alman hümanisti Hieronymus Wolf'un kullanıma soktuğu bir terimdir. Bu şehrin sakinleri ve Bizans'ın çağdaşları bu ülkeye ve imparatorluğa Bizans demezlerdi. Halk ise kendisini malum olduğu üzere Romano ve ülkeye Romania (Romalılar ülkesi), demiştir. Türkler de bu ananeyi bir ölçüde korumuş ve (İklim-i Rum, Rum ülkesi, Rumi gibi), tabirler kullanmışlardır. Bu etnik Hellen demek değildir, kozmopolit bir birlik olan Roma'nın karşılığıdır. Ona göre, birinci Roma Pagandı ve ikinci Roma Hıristiyan idi ve üçüncü Roma ise Müslüman idi*” (Ortaylı, 2009, s.107-108).

“evrensel kilisenin onuru, ünvanı ve koltuğu” için “kızıl elma” adıyla gösterilmektedir. Arnu (1686, s.7), bunu “KVZVLALMAI, VRVM PAPAI” şeklinde yazmaktadır. Kızıl Elma’yı alan Türk imparatoru aynı zamanda imparatorluk koltuğunu ve Konstantinopolis patrikliğini de ele geçirmiş olmaktadır. Francesco Sansovino (1573, önsöz) da “**Annali Turchesi**” isimli eserinde Roma imparatorluğunun artık yıkıldığını ve Romalıların sadakat ve otoritesinin Türkler’e geçtiğini söylemektedir

Araştırma konumuz açısından olayları değerlendirdiğimizde, Özellikle Bizans kültürel yaşamında kitap ve kütüphaneye önem verildiği görünmektedir. Bizans’ın son dönemindeki kültürel yoğunluk içerisinde bilgi birikimlerini arttırmak isteyen Batılı bilim adamları ve öğrenciler de Konstantinopolis’e gitmekte ve kütüphanelerde araştırmalar yapabilmektedirler. Patriklik kütüphaneleri, saray, manastırlar ve okullar kendilerine geniş bir seçenek sunmaktadır. Bunun dışında zengin ve kültürlü ailelerin halka açık olan özel kütüphaneleri de bulunmaktadır (Ciggaar, 1996, s.74).

İstanbul’un fethi sırasında, kitap ve kütüphane kültürü açısından en büyük sorunlardan biri Bizans kütüphanelerine ve kitaplarına karşı Osmanlı güçlerinin vereceği tepkidir. Birinci el kaynaklar ve rivayetler ile birlikte bu durum birçok kaynakta derlenmiş ve değerlendirilmiştir. Öyle ki Bizans’tan Osmanlı’ya geçişin kitap tarihi açısından değerlendirilmesinde temel konular, bu kaynaklar ve rivayetler etrafında şekillenmektedir.

Fetih sonrası birçok ağıtlar ve efsaneler yazılmaya ve söylenmeye başlamıştır (Nicol, 2008, s.440). Bunlardan birçoğu kitapların durumu hakkında bilgi vermektedir.

Bu kitapların durumu ile ilgili temel görüş birinci kaynaklardan derleme yapan, Bizans tarihçisi Nicol (1999, s.417)’e göre, fetih sırasında, saray ve yöredeki kiliselerde değerli şeyler çalınmış ya da yakılmıştır. Kitaplar, mücevherle ve gümüş çerçeve ile bezenmiş olan kapları yırtılıp alındıktan sonra ateşe atılmıştır. Bu arada, “**Codex Sinaiticus**”⁵⁴ gibi birçok Yunan elyazması da İstanbul’un kiliselerinden ve saraylarından ele geçirilmiştir (Jacobs, 1972, s.50).

İstanbul’a 1608’de gelen seyyah William Biddulph (1745, s.778)’a göre Konstantinopolis’teki ikinci büyük yangın, imparator Basiliscus (ö.477) zamanında

⁵⁴ Constantin Tischendorf’un Sina Dağı’nda bulduğu en eski tarihli yeni ahit. Hatta 16. yüzyıl sonunda bile bu eserin padişahın kütüphanesinde olduğunu biliyoruz (Gottschlich, 2011).

olmuştur ve içinde 120 bin cilt kitabın yer aldığı kütüphaneye de sıçramıştır. Seyyah George Sandys (1577-1644)'e göre de Basiliscus'un hükümdarlığı zamanında 120 bin kitaplık ünlü kütüphane yıkılmıştır (Sandys, 1673, s.39). Muhtemelen bu seyyahların hepsi aynı kaynaklardan bu bilgileri almaktadır. 15.yüzyıl gezgin ve alimi Petrus Gyllius (1490-1555) (1997, s.93), önemli kitabında da Bizans devrindeki bu kütüphanenin durumunu yangın imgesi üzerinde anlatır:

“Basiliscus döneminde İstanbul'da bakır - tunç işliklerinden başlayan büyük bir yangında, işlikler ve civarı kül olduktan başka caddelere bakan yapılar, bu arada Basilica ve içindeki kitaplık altı yüz bin cilt kitabıyla birlikte yandı. Kitaplar arasında, Homeros'un Ilias ve Odysseia'sının, yaldızlı harflerle yazılı olduğu yüz yirmiyak uzunluğunda draco (yılan; ejder) bağıracağı da vardı. Constantinus'tan Anastasios'a kadarki dönemin tarihini yazan Bizanslı sofist Malkhos. Kamu kitaplığının ve Augustaion'daki heykellerin yanmasına üzüntüyle ve hiddetle acınır.”

Solnon (2013, s.58) ise 120 bin kitap olayını, fetih ile karıştırıp şöyle yazmaktadır: *“120 bin kitabın yok edilmesi, Yunanlıların onca yılda oluşturdukları dili ve edebiyatı ve barbarların!! Kitapları birkaç meteliğe satması yüzünden Hıristiyan alemi Tanrıya şükrediyordu. Bundan sonra yıkıcı ve cahil Türk imgesi böyle şekillenmişti.”*

Fethin verdiği durum ile yazıldığı açık olan ve özellikle Konstantinopolis'ten Avrupa'ya yazılan yazılarda *“120.000 kitap yakıldı”* söylemi tekrar edilmektedir.

Konstantinopolis'in fethedilip yağmalanmasını uzaktan veya yakından yaşamış ya da bu olayın anılarıyla yetişmiş olan hümanistlere göre, burada asıl konu, Türklerin kültürsüzlüğüdür. Aslen Bizanslı olup, Roma'da Kardinal olan Bessarion'un yakını ve Kandiyeli bir Venedik yurttaşı olan Lauro Quirini, bu konudaki fikir ve duyguların tipik temsilcisidir. Nicholas V.'e yazdığı ve Pertusi'nin aktardığı mektupta, Osmanlılar yüzünden *“120.000'den fazla eserin”* tahrip ve yok edilmesinden yakınmaktadır: *“o kadar zaman, emek ve çabayla yaratılmış, geliştirilmiş ve yetkinleştirilmiş Grek dili ve edebiyatı ne yazık ki ortadan kalkmıştır. Yenilen darbe ağır, duyulan acı derindir; zira yok olan bu eserler, bütün dünyayı aydınlatmış ve doğru yasaları, kutsal felsefeyi ve insan hayatını güzelleştiren diğer güzel sanatları yaratmış olan eserlerdir”* (Pertusi, 2008, s.60)

Lauro bu haberi Kiev'li İsidoro'dan aldığını ifade etse de İsidoro sayı vermemektedir. İsidoro ise yazdığı 6 Temmuz 1453 tarihli bir mektupta şunları yazmaktadır:

“.....İsa'nın ve havarilerin tasvirleri ile bezenmiş altın işlemeli libaslar, adeta köpeklere ve atlara yatacak yer yapılmıştı. İncil metinleri ile kilise kitaplarını ayakları ile çiğnediler. Şık ve parlak mermerlerden yapılmış heykelleri kırdılar, hepsini parça parça ettiler.” (Pertusi, 2004, s.141)

Ankara'lı Abraham daha ılımlı bir yaklaşımla yağma sırasında kitapların Hıristiyan ve Türkler tarafından ele geçirildiğini söylemektedir fakat bunu kitapların yok edildiği şekilde ifade etmemektedir:

“Ve çok kıymetli mukaddes taşlar inci ve kıymetli eşyalar ile dolu olup, gümüş muhafazalar içindeki İncil metinleri, çok kıymetli tablolar da bulunuyordu. Çok sayıda kitabı da götürdüler, Türkler de bunları gördükleri zaman hayret ediyorlardı. Hıristiyan halk bunların büyük bir kısmını aldılar ise de çoğu genelde Türklerde kaldı.” (Pertusi, 2006, s.254)

Montaldo'lu Adamo ise aynı olayları anlatırken kitaplardan söz etmeyenler arasındadır. XXXVIII no'lu açıklamasında şunları yazmıştı: “Kurtarıcımız (Hz.İsa) veya onun çok muhterem anne'sine ait ele geçen tasvirler, nerede tasvirler heykeller bulunur ise hepsi de onlar tarafından tahrib edildi, hakaretlere maruz kaldı, tırtıklandı, kudisyetlerine tecavüz edildi.” (Pertusi, 2004, s.147-148).

J.Dlugosz da aynı şekilde dönemin gözlemcisi olarak kitaplardan söz etmeyerek şunları yazmaktadır: “Polonyalıların tarihi eserinde Allah'ın annesi olan Mukaddes Azra Meryem'in tasvirleri ile diğer aziz kişilerin de tasvirleri hep tahrib edildi, altınlar parça parça edildiler.” (Pertusi, 2004, s.170).

Dönem tarihçisi Dukas (1956, s.192-193) da birçok görüşe kaynak olmuş ve defalarca tekrarlanmıştır:

“Fetihten üç gün sonra, padişah donanmaya mensup gemilerden herbirinin, kendi memleketine veya şehrine geri gitmesini emretti. Bu gemilerin yükleri o kadar çoktu ki, batacak dereceye gelmişlerdi. Yükün neden ibaret olduğunu biliyor musunuz? Gayet kıymetli elbiseler, gümüşten, altından, pirinçten, bakırdan yapılmış eşya, sayısız kitaplar, esirler, papazlar, cismaniler ve rahipler ile rahibeler idi. Bütün gemiler ağızlarına kadar dolu idi.... Sayısız kitapları da arabalara yükleterek, şark ve garp memleketlerine dağıttılar. Bir nomisma'ya (Bizans parası) on kitap satılıyordu. Bu kitaplar Aristoteles'e, Platon'a, ilahiyat ilmine ve saireye dair Fevkaledede tezyin ve tezhip olunmuş İnciller üzerinde bulunan altından veya gümüşten yapılmış tezyinatı kopararak, kitabı ya

satıyorlar veya atıyorlar. Bütün mukaddes tasvirler (ikon) ile ateş yakıyorlar ve alevlerinde et pişirerek yiyorlardı.”

Voltaire (2015, s.48) ise, Dukas’ın dönem tarihi kitabında aktarılan görüşlerin geneline tepki olarak şunları yazmaktadır:

“Bütün tarihçilerimiz en modern olanları bile keşişlerin o zaman uydurdukları masalları tekrarlayıp dururlar. Fatih Sultan Mehmed İstanbul’u kan ve ateşe boğan bir barbarmış bir kavunu kimin yediğini anlamak için 14 uşağının karnını yardırmış. Tarihi yalanlardan hoşlanan uluslar çoktur.”

Fatih’in yanında bulunan tarih yazarı Kritovoulos da kitaplarla ilgili kaynak olan bilgiler için alıntı yapılanlardan biridir ve şöyle yazmaktadır:

“İkonalar, heykeller ve mukaddes eşyalar büyük bir tahkir ile yerlere fırlatılıyor, süslemeleri de üzerlerinden atılıyordu. Mukaddes ve ilahi kitaplar ile din dışı ilimler ve felsefe ile alakalı pek çok metin kısmen ateşe atılıp yakıldı, kısmen de hiç saygı gösterilmeden ayaklar altına alınıp çiğnendi. Bu satışlar da öyle bir para kazanmak için değil, fakat iki veya üç altın paraya değiştirilecek kadar değersiz demek hatta bazı hallerde birkaç madeni mangır içindi.” (Pertusi, 2008, s.115).

Enea Piccolomini (1405-1464), İstanbul’un düşüşünün sonucunda kitaplara ve edebiyata zarar geleceğini düşünenlerden birisidir. San Pietro Kardinali’ne yazdığı mektupta ise şunları yazmaktadır:

“Yunan ve Latin metinlerinin düşmanı olan Türkler bilgisizliklerini de ortaya koyup hiçbir başka yabancı kitabın tanınmasına izin vermezler. Şimdi ise Konstantinopolis’e sahip oldukları için antik devir muharrirlerinin abidevi eserlerini ateşe vereceklerinden kim şüphe edebilir? Demek oluyor ki Homeros, Pindaros, Menandros ve daha başka meşhur sairler için ikinci bir ölüm vuku buldu diyeceğiz.” (Pertusi, 2006, s.25-26).

Enea Piccolomini, Papa Niccolo V’ya yazdığı 12 Temmuz 1453 tarihli mektubunda, Papa’ya yardım etmedikleri için Bizans’ın yıkımından sorumlu tutan bir söylemde bulunarak kitaplar ve edebiyat için şöyle yazmaktadır:

“Orada bulunan (Ayasofya), çok sayıda kitap için de biz Latinlere henüz haber gelmediği için, acaba ne diyebilirim? Ah, acaba büyük muharrirlerden kaç tanesinin adı unutulacaktır? Bu da Homeros için ikinci bir ölüm, eflatun için vefat etmek demektir. Eğer biz Hıristiyan cemaatine yardıma hazır bir vaziyette bulunsaydık böyle utanç verici bir mağlubiyeti görmezdik. İmparatorluk şehri Konstantinopolis sizin zamanınızda Türkler tarafından ele geçirildi ve yağmalandı ve yahut tahrib edildi ve yakıldı diye de yazılacaktır.” (Pertusi, 2006, s.23).

İstanbul'un fethi sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Bizans'tan kalan kitaplara olan ilgisini ortaya koymak önemlidir. Fetih sırasında Batı'dan yardım bekleyen Bizans için dönemin hümanist yönetim erklerini etkilemek önemli bir konudur. Rönesans'ın büyük sanat ve kültür hamisi Medici ailesi özellikle Floransa'da çok etkindir. Bizans'ı kurtarmayı deneyecek bir Batı'yı finanse edecek güçlerin başında Mediciler gelmektedir. Medicilerin kitaba verdikleri önem ve özellikle Yunanlı bilim adamlarına ve Yunan dilli kitaplara yaptıkları hamilik önemlidir. Fetih sırasında ve sonrasında Bizans yazınının da Mediciler üzerinden, Osmanlıların kitapları yokettikleri tezi üzerinden bakmaları kendi içinde tutarlı bir manipülasyondur. Ama ne yazık ki, bu konudaki tezlerin Batı üzerinde etkili olduğuna dair bir bilgi de bulunmamaktadır.

2.6.FATİH SULTAN MEHMET VE KİTAP KÜLTÜRÜ

Doğu ve Batı arasında çalışma konumuz açısından en önemli figürlerden biri de Fatih Sultan Mehmed'dir. Fatih'in kitap kültürü içinde çok önemli bir yeri vardır. Batı'da İtalyan Rönesans'ının başladığı sıralarda Fatih'in de Doğu'da bir Rönesans hareketi yaratmak arzusu olduğuna tartışılmaktadır (Adıvar, 1954, s.13-14). İtalyan sanatçı Constanzo da Moysis, İstanbul'a Mehmed için çalışmaya gelmektedir. Brotton (2006, s.30) Moysis'in resimlerini ve çizimlerini İran ve Osmanlı sanatının sanatsal bir birlikteliği olarak değerlendirir. 15.yüzyılın İranlı sanatçısı Behzad da aynı dönemde aynı üslubu ve birbirlerinin estetik yeniliklerini kullanmaktadır ve bu yüzden hangi resmin Batı veya Doğu kökenli olduğunu tanımlamak zordur. Bu da Rönesans'ı bir sanatsal faaliyetin sonucu olarak gören bir anlayışla olmaktadır. Bu anlayışın, Fatih Sultan Mehmed'de de var olduğu görünmektedir.

Dönem yazarları ve seyyahları Fatih'in bilime ilgisi, örnek aldığı kişiler ve tarih okumaları konusundaki ilgisini gözlemleyip yazmaktadırlar. Dönemin yazarlarının ilgisini çeken konuların başında Fatih'in okuduğu kitaplar ve okuma sebepleri gelmektedir. Georgias Phrantzes, Fatih hakkında şunları söylemektedir: "*Mehmed müthiş azimli bir gençtir. Askeri ve sivil meselelerde hiç de yabancılık çekmez. Astronomiyi oldukça iyi bilir ve bizzat uğraşır. Büyük İskender, İmparator Augustos, Büyük Konstantin ve Büyük Teodosius hakkındaki eserleri, onları birden geçmek ve Devlet-i Aliyye'nin hudutlarını varilabilecek en son noktaya kadar genişletmek emeliyle*

okur.” (Aktaran: Jacobs, 1972, s.44). İstanbul’un fethinin tanığı Giacomo Languschi’nin tanıklığını anlatan Zorzi Dorfin (2008, s.151-152), II. Mehmed’e her gün Ancona’lı Ciriaco ile diğer bir İtalyan tarafından Roma ve diğer milletlerin tarihinin, Laertius, Herodotus, Livy ve Quintus Curtius ile Papaların ve İmparatorların, Fransa kralı ve Lombardların tarihinin okunduğunu yazmaktadır Francesco Sansovino’ya göre ise, II.Mehmed’in Astroloji’ye ilgisi yüksektir. Bunu bilim olarak görmekte ve İskender gibi dünya hükümdarı olmak için bunun gerekli olduğunu bilmektedir (Sansovino, 1632, s.151).

Nicolao Sagundino ise Napoli Kralı Alfons’un arzusuyla hazırlanan “**Türk Meseleleri**” konulu raporda bu konuyla ilgili şunları yazmaktadır:

“Padişah bütün bu bitmez tükenmez, çok yönlü ve aralıksız sürüp giden devlet idareciliğinin yanında, ilim ve felsefeyle de uğraşmaya vakit bulmaktadır. Çok geniş bilgiye sahip bir Arap filozofu her gün muayyen bir saatte gelerek Fatih’e yararlı bir şeyler okumaktadır. Ayrıca onun en yakın çevresinde biri Latin diğer Yunan asıllı iki hekim vardı. Bunların yardımıyla padişah eski Sparta, Atina, Kartaca vs. tarihlerini tetkik etmektedir. Ancak bunlar pek tatmin etmemiştir. Fatih’in örnek aldığı kimseler büyük İskender ve Julius Caesar’dır. Bu iki imparatorun tarihini Türkçeye tercüme ettirmiştir. Bazen kendi okur, bazen de okutur. Bu sırada sanki kendinden geçer.” (Aktaran: Jacobs, 1972, s.45).

Raby (1982, s.6)’e göre ise, Arrian’ın Anabasis’i Büyük İskender’in klasik yaşam öyküsünün kaynağıdır ve Kritovoulos’un kronikler kitabı da İskender gibi Fatih’in öyküsünü taşımak amacıyla yazılmıştır.

Seyyah ve dönem yazarları için Fatih’in okuduğu, yazdığı ve konuştuğu diller önemli bir konudur. İtalyan Caterino Zeno’ya göre, “*Osmanlı sultanları olan seleflerine nazaran soyluluğa ve yiğitliğe değer verirdi. Konuşma tarzı da sanatkarane*” bir şekildedir (Zeno, 2009, s.42). Phrantzes’in anlattığına göre, talim ve terbiyesi harikulade mükemmel olan Fatih Sultan Mehmed, beş lisanı konuşabilmekte ve anlamaktadır. Phrantzes bunlarla ilgili şunları yazmaktadır:

“Daha vezinli ve daha ahenkli olan Farsçayı, bizzat söylediği şiirlerinde kullanırdı. Fatih’in üçüncü şehzadesi bedbaht Sultan Cem, daha sonra bu lisanda şiirler kaleme almıştı. Sultan Cem’in Divan’ı Farsça yazılan şiirlerin en güzellerini içerir. Arapça ise dini lisanı idi. Kur'an-ı Kerim’i anlaması için Arapça bilmesi lazımdı. Malumdur ki Fatih Sultan Mehmed tahta oturmadan önce fevkalade dindar bir kişiliğe sahipti. Yunanca ve Latinceyi ise her şeyini bizzat bilmek ve anlamak isteği

fethettiği bölgelerin idaresi ve siyasi haberleşmenin kendi kontrolünde gerçekleşmesi amacıyla öğrenmişti.” (Aktaran: Luasne, 2012, s.40).

Birçok dönem yazarı veya çağdaşları birbirlerine yakın saptamalarda bulunmaktadırlar. Francesco Sansovino (1632, s.151) da Fatih Sultan Mehmed’in 5 dil bildiğini şöyle yazmaktadır: *“Yunanca, Latince, Arapça, Aramice ve Farsça konuşurdu. Sezar ve örnek aldığı İskenderi okumaktan büyük zevk alırdı.”* 16.yüzyıl Bizans tarihçisi Theodore Spandounes (1997, s.52-53)’e göre ise sadece Arapça ve Yunanca anlayabilmektedir. Voltaire (2005, s.45-46)’e göre ise Fatih, Yunanca, Arapça ve Farsça konuşabilmekte, Latince de anlamaktadır.

Adivar (1954, s.10-11), Mehmed’in Arapça ve Farsçadan başka İbranice, Yunanca, Slavca, Latince ve hatta Keldanice bildiğine dair rivayetlerin, Yunan tarihçileri tarafından ortaya atılmış ve sonra onlardan naklen Batı ve Doğu tarihlerine geçmiş olduğunu belirtir. Öyle ki, Padişah’ın yanında Yunanca katipliğini yapan Kritovuolos’a göre Fatih’in Arap ve Fars edebiyatına hakimiyeti vardır ve Aristo ve Stoik felsefesine dair Yunancadan tercüme edilmiş eserleri okuyor olması, Padişah’ın Yunanca’ya vakıf olmadığını göstermeye yeterli olmaktadır.

Dönem eserlerinin ve seyyahlarının tartıştıkları bir konu da Fatih Sultan Mehmed’in dini aidiyeti sorunudur. Bu tartışmalar Fatih’in okuduğu ve ilgilendiği kitaplar üzerinden yapılmaktadır.

Fatih, Yunanca ve Latince kitaplarla ilgilenmektedir. Patrik Gennadios’tan Hıristiyan dinini açıklayan bir risale talep etmektedir. Aynı dönemde İtalya’da ve Osmanlı’da Tanrı bilgisine hangi ontolojik yaklaşımla erişileceği sorusunun cevabı aranmaktadır ve Fatih de bu konular üzerine eserler yazılmasını ve tartışmalar yapılmasını desteklemektedir (İnalçık, 2005, s.13-14).

Theodore Spandounes (1997, s.52-53)’e göre Fatih her hafta kural olarak fakir ve ihtiyaç sahiplerine para ve giysi yardımını insanları ayırmadan, Hıristiyan, Yahudi ve Türk demeden hayırsever bir şekilde yapmaktadır. Ona göre, bu dönemde Patrik Gennadios Scholarios, Floransa konsiline katılmıştır ve **“To Mahomet The Emperor”** isimli bir kitap yazarak baba, oğul ve kutsal ruhu tanımlamaktadır. Bunun bir Türk’ün anlayabileceği hale getirilmesi bir sorundur ve bu sayede Hıristiyan gerçekliğine ikna edilmesi daha kolay hale getirmektedir. Çünkü kitap, Hıristiyan inancının tüm

makalelerini içermektedir Scholarios, bu kitabı sık sık Mehmed'e okumaktadır. Spandounes, bu konuda “*birçok kimse, onun Hıristiyan inancına ölümüne yakın dönemde herhangi şeye olduğundan daha yakın olduğunu söylerlerdi*” demektedir. Spandounes'un söylemi tartışmalıdır. Çünkü Fatih Sultan Mehmed'in kişiliği ve yaptıkları çerçevesinde baktığımızda iki sonuç çıkabilir. Düşmanını ve rakiplerini tanımak için onların kültürlerini ve dinlerini iyi bilmelidir. Birçok alanda bu şekilde davranmıştır. Batı'yı, Batı'nın ürünlerini ve zihinsel yapısını anlamak için çaba göstermektedir. Bellini'ye portresini çizdirmesinin, İtalyanca okumasının kendisine İtalyan aidiyeti sağlamadığı gibi, Hıristiyan dinini incelemesi de Hıristiyan olmasını gerektirmemektedir. İkincisi İslam dini, İsa Peygamberi, peygamber olarak tanımlar, bu da Fatih'in bu dine saygı göstermesi ve incelemesi için yeterlidir. Adivar (1954, s.11) da aynı düşünceyi benimser ve Fatih için “*o ne Müslüman dı ne Hıristiyandı, hiçbir dine salik degildi gibi sözleri hakiki manada kabul edemeyiz*” demektedir. Padişah, serbest fikirlidir ve her dine ve inanca hoşgörülü olduğu açıkça görülmektedir. Sadece yaptığı kitap okumaları üzerinden bu yargılara varıldığı gözükmektedir.

Bu konuda II.Bayezid'in Fatih'den farklı düşündüğünü söyleyen kişi ise Mehmed'in, Jacobs (1972, s.69)'a göre Ciriaco of Ancona⁵⁵dan sonra yanından eksik etmediği kişi olan Giovan Maria Angiolello'dur ve yazdığı “**Historia Turchesca**” isimli kitabına göre, Gentile Bellini tarafından birçok güzel tablo yapılmıştır ve hepsi saraya konulmuştur. Sultan Bayezid ise bunların hepsini pazarda satışa çıkarmıştır ve birçok tüccar bunları satın almıştır. Angiolello (2011, s.123), ise bu konuda “*Bayezid babasının Muhammed'e inanmadığını da söylüyordu. Birçok kişi de Sultan Mehmed'in hiçbir inancı olmadığını söylüyordu*” demektedir. Tabii Angiolello'nun çok yakınında olduğunu Fatih'in düşüncelerini Bayezid'den de aynı yakınlığı görmek için manipüle ettiğini düşünmek tartışmalı bir konu olmaktadır. Seyyah ve dönem yazarlarının dönemin iktidarına göre yazılarını şekillendirmesi doğaldır.

⁵⁵ Emil Jacobs (1972, s.49)'a göre İstanbul'un fethinden kısa bir süre öncesinden başlayarak Ancona'lı Ciriaco, padişahın en yakın çevresinde bulunan kişilerden biri olmuştur. Languschi onun için “*Padişahın dostu*” demektedir ve vazifesi ona yabancı eserlerden parçalar okumaktır. Fielfo ona Sultan Mehmed'in “*grametevs*”i demektedir. Ancak Jacobs'a göre bununla “*sekreter mi yoksa yazıcı mı*” kastedildiği sorunludur. Jacobs, Yunancada “*grametevs*” teriminin birisine kitaplardan pasajlar okuyan anlamına geldiğini, “*Attika Yunancası yazmaya özen gösteren Fielfo herhalde bilmekteydi*” şeklinde açıklamaktadır. Buna göre bu yazıcı anlamında kullanılmıştır, ki bu da Ciriaco'nun resmi görevini tanımlamaktadır.

Aynı konu ile ilgili Ostravica'lı Konstantin Mihail Konstantinovic (2003, s.90)'in hatıralarına göre de Fatih, Thomas Kiryca adında bir Yunan asıllı Hıristiyanı çağırıştır ve ona, "*Yunan Papanız hakkında ne düşünüyorsunuz*" diye sormaktadır. O da cevaben, "*biz Papa Formosos'a kadar 165 civarı bütün papaların kutsal olduğu, fakat ondan sonraki papaların artık kutsal olmadıkları fikrindeyiz,*" demektir. Fatih , "*siz hepiniz dalalete uğramışsınız. Bu yüzden Thomas, Muhammed'in dinini kabul et. Zira o, sizinkinden daha doğrudur*" demektir. Bu tavırda, Fatih'in hoşgörüsünün sınırlarının olduğu ve müslümanlığı konusunda olumsuz ifadeli yazıların kötü niyetli olduğu görülebilmektedir.

Bu tartışmaların çıkış noktası çoğunlukla dönemin yabancı yazarları ve seyyahlarıdır. Kitap tarihi açısından önemi de bu iddiaların öncelikle Fatih'in okuduğu ve ilgilendiği kitaplar üzerinden yapılmasıdır. Voltaire de bu bilgiler konusunda kuşkuludur. Ona göre, "*Doğulu tarihçiler bizimkiler gibi meşhur adamların ağızlarına hiç söylemedikleri lakırdıları yerleştirmekte ustadırlar*" (Voltaire, 2015, s.41). "*Çoğu birer alfabetik yalan olan ansiklopedilerimizde böyle gülünç masallara sık sık rastlanır. Fatih, Avrupa hükümdarlarının hepsinden daha terbiyeli ve kültürlüydü*" demektir (Voltaire, 2015, s.50).

Genel olarak baktığımızda ise, Pertusi (2004, s.7-9)'ye göre 1453 yılından başlamak üzere edebi kaynaklar Mehmed II'nin tasvirini şu şekilde vermektedirler:

"Tedaldi, Kiev'li İsidoro, Lauro Quirini, Sakız'lı Leonardo, Soemmern'li Enrico ve Papa Nicolo V gibi kişiler özellikle onun merhametsiz, hırslı ve mutaassıb dindarlığı üzerinde ısrar ederler fakat onun 'hümanizma' kültürüne ve büyük şahsiyetler üzerinde duran İskender, Sezar gibi antik dönem Yunan ve Latin eserlerine olan ilgisini açığa çıkarmaktan geri durmazlar."

Bu noktada Fatih'in hamilik vasıfları ve Batılıların bu konudaki konumları önemli hale gelmektedir. Teknoloji tarihçisi Thorndike (1934, s.396)'a göre, George of Trebizond, 15.yüzyılın en ünlü hümanistlerinden biri olarak, 1450'ye kadar papalık sekreteri ve Papa Nicholas V'ın hamiliğinde kurulan "*Studia Humanitas*"⁵⁶ın önde gelen

⁵⁶ George of Trebizond'un kariyeri hem entelektüel düşünce hem de kitap tarihi için tanımlayıcıdır. Bu da Yunan ve Romalı yazarlardan türeyen yeni bir eğitim metodunu (Studia Humanitatis) geliştiren bütün bir entelektüeller kuşağının olduğu bir zamandır. Bu bilim adamları kendilerini hümanist olarak tanımlarlardı ve kendi mevcudiyetlerinin anlamının ve transfer etmenin amacıyla geçmişin metinlerini anlamayı,

eğitimcisidir. 1465’te George, ilgisini Fatih Sultan Mehmed’in yeni başkenti İstanbul’a çevirmektedir. Mehmed’in bilimsel ilgilerini bildiği için, bu konuda “*günümüzde akıllı ve en büyük sorunlar hakkında felsefe yapan bir krala hizmet etmekten daha iyi bir şey olmadığını düşündüğüm için*” demektedir. Yazdığı mektuplarında ve ithaflarda, George, Mehmed’i kendi akademik çalışmaları için uygun bir hami olarak görmektedir. Fatih ile entelektüel ilişkisi ise Papa tarafından hapsedilmesine yol açacak kadar derin hale gelmektedir. Padişahın en yakınındaki kişilerden biri olan Ciriaco⁵⁷ ise hümanistlerle olan yakın ilişkileri sayesinde Fatih Sultan Mehmed’in de bu kişilerle olan ilişkileri konusunda da yardımcı olmaktadır. Hatta Fatih’in sanat ve edebiyat hamiliği konusunda Batı’da tanınmasına da yardımcı olmaktadır (Jacobs, 1972, s.62).

Konumuz açısından dönemin en önemli çalışmalarından biri de Ptolemy⁵⁸’nin “**Geographia**” kitabıdır. “*Mappae Mundi*” denilen Orta Çağ şematik haritalarından biri olan çalışmada, yaradılışı Hıristiyan anlayışına, dini sembollerine göre sınırlandıran, Kudüs’ü merkez alan ve daha geniş bir dünyayı anlamaya teşebbüs etmeyen bir yapı bulunmaktadır. Metin kısmında 8000’den fazla yer listelenmiştir, ki buna Dünya ve bölgesel haritaların nasıl çizileceği de dahildir. Bu harita, daha çağdaş harita metodları ve 15. ve 16.yüzyıldaki ticari seyahatler ve keşifler için bir şablon sağlayan bir haritadır. Kitaba, prensler, din adamları, bilim adamları ve tüccarlar sahiptir (Brotton, 2006, s.81). Bu dönemde yapılan her harita, yapısı gereği siyasi olmaktadır. Grafton (2004, s.49)’a göre, “*Enlem ve boylamların yerleri, yazı biçimleri, kentleri ve kaynakları gösteren işaretler, hepsi siyasi ve kültürel iddialar*” taşıyabilmektedir. Dünya’yı ise nehirlerin ayırdığı 3 kıta olarak göstermektedirler. Bundan dolayı da Geographia gibi bir kitabın okuyucuları, Osmanlıları bir tehdit olarak algılayabilmektedir (Roberts, 2013, s.136).

çevirmeyi yayınlamayı ve öğretmeyi vazife edinmişlerdir. George entelektüel sadakatini hümanistik yeteneklerini Papa’dan, Fatih Sultan Mehmed’e aktarmaya teşebbüs etmiştir (Brotton, 2006, s.39-40-41)

⁵⁷ Ciriaco, mesleği tüccarlık olması sebebiyle diğer Rönesans devri ilim adamlarından oldukça farklıdır. Onun “*seyahat hatıraları, abide ve anıt kronikleri, kitabe kopyaları arkeoloji ve epigrafi hakkında yazılmış ilk eserlerdi*”. Kendisi büyük bir koleksiyoncu olup eski eserlerin yanında edebiyatla da uğraşmıştır. Birçok elyazması eser, özellikle Yunan el yazması kitapları vardı. Aynaroz (Athos)’daki bu tip eserleri ilk gören Ciriaco’dur. Sakız (Chios) adası tüccarlarından Cenovalı Andreola Giustiani’nin Rönesans devrinin en büyük koleksiyonlarından biri olan kütüphanesi, Ciriaco’nun yardımları ve bilgisi sayesinde toplanmıştır (Jacobs, 1972, s.46).

⁵⁸ Orijinali 2.yüzyılda yazılan, Ptolemy çalışmasını, bol bol gezi notu, yol haritası ve etnografya bilgisini kullanarak İskenderiye’de yazmıştır Usta bir astronom olarak haritacılık ile yakından ilgilenmiştir. (Grafton, 2004, s.46-47).

Bir başka hümanist bilgin olan George Amirutzes ise, Ptolemy'nin "**Geography**" kitabını Fatih'in emri ile Arapçaya çevirmiştir⁵⁹ (Brotton, 2006, s.108). Bu kitabın Yunanca kopyasının ise 1421'de Ayasofya'ya hibe edildiğine inanılmaktadır. 1453'den sonra Fatih'in, Ptolemy'e olan ilgisi de artmıştır. Brotton (2004, s.100-101)'a göre, Fatih'in, Ptolemy'nin, Amirutzes tarafından yeniden çizimine olan hamiliği, Osmanlı bilim adamlarının, 15.yüzyıl İtalya'sının bilim adamlarının entelektüel ifadesi kadar güçlü bir şekilde, Ptolemy'nin "**Geographia**"sının orijinalinin hazırlandığı dönemdeki Arap bilim geleneği ile birlikte, tekrar çizilebileceği gerçeğini yansıtmaktadır. Klasik metinlerin kurtarılması Floransa ve Urbino gibi İtalyan kentlerinde olduğu gibi İstanbul'da da önem kazanmaktadır. Bunun bir örneği de yazarı tarafından Fatih'e ithaf ve hediye edilen, Francesco Berlinghieri'nin bir "**Geographia**" yorumu olan eseridir. Kitap, basıldığı Floransa'da basımcılık endüstrisinin gücünü en geniş şekilde temsil eden bir eser olmuştur. Roberts (2013, s.7)'e göre, Berlinghieri, Fatih ile ilgili olarak politik güç ve entelektüel mirasın öneminden ve İtalya ve İstanbul arasındaki coğrafi belgelerin değişiminden dolayı, Fatih'in coğrafyaya olan ilgisinden haberdardır. Fatih'in imparatorluğunu genişletmek için askeri ve diplomatik olarak haritaların önemini farkında olduğunu da bilmektedirler. Berlinghieri'nin kitabı, sadece basit ve temsili bir örnek değildir. Floransa'nın görsel, materyal ve entelektüel kültürünün en iyi örneği olarak, güçlü bir yabancı alıcı olan Fatih için özellikle seçilmektedir. Berlinghieri'nin kitabı Floransa'nın Medici'leri ve Osmanlı İmparatorluk ailesi arasında bağlantı sağlamıştır. Bu şekilde Dünya'nın Ptolemy tarafından yapılan tasarımı her iki taraf için de kaydadeğer bir tarihi ve entelektüel denge yaratılmaktadır (Roberts, 2013, s.8).

Fatih'e bu kitabın gönderilme sebebini araştıran Roberts (2013, s.20)'e göre, 2.yüzyıl'a ait Ptolemy kitabı örneğinde, Avrupa'nın Konstantinopolis'i de içeren 9. haritasında sağ alanda 43 derece boylamda gözükken notta Floransa ve Konstantinopolis'in aynı paralelde birlikte değerlendirildiği görülmektedir. Konstantinopolis, aslında 41' ve 40''

⁵⁹ Amirutzes de 1465 yazına kadar haritayı tamamlamıştır. Oğlu da haritanın üzerine ve kenarlarına dini menkıbeler ve efsaneler yazmıştır (Jacobs, 1972, s.68). Anonim bir Bizans kroniğine göre de Yunan asıllı olan Georges Amirutzes'in Yunanca ve Arapça edebiyatı konusunda eğitim alan oğullarından biri, Fatih'in emriyle bazı eserleri Arapçaya çevirmiştir (Phillipides, 1990, s.67). Adıvar ise bunun rivayet olduğunu ve oğlunun babasına tercüme de yardım ettiğini savunmaktadır. Bu tercüme H. Ritter tarafından Ayasofya kütüphanesinde iki nüsha olarak bulunmuştur. Birinci nüshasının başında tercümenin Fatih'in emriyle Yunancadan Arapçaya yapıldığı anlaşılmaktadır (Adıvar, 1954, s.10-11).

saniye enlemde olmasına rağmen bu şekilde gösterilmektedir. Bu da aslında Floransa ile İstanbul'un birlikteliğinin algı düzeyinde eşit tutulmaya çalışıldığı ve Fatih'e de bunun gösterilmek istendiği varsayımı öne sürülmektedir. Çünkü, Berlinghieri'nin eseri Lorenzo de Medici ve başkasına değil sadece Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilmektedir (Brotton, 2004, s.88). Hümanistler, imparatorluk gücü ile hareket eden birçok diğer Rönesans lideri gibi, Fatih'in de eğitim, sanat ve mimarlığı politik otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla kullandığının farkındadırlar (Brotton, 2006, s.28). Bu sebepten ithaf ettikleri eserlerde de bu tür mesajlar vermeyi uygun bulmaktadırlar.

Fatih döneminde kitap kültürü kadar Osmanlı kütüphane kültürünün de ilk safhalarını incelemek mümkün olmaktadır. Fatih'in kitap ile olan ilişkisi sadece kendi ilgi alanları ile alakalı değildir. Kütüphaneyi kurumsal bir yapıya dönüştürecek şekilde “*teolojiden felsefeye, tarihten coğrafyaya*” kadar birçok konuda özellikle Bizans yazma eserlerini, Yunanca uzmanlarına veya bilim adamlarına kopya ettirmektedir. Osmanlı sarayının reis-ül kütüp bölümünde Yunanca eserler için kopyalama bölümü yer almaktadır. Bu bölüm İtalya devletleri ile yapılan yazışmalar için de kullanılmaktadır (Solnon, 2013, s.60). İstanbul'un fethinden kısa süre sonra kurulan kütüphanelerin sayısında bir artma ve koleksiyonlarında bir zenginleşme görülmekteyse de vakıf kütüphanelerinin İstanbul'da kurulan medreselerin önemli bir parçası haline gelmesi, ancak XVI. asır sonlarında gerçekleşmektedir (Erünsal, 2002, s.238). Fatih devrinde fetihten sonra kurulan ilk kültür müesseseleri hakkında da kaynaklarda bazı bilgilere rastlanılmaktadır: “**Şaka-ik-i Nu'maniyye**”ye atıf yapan Erünsal (1988, s.16)'a göre “*Pantokrator Manastırının üst katındaki papaz odalarında Zeyrek medresesi kurulur ve müderrisliğine elli akçe yevmiyeye Molla Zeyrek getirilir.*” Pantokrator manastırı ise, Bizans zamanında da kütüphane olarak kullanılmakta ve günümüze kadar gelen tek Bizans kütüphanesi olarak değerlendirilmektedir (Grosvenor, 1900, s.427-428). Erünsal (1988, s.21)'a göre Zeyrek Medresesi içerisinde Fatih tarafından bir kütüphane kurulmuş olması, o devrin standartlarına göre medresede 100-200 kitaplık bir koleksiyonun bulunmasını gerektirmektedir. Bu koleksiyondan geriye sadece bir iki eserin kalması ve böyle bir kütüphane ile ilgili hiçbir kayıt bulunmaması, Zeyrek medresesinde bugünkü anlamıyla bir kütüphane kurulmadığı yönündedir. Bununla birlikte Fatih devrinden sonra Batı ile kültürel ilişkilerin zayıfladığı da bir gerçektir (İnalçık, 2010, s.196). Fatih'in sanat ve edebiyata olan hamiliği doğrudan kendisine

bağlıdır. Bu yüzden bu hamilik durumu kendisinden sonra devam ettirilememiştir (Raby, 1982, s.7-8). Çünkü sayısal olarak büyüklükten ziyade klasik kaynakların önemi ve Rönesans Avrupası ile bağları yönünden bu dönem kapanmıştır. Brotton (2006, s.27-28)'a göre, Rönesans eğer klasik fikirlerin yeni doğuşu olarak algılanıyor ise, Fatih de bunun tarafıdır ve şahsi kitaplığı, İtalya'da Medicilerin ve benzerlerinin kütüphanelerini geçmektedir.

Solnon (2013, s.59), seyyahların ve Batı'nın Fatih'e bakışını ve kitap ile ilişkisini şu şekilde özetlemektedir:

“Bu karmaşık kişilik (Fatih) aynı zamanda Roma'nın yüksek din görevlilerini şaşkırtacak bir zihin açıklığına sahipti. Onu yakından gören yabancılar, seyyahlar, diplomatlar veya Venedikli tüccarlar önyargularından yavaş yavaş sıyrılmış ve Sultan'da doymak bilmez bir bilgi açlığı olduğunu kabul etmişlerdi. Bir açıklık doğal olarak Doğu'ya yönelikti. Mehmet, Arapça ve Farsça yazmaları topluyor, Doğu şiirine ve tarihine ilgi duyuyor, İslam bilgisini derinleştirmeye uğraşıyordu. Ama Batılı gözlemciler her zaman uyanık olan dikkatinin bir kısmının da Hıristiyan alemine yöneldiğini memnuniyetle kaydediyorlardı. Fatih, Avrupa'dan getirttiği kitapları okuyarak edindiği bilgileri ekliyor, kitapların ya kendisine armağan edilmesini sağlıyor ya da seferlerde bunları ganimet olarak alıyordu.”

Seyyahlar ve Batılılar, Fatih Sultan Mehmet ile her zaman ilgilenmişlerdir. Çünkü Fatih Sultan Mehmet ile ilgili duydukları, Osmanlı'ya gelmeden önce kafalarında oluşturdukları imgelem ile zaman zaman çelişmektedir. Kötü bir portre olarak tasvir edilen Osmanlı, Fatih imgesinde, Avrupa ile yakın bir dünya görüşüne sahip bir yönetici tasviri çizmektedir. Fatih'in bu olumlu tasvirini destekleyen en önemli yanı da kitap ve kütüphaneye olan ilgisidir. Dönem yazarları ve çağdaş araştırmacılar için de Fatih, dönemin kitap ve kütüphane kültürünün önemli bir simgesi olarak tanımlanmaktadır.

3. BÖLÜM: KİTAP: ÜRETİMİ VE DÜZENLENMESİ

3.1. SEYYAHLARIN GENEL GÖRÜŞLERİ

16.yüzyıl'dan itibaren, basımcılığın beşik dönemi artık sona ermektedir ve Avrupa'da basımcılığın gelişiminin inanılmaz boyutlara ulaşması ve sayısı hâlâ tartışılan milyonlarca kitabın tüm Avrupa ülkelerine yayılması ile birlikte, basılan kitapların korunacağı daha kurumsal yapıların gelişmesinin ve kitap kültürünün kalıcı bir dönüşüme uğramasının önü açılmaktadır. Belli bir çevreye hitap eden ve elyazması dolu küçük kitaplıkların yerine elyazmaları ile birlikte basılı kitabın da yer aldığı kütüphaneler oluşmaktadır. Bu kütüphaneler çoğunlukla siyasi ve akademik otoritelerin maddi ve manevi destekleriyle ortaya çıkmaktadırlar. 15.yüzyıldan itibaren Avrupa'da doğu bilim araştırmalarının da gelişimiyle birlikte, Doğu'nun bilgi taşıyıcı araçları olan elyazmalarına da geçmiş yüzyıllarda olduğundan çok daha fazla talep oluşmaktadır. Doğu artık daha yakından incelenmesi gereken bir coğrafya haline gelmektedir. Merak edilen Doğu'yu anlamının yolu ise, onların yazdıklarını ve okuduklarını, dolayısıyla da kitaplarını ve kitap kültürünü anlamaktan geçmektedir.

Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, elçiler, hacılar ve diğer ziyaretçilerin belirgin bir kısmı, kitaplara karşı bir ilgi göstermektedir. Osmanlı'da kitap kültürü ile ilgili gözlemlerini yazıya dökenler ise bize dönemin insanların ve elit erkinin kitaba bakışını, kitabın toplumsal ve kültürel yapı içerisindeki yerini anlamamız için birinci elden bilgiler vermektedirler. Bu seyyahlardan bazıları, kitap ile ilgili konularda detaya girmeden önyargıları ile genel düşüncelerini kaleme almakta iken bazıları da detaylı bilgiler vermektedirler.

İngiltere Elçisi Thomas Roe, Canterbury Başpiskoposu'nun dini temsilcisi Dr.Goade'e yazdığı bir mektupta, Patrik'in manastırlardan kitaplar topladığını, papazları görevlendirdiğini söyler. Antik Kanonların elyazmalarından “*Doğu'nun mücevherleridir*“ diye bahsetmektedir (Roe, 1740, s.500). Tabii bu tanımlama daha çok Yunan dillerindeki elyazmaları için söylenmiş bir söz olsa da, yüzyıllar boyunca, Doğu'da üretilen bilgiye ve bunların bilgi taşıyıcıları olan kitaplara Batı uygarlıkları tarafından verilen değer daima yüksek olmuştur.

Seyyahlar, kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili genel yargılarını yazmaktadırlar. Luigi Bassano (1510-1552) (2011, s.161), kitabın Osmanlı toplumunda yerini küçümseyerek anlatmaktadır: “*onların az kitabı vardır, sadece Kur'an ile birlikte birkaç yorum kitabını kullanırlar. Biraz felsefe ile astroloji kitapları ve İranlılardan çaldıkları tek çeşit mısra ile yazılmış daha az yumuşak ve kabaca olan şiir kitapları da vardır.*” Francesco Sansovino (1521-1586) (1632, s.71) da benzer görüşlerini yazmaktadır: “*Az kitapları olduğu için sadece Kur'an ve bazı yorumları vardır. Felsefe ve astroloji kitapları vardır.*”

Jacobum Nagy de Harsany (1672, s.341) ise, kitapların ve yazarların yalanlarla dolu olduğunu şu şekilde iddia etmektedir: “*.....ialan ile dolu kitablar jazarlar: ve anlardan gair kimse, istedikleri şeyler csikarıp, jine bir gair kitab peida ider. Yazarların ve kitabların hem ialanların soni ioktur!*”⁶⁰.

1575 yılında İtalyan elçi Giacomo Correr'in yanında İstanbul'a gelen, Lazaro Soranzo (1603, s.98) da Türklerin okuma arzusunun olmadığını benzer bir küçümseme ile anlatmaktadır: “*Özellikle kendilerini okumak ve çalışmaktan uzak tutan Türkler, bunlara meraklı ve tutkulu olan bizlere göre, belli ki kendileri için iyi bir iş yapıyordu.*”

İtalyan elçi ve din adamı Girolamo Dandini (1554-1634) (1745, s.847) ise, herkesi cahil yerine koyan bir genellemede bulunarak “*Din adamlarının herkes kadar cahil olduğunu ve sadece okuyup yazma bildiklerini,*” söylemektedir.

Fransız seyyah ve yayımcı Jean Du Mont (1667-1727) (1696, s.309) da genel görüşlerini açıklamak için aynı dönemdeki basımcıların bastığı yayınlardan örnekler vermektedir: “*Asla kitap, dergi ve gazete, en azından halkla ilişkiler raporları bile yayımlamadıkları için, tüm Türkiye'de bu işi üstlenecek birilerinin olduğuna inanmam.*”

Ünlü seyyah ve seyahat derlemeleri yayımcısı Samuel Purchas (1577-1626) (1905, s.172) ise, muhtemelen popüler bir seyahat yazarı olduğu için, okuyucusunu etkilemek ve önyargılarını beslemek amacıyla, “*Avarlar, Sarazenler, Tatarlar ve Türkler doğu ve*

⁶⁰ Jacobum Nagy De Harsany'nin sözleri birebir alıntılanmıştır. Sadece Carl Faulmann'ın ilk baskısı 1878 yılında yapılan “**Yazı Kitabı**” eserine göre “incunabula” dönemi matbaacılıkta gerek Aldo Manuzio (1495) gerekse de Johannes Speyer (1469) tarafından kullanılan harflerin kullanımı zamanla alışkanlık haline gelen bazı “s” harflerinin yerine “f” benzeri bir harf kullanılması sözün yazıya aktarıldığı yerlerde kullanılan bir olgu değildir. Bu yüzden “f” olarak yazılan “s” harfleri “s” harfi olarak düzeltilmiştir (Faulmann, 2001, s.204).

güneyde, öğrenimden nefret eden, kütüphaneleri yakan, eğitilmiş insanları öldüren insanlardı,” demektedir.

Bu ve benzer şekilde birçok seyyah benzerlerini detaylı bir şekilde inceleyeceğimiz şekilde Osmanlı topraklarında gördüklerini çoğu zaman önyargı ve küçümseme ile zaman zaman da dikkate almama veya bazen sadece propaganda amacıyla yazıya dökmektedirler. Bir kısım seyyah da aslında bu konularda hiçbir dikkatli gözlemde bulunmamakla birlikte, Osmanlı topraklarına gelmeden önce duydukları yine önyargılı görüşlerin etkisinde kalarak yeni bir değerlendirme yapmadan benzer sözleri aynen tekrar etmektedirler.

3.2. KİTABIN ÇOĞALTILMASI

3.2.1. Kitap Kopyalama

Osmanlı elyazması kitap kültürü ile ilgili yayınlanan bir çalışmada, Neumann (2005, s.xx-xxxx) Osmanlı’da yazma eserlerin ve bilginin kopyasının çıkarılması üzerine saptamalarda bulunmaktadır. Temelde kitap için yazar ile basımcı farklı kişiler iken, elyazması eserlerde bu durum farklıdır ve yazar aynı zamanda eserin ilk kopyasını çıkaran kişidir⁶¹. Elyazması kopyalama işi Orta Çağ’dan bu yana Avrupa’da manastırlardaki ve “*scriptorium*” atölyelerinde kurumsallaşmış ve merkezileşmiş iken Osmanlı’da Saray-ı Hümayun dışında kopyalama kurumsal yapıda değildir ve bireysel bir uğraş olarak merkezden uzak her yerde de yapılmaktadır. Bu da kopyalayana, kopyalayacağı metne, içeriksel ve fiziksel müdahale etmesini de sağlayacak bir alan sağlamaktadır. Bu durum Avrupa’da aynı dönemde görülen bir durumdur. Kopyalayan kopyaladığı metne sadık olma zorunluluğunu hissetmemektedir.

Bazı seyyahlar basılı kitaplardaki çoğaltmanın mekanik olması sebebiyle metne müdahale edilmesinin düşük olması ihtimalinden yola çıkarak, elyazmaları içeriklerinin, kitapların aksine, farklı olacağından korkmaktadırlar. Girolamo Dandini (1745, s.847), bu konuda şunları yazmaktadır: “*Kitapları elyazması şeklindedir. Buna rağmen tehlike*

⁶¹ Henri Omont (1895,s.12) ’a göre basımcılık yazım sanatının bir koludur. Çünkü aynı kitaptan kopyalamaktadır. Basımcılık yararlı bir sanattır ve yazı sanatını temsil eder. Kağıtlar üzerinde metal harflerin hazırlama tarzı, bu sanatın metotlarına bağlı bir şekilde, satır satır kelime kelime el yazısını en kesin olabilecek şekilde taklit eden karakterle ulaşılmaktadır (Omont, 1895, s.18).

kaçınılmazdır. Çünkü kopyalayıcılar içlerine kendi arzularına göre eklemeler yapıp değiştirebilirler.” Dandini, bu konuyu, “*Yahudiler, Türkler, Ermeniler, Nesturiler, Jacobit, Koptikler, Melkitler ve Gürcüler ve tüm diğerleri, kitaplarını çok hızlı kopyalarlardı. Ama bunun yanında güzel kitapları da kolayca bozulabilir ve hatalar ve sorunlarla dolu olabilirdi*” şeklinde açıklayarak elyazmalarının güvenilirliğini sorgulamaktadır.

Necip Asım Yazıksız (1993, s.86-87)’a göre, Osmanlılarda güzel yazı erbabına önem verilmektedir. Kitapları kopyalayanlar sadece “*müstensih*”⁶²ler değildir. Ona göre, büyük bilginler de kitap kopyalamasına vakit ayırmaktadırlar ve her gün bir iki satır dini metin yazmak mübarek bir uğraş olarak kabul edilmektedir. Elyazması kitap açısından üretim veya kopyalama Doğu’da çok önemlidir. Çünkü alternatifi yoktur. Nelly Hanna, Kahire merkezli olarak değerlendirmelerde bulunduğu karşılaştırmalı çalışmasında⁶³, 17. yüzyıldan itibaren Kahire, Şam, Halep ve İstanbul gibi büyük merkezlerde kitap üretiminin arttığını yazmaktadır. Hanna’ya göre bu artışta “*orta sınıf alım gücü, okuma yazma oranlarındaki artış ve Avrupa’dan ithal edilen kâğıt fiyatlarının düşmesi*” gibi pek çok farklı faktör etkili olmaktadır. Değirmenci, istinsah konusunda Nelly Hanna’nın Kahire için yazdıklarından yola çıkarak İstanbul için de aynı durumun varlığı ile ilgili bir yargıya varmaktadır. Buna göre 17. ve 18.yüzyılda Kahire’de asıl işi kitap kopyalamak olan meslek erbabının dışında pek çok kişi ikinci iş olarak kitap kopyalamaktadır. Bu işi yapanlar hızlı kopyalama teknikleri geliştirerek aynı eserin birden fazla nüshasını bir arada çıkarmayı başarmaktadırlar. Bu şekilde ticari kullanım için de çok sayıda düşük kalitede kitabın üretildiği görülmektedir (Hanna, 2003, ss.81-89; Değirmenci, 2011, s.33-34). Yani aslında aynı dönemde bütün Doğu kitap merkezlerinde kitabın üretimi nüanslar dışında benzer şekilde ve yöntemle yapılmakta ve kitaplar benzer koşullarda satılmaktadır. Elyazmalarında kopyalanan metinlerin denetimsizliği, denetimsiz ve yetkin olmayan kişilerin sadece maddi amaçla, ikincil iş

⁶² Batı ve Doğu kaynaklarının ve konularının kullanıldığı bir metinde bütünlüğü sağlamak açısından istinsah yerine genel olarak kopyalama terimi kullanılmıştır. Ama yazan kişinin kendi dilindeki ifadesi de korunmuştur. Yunanlı kopyacılar için “copisti” veya kopyacı denilirken, bu Osmanlı ile ilgili alıntılarda “müstensih” ifadesi kullanılmıştır. Bu durum, Avrupa kaynaklarındaki bir metni istinsah yerine kopyalama diye çevirmek ve diğer metinlerle birlik sağlamak için gereklidir.

⁶³ Nelly Hanna, 2003, In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth Through the Eighteenth Century (Middle East Studies Beyond Dominant Paradigms)

olarak kitap kopyalama işine dahil olması da Dandini'nin sözünü ettiği sıkıntıyı yaratmaktadır. Kopyalayanın sadece metinde yapacağı değişiklik, kopyaladığı metindeki muhtemel yanlışlar ve değişiklikler de bu soruna yol açabilmektedir.

3.2.1.1. Geçim Kaynağı Olarak Kitap Kopyalama

Kitap kopyalamak hem önemli bir sanat hem de geçim vasıtasıdır ve basımcılık bunu engellemektedir. Luigi Bassano (2011, s.162), kitap kopyalama ile basımcılığın engellenmesinin arkasında sebep-sonuç ilişkisi kuran seyyahlardan biridir ve şu şekilde yazmaktadır: *“Kitap suretleri yapanlar genellikle din adamlarıdır, bu işten gelecek kazançtan yoksun kalmamak için dini zorlarlar, kitap basmanın günah olduğunu söylerler.”*

Antoine Galland (1646-1715), bu konudaki önemli tartışmalardan birisini, ünlü doğu bilimci d'Herbelot'un **“Bibliotheca Orientale”** eserine yazdığı önsözde değerlendirmektedir. Galland, bu kadar çok insanın geçimini sağladığı kopyalama biterse, onların *“dilencilik”* yapacak kadar kötü duruma düşeceğini ve Türk, Arap ve Farsların basılı kitapları okumaktan zevk olmadığını söylemektedir. Ona göre, Türkler kötü bir yazı ile yazılmış elyazmasını, güzel bir yazı ile basılmış kitaba tercih etmektedirler (Galland, 1697, s.xxix).

Fransız bilim adamı ve seyyah Pierre Belon (1517-1564) (1588, s.453), ise kitap yazarak hayatlarını kazananları *“Türklerin basımcıları”* diye niteleyerek şunları yazmaktadır: *“Birçok kişi mekanik sanatlarla ilgilenip bir şeyler satarken, birçoğları hayatlarını kitap yazarak mı harcayacaklar? Türkçe kitap basımının etkileyici noktası budur.”* Aynı durum Farslar için de geçerlidir. Adam Olearius (1669, s.241), bu konuda birçok meslek erbabı olmasına değinmektedir: *“Hayatlarını yazıcı olarak kazanan birçok kişi vardır ve birçok Kur'an kopyasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu insanlar, güzel kopyalar hazırlayarak zenginleşebilirler. Bu yüzden sonsuz sayıda insan bu işlerle yaşarlar.”*

Tüm ikinci el kaynaklarda kullanılan ve abartılı olup olmadığı tartışılan, Osmanlı İmparatorluğunda 90 bin hattat olduğu savının çıkış noktası olan İtalyan askeri uzman ve bilim adamı Luigi Marsigli (1658-1730) (1934, s.49) de aslında toplam yazıcı sayısını vermekte ve bu konu ile şunları yazmaktadır:

“Türkler kendi kitaplarını bastırmazlar. Bu da zannedildiği gibi basımın onlar için uygun bir iş olduğundan ileri geldiği de kesinlikle doğru değildir. Ancak bu keyfiyet Türklerin müheyyiz ve müstensihlerin ekmeğine mani olmağı asla istemediklerinden ileri geldiğine şüphe yoktur. Benim İstanbul’da bulunduğum zaman bu müheyyiz ve yazıcıların adedinin 90 bin kadar olduğunu anladım. Memlekete yalnız kendi kazançları için basımcılığı geniş mikyasta olarak sokmağı arzu eden Yunan ve Yahudilere, Türkler daima bunu ihtar edip durmakta idiler.”

İngiliz seyyah ve tarihçi Aaron Hill (1685-1750) (1709, s.66)’e göre de kamu yazıcılarının sayısı 30 binden⁶⁴ fazladır. Bu kişiler tam zamanlı istihdam edilmektedirler ve imparatorluğun başka şehirlerine Divan tarafından dağıtılmaktadırlar. Başvezir tarafından tam bir denetim altındadırlar ve tüm sırları koruyacaklarına dair yemin etmektedirler. Bu kamu yazıcıları, normalde geçimini kitap istinsah ederek sağlayan kişiler değildir. Ama istinsah yapmalarını engelleyecek bir durum da yoktur. Hill (1709, s.66)’e göre, sözü edilen yazıcılar ayırım gözetmeksizin kendilerine gönderilen mektup veya diğer yazım türleri gibi özel işleri yapan kişiler değildir, aynı zamanda da *“antik elyazmalarının ve çağdaş yazıların kopyalarını”* da üreten kişilerdir.

İngiliz diplomat ve seyyah Paul Rycaut (1629-1700) (2012, s.51) da aynı konuya değinmektedir: “

“Dünya’ya belki iyilikten ziyade kötülük getiren basımcılık Türkler arasında mutlak surette yasaktır. Türklere göre bu icat memlekete bizde olduğu gibi hükümetlerinin sertliği ile pek iyi uzlaşamayacak ince ve derin bilgiyi sokacak, hayatlarını kalemleriyle kazanan sayısız insanın geçim vasıtasını ellerinden alacak ve batı memleketlerinin çoğunda olduğu gibi, Türklerin şimdi bütün diğer milletleri geçtikleri o hüsn-ü hattı mahvedecektir.”

18.yüzyıl tarih yazarı Elias Habesci (1784, s.123)’e göre, 40 bin yazıcı, gündelik ekmeklerini kitap kopyalayarak ve şehirde yazılması gereken ne varsa yazarak kazanmaktadır ve gelirlerinin azaltılmasına yol açacak bir duruma dahil olmaya hazır değildirler. Giambattista Donado (1688, s.43-44) ise Türkçe yazılmış kitaplar koleksiyonu yapmaya başladığı için basılı kitap aradığını ama bulmakta zorluk çektiğini, çünkü müstensihlerin yani kitapları çoğaltanların gelirlerini kaybetmemeleri için Padişah tarafından basımcılık yapılmasının yasaklandığını yazmaktadır.

⁶⁴ Evliya Çelebi’nin verdiği rakamlara göre 40 bin kişinin çalıştığı meslek alanı, Robert Mantran’a göre 3 kısımdadır ve bizi ilgilendiren kısmı ilk grup olan *“entelektüel ve bilimsel mesleklerdir”* (Mantran,1990,s.95).

Felemenk seyyah ve bilim adamı John Heyman (1667-1737) (1759b, s.70-71), basımcılığın olmamasının başkalarının belirttiği gibi kötü sonuçları olmadığını ve maddi koşulların varlığı sebebiyle, bunun bilinçli ve tercih edilen bir durum olduğunu gözlemleyenlerden biridir ve şöyle yazmaktadır: *“Türk diyarında büyük bir sayıda, 60 bin civarında, hayatlarını Kur’an ve kitap kopyalayarak geçiren insanlar da var. Bu insanların varlığı da Türklerin basımevleri kurmalarını cesaretlendirilmelerini engelliyor, aptallıktan veya bilgi isteksizliğinden değil.”*

Fransız seyyah Jean Baptiste Tavernier (1605-1689) (1677, s.229) ise Osmanlı’daki hattat – basımcı dengesinin benzer bir durumunun da İsfahan da kurulan basımcı için geçerli olduğunu düşünen bir seyyahdır. Burayı ziyaret ettiğinde, St.Paul’un mektuplarını basmıştır ve tüm İncili basmayı planlamıştır fakat basım araçlarını yok etmeye zorlanmıştır. Tavernier, İsfahan’da da yaşamını yazarak kazananlar ve yazmayı öğrenmek isteyen öğrencilerin kendileri için İncil yazmalarını istemelerinin bu engellemelerde etkili olduğunu düşünmektedir.

Bu durum 17. yüzyılın sonu gibi geç bir tarihte bile Fransız seyyah Aubry de la Motraye (1674-1747) (2007, s.222)’nin dikkat ettiği bir konudur. Müstensihlerin sayısının çok olması, iktidar için hassas bir konudur ve siyasi etkisi büyüktür. Motraye, bir elçinin kendisine basılı bir kitap getiren bir Alman’a söylediklerini yazmaktadır. Elçi önce adamın gözünü korkuttuktan sonra elindeki kitabın basıldığı harflerin tamamını kırdırtarak ve önerilerde bulunmaktadır: *“Politik bir karışıklık istemiyorsan bu tür işlerden uzak dur, bu ülkede binlerce kopyacı el yazması kopyalayarak hayatlarını kazanıyorlar, onların ekmekleriyle oynama. Türkler bu ülkede daha çok kitap okunmasını isteseler, zaten kendileri gereken önlemleri alırlar.”*

Seyyahlarından yazdıklarından kitap kopyalan kimselerin, kitap kültüründe önemli bir yer edindiği, bunların siyasal ve sosyal etkisinin basımcılığın Osmanlı’da varlığı konusunda önemli bir etki yarattığı görülmektedir. Bu şekilde seyyahların yazdıklarında kopyalama eyleminin sadece bugün bildiğimiz anlamıyla kitap kopyalayan kişileri değil, herhangi bir idari metni kopyalayan, mektupları yazan, okuma yazma bilen kişileri ve merkezi ve yerel otorite için çalışan yazıcıları da kapsadığı da anlaşılmaktadır.

3.2.1.2. Yabancıların Kitap Kopyalama Faaliyeti

Kitap istinsahı yapanlar sadece Türk müstensihler değildir. Yabancı dildeki kitapların kopyalanması için çalışan bir kesim de vardır. Avusturya elçilik heyetinin görevli din adamı Stephan Gerlach (1546-1612)'in günlüğünde, 17 Kasım 1576'da, Jean Zygomalos isimli bir kişinin kendisine, İstanbul'da **“Officia Ecclesiastica et Politica cum Energiis”** kitabının kopyalamayı teklif ettiğini, bunun için de 1 veya 2 duka haftalık yemek masrafı için 1 thaler kâğıt ve mürekkep için talep ettiğinden ve çok da yavaş yazdığından söz etmektedir (Legrand, 1889, s.108-109).

Kitap satın almak isteyenlerin kendilerine olan ihtiyacını kötüye kullanmaya çalışan ve belki de yabancı oldukları için kandırmaya çalışan kopyacılar her yerde bulunmaktadır. Gerlach (2007a, s.227) da bu durumu şöyle yazmaktadır:

“Yunanlar kimseye bedava hizmet etmiyorlar. Her şey için hemen nakit para ödemek gerekiyor. Kitaplarının birkaç sayfası için bile yüksek bir meblağ istiyorlar. Üstelik kitabın değerinin üç veya dört katı dışında, aracılık yapanın emeğine karşılık da bir o kadar daha para ödemek gerekiyor. Bay Augerius (Busbecq) 'Parellelas Damasceni' için 25 taler ve kendisine onu veren Protonotarius Theodosius Zigomala'ya da ayrıca 30 taler ödemek zorunda kalmış. Ben de aynı kişiye altı sayfa için iki taler ve babasına ayrıca dört taler ödedim. Kısacası bu insanların hepsi paragöz ve nerdeyse her harf için bile para ödememizi isteyecekler.”

3.2.2. Basımcılık

3.2.2.1. Basımcılığa Yönelik Tepkiler: Yasaklama

Basımcılığın yasak olmasının sebepleri de seyyahların yazdıkları konulardan biridir. Bassano (2011, s.161) da bu konuya değinmektedir: *“Türk bilginleri, kitapların basılmasının günah olduğunu söylerler ve buna hiç açıklama getirmezler, sadece yapılmaması gerektiğini ve kitapların kalemle yazılması gerektiğini söylerler. Ben bunları, aralarında basımı yönlendirecek yeteneği olan kişilerin ortaya çıkmaması için söylediklerini düşünüyorum.”* Sansovino (1632, s.71) da benzer şekilde yazmaktadır: *“Türklerin arasındaki basımcılar, basılı kitapların günahını taşırlar. Kitaplar kalemle yazılmalıdır.”*

Bazı seyyahlar da basımcılığın yasaklanmasının bilimin ve eğitimin yayılmasını da engellediğini⁶⁵ düşünmektedirler. George Sandys (1673, s.56) bu konuda şöyle yazmaktadır: “*Basımcılığı reddederler. Öğrenmenin evrenselliğinden korkarlar ve bundan kaçmak için yanlış temelli din ve politikayı kullanırlar.*” Hill (1709, s.67) benzer bir konuya değinmektedir: “*Bu insanlar arasında basımcılık yoktur. Bu şekilde de felsefe çalışmanın mükemmelliğine erişemezler.*” Alman seyyah ve akademisyen Johannes Von Der Driesch (1562-1616) (1721, s.377) de basımcılığın eksikliğini etkisini “*sanatlarda basımcılığın henüz kullanılamaması yüzünden, öğretmen ve kütüphanelere etkisi olmaz*” şeklinde yazmaktadır. İtalyan elçi Giambattista Donado (1680, s.5) da kardeşine yazdığı mektupta Türklerin basımcılığa sahip olmadıklarını ve bu yüzden, “*cahil kalmalarından başka şansları olmadıklarını,*” belirtmektedir.

Teknoloji tarihçisi Lynn White (1966 s.276)’a göre ise basımcılığın engellenmesi, bilerek ve seçilen bir durumdur ve İslam toplumunun liderleri “*belki de bilinçaltında ucuz kitapların kendilerine değer katan elitist dünyayı eninde sonunda yok edecektir*” şeklinde düşünmektedir. Jeltyakov (1979, s.21)’a göre de geleneklerin gücü de sebeplerden biridir. Eğitilmiş kesim, yazma eserlere alışkındır ve kütüphane kurup vakfetmek gelenektir. Yazma eserlerin sanatsal olarak üstünlükleri de basılı kitaba talebi önlemede önemlidir. Mansel (2008, s.60-61) de bunun özellikle tercih edilen bir durum olduğunu belirterek, dini açıdan konuyu incelemektedir. İslam ve hüsn-ü hat ve İslam arasında bağ vardır. Çünkü Kur’an’ın, Allah kelamı olarak elle yazılması saygının eseridir ve hattatlığa hiçbir Müslüman hanedanında Osmanlılar kadar değer verilmemektedir. 18.yüzyıl seyyahı Olivier (1756-1814) (1801, s.213) ise özellikle Kur’an basımı konusunu ele almakta ve basımcılığın Avrupa kökenli olmasını öne sürmektedir:

*“Büyük sayıdaki kopyacıların işlerini kaybedeceğinden korkması, güçlü
‘gens de plume’ye karşı olarak, kanun adamlarının Kur’an ve dinin diğer
kitaplarının basılmasından sıkıntılar yaşayacağı için reddine yol*

⁶⁵ DuVerdier, basımcılık ile ilgili önemli çalışmasında, müstensihleri kültürel bir çöküşün sorumluları olarak görür ve yalnızca basımevinin “*kitap kılığını önleyebileceğini*” söyler. Ona göre İbrahim Müteferrika’nın basımevi, “*kültür mirasının ele geçirilmesidir*”. Yangınlarla zarar gören şehirde, basımcıların “*yardımıyla yavaş yavaş her şehirde umumi kütüphaneler kurulacak, tahsili seven insanlar buralara müracaat edecek*” olması mümkündür. DuVerdier, “*aslında basımevi, bir batılılaşma reformundan çok, Frenklerce tehdit edilen İslam yazınına bir koruma aracıdır*”, demektedir (DuVerdier, 1992, s.288).

açmıştır, tabii ki bunun Avrupaluların sanatı olması da etkilidir. Varolan gelenekler içinde onların arasında basımcılık sanatının kurulmasının önlenmesi için çok sebep vardır.”

Fransız tıp adamı ve hacı Jean Palerne (1557-1592) (1606, s.427-428)’e göre de basımcılığın engellenmesinin sebebi padişah’ın bu konudaki isteksizliğidir. Jean Palerne bu konuda şöyle yazmaktadır: “*Sonsuz sayıda İbranice kitap vardır. Çünkü Büyük Senyör Arapça ve Türkçe basımcılığın yapılmasını istememektedir.*”

Bazı seyyahlar sadece Osmanlı’da basımcılığın olmadığını kısaca belirtirmekle yetinirler. 1574-1592 yılları arasında İstanbul’da sarayda doktorluk yapan Domenico Hierosolimitano (1571, s.22), “*kitabı elle yazdıklarını, Konstantinopolis’te basımcılığın olmadığını*” yazmaktadır. William Biddulph (1745, s.796) da “*Türklerde basımcılık yoktur*” diye not düşmektedir.

Fransız seyyah Vincent Stochove (1610-1679) (1650, s.439-441) da bir bürokrat ile basımcılık üzerine yaptığı konuşmayı aktarmakta ve görüşlerini de şu şekilde yazmaktadır:

“Biz de Türklerin bunu kabul etmemesinin bizim için şaşırtıcı olduğunu söyledik. Çünkü bu çok kullanışlı, bize elyazmasını kopyalamanın çok zaman aldığı durumda bir kitabın örneğini kısa sürede çıkarmaya imkân veren büyük bir icattır. Kendisi de buna karşı olarak, kullanışlı olmadığını aksine zarar verici olduğunu söyledi. Ona göre bu kadar çok kitap bizi akıllı yapmaktan daha çok kafa karışıklığına yol açmaktadır. Bu özellikle de arzularına zarar verecek başka konularda kitaplar okuması gereksizdir ve kendi mesleği ve yaşamı için yeterli olan kitaplara sahip olmaları yeterlidir. Ona göre eğer biz arzumuza göre yolumuzu kaybetmedikçe daha ılımlı olmalıyız. Bize Hıristiyan ve Müslümanlar için de akıllı bir adam olarak sayılan Süleyman’dan bahsetti. Süleyman, birçok kitap okurdu ama gerçekte insanların kitaplar için tutkulu olmasını onaylamazdı, demektedir. Ona göre, basımcılık kötü kitaplarla tanışmamızı kolaylaştırır ama elyazmalarının olduğu yerde bu olmaz, çünkü sadece büyük adamlar yazar, diğerleri ise elle yazılmış kötü kitapları çoğaltmak için enerjilerini boşuna ziyan etmezler. Böylece birisi çıkıp bireylere ve halka birçok kötü kitabın zarar vermesine ve etkilemesine izin vermez, özellikle de görürüz ki elyazma kitap, basılı kitaptan daha kolay erişilebilir haldedir. Biz de ona, bizde sansür var, sadece yazdıkları kontrol edilen akıllı insanların kitapları basılabilir, kötü ve müfteri çalışmaların genel olarak yasaklandığını söyledik. O da bunu reddetti ve insan doğası yasaklanana karşı çekime sahiptir, eğer öyle bir metin yasaklanırsa daha çok insan onu talep eder, diye cevap verdi. Biz de burada inanç hakkında bazı sorular yüzünden karşılıklı diyalogumuzu bitirdik. Çünkü duyduk ki dinleri hakkında konuşmak

Türklere yasaklanmıştır. O da bu konunun suistimal edildiğini çünkü, bu yasağın sadece eğitimsiz insanlara uygulanabileceğini, bu insanların tartışmalarının ve araştırmalarının zarar verici olduğunu ama bilgi sahibi olmalarında sakınca olmadığını söyledi.”

3.2.2.2.Yabancı Basımcılar

Stochove'un belirttiği koşullar içindeki imparatorluk, yabancı basımcıların Osmanlı topraklarına, izinsiz veya izinli Arap harfli veya Türkçe basımcılık amacıyla gelmeleri için bir fırsat haline gelmektedir. Bu dönemde yönetici sınıfın verdikleri tepki de zaman zaman sertleşebilmektedir. Bu tepki bazen de siyasi ve diplomatik krizlere yol açabilmektedir.

Giovanni Marana⁶⁶ (1642-1693) (1741, s.xj), “*Bir Türk Casusunun Mektupları*” eserinde, ismini açıklamadığı Felemenk bir basımcının Osmanlı topraklarına geliş çabasını, o kişinin idamına kadar giden süreci şu şekilde anlatmaktadır:

“Türkler hakkında öne sürdüğlerimi kanıtlamak için, zaferlerine bakalım, ki, o kadar krallık elde ettiler, denizdeki güçleri, suçları cezalandırmadaki kesinlikleri, liyakata verdikleri değeri gösterir. Basımcılıkta ise bunlar arasında kendine yer bulmaz. Ünlü bir Felemenk basımcı, kendisi Yahudidir, Konstantinopolis’e geldi. Kendisi ile birlikte bir basımcıyı da yanında getirdi. Bununla birlikte Arapça, Türkçe, Yunanca ve Farsça dillerinin her türlü lehçesine ait harfleri getirdi. Bu şekilde bu büyük şehri basımcılık ile tanıştırmayı düşündü. Bundan haberdar olan vezir ise Yahudinin asılmasına neden oldu ve tüm makinaları ve getirdiği milyonlarca harf karakteri kırıldı. Ve duyurdu ki her kim ki, 90 bin yazıcının yazılarıyla elde ettiği ekmeğine, sadece kendini zenginleştirmek için engel olursa büyük zalimlikle karşılaşacaktır.”

Peiresc⁶⁷ de mektuplarında, 1631 yılında İstanbul’da bulunan Fransız Elçi Gournay de Marcheville’in, İstanbul’da kullanmak üzere Paris veya başka yerlerdeki kadar büyüklükte basımlar yapabilmek amacıyla yanında bir basımcı da getirdiğini söylemektedir (Aktaran: Hamilton, 2005, s.123).

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için: Giovanni P.Marana (1999). Bir Türk Casusunun Mektubu, notlarla yayımlayan, Çev. Mehmet Öz ve Fatma Acun . Kültür Bakanlığı. Marana,G.P. (1684) L’Espion Du Grand-seigneur et Ses Relations secretes Envoyees Au Divan de Constantinople & Decouvertes a Paris, Pendant Le Regne, de Louis le Grand. Amsterdam: H.Wetstein & H.Des Bordes veya Turkish Spy (1741).The Eight Volumes of Letter Writ By a Turkish Spy, Who Lived Five and Forty Years Undiscovered at Paris: Giving an Impartial Account to the Divan at Constantinople of the Most Remarkable Transactions of Europe. London

⁶⁷ Peiresc, Miller (2005,s.104)’a göre, Doğu bilimleri çalışmalarının başlangıcında Avrupalı akademisyenler arasında çok önemli bir yer edinmektedir.

3.2.2.3.Avrupa’da Basılan Arap Harfli Kitapların Durumu

Yabancı seyyahlarla ilgili önemli bir konu da Avrupa’da basılan Arapça eserlerin Osmanlı’da satılıp satılamayacağı konusudur. Bu konuyu Antoine Galland, “**Bibliothèque Orientale**”ya yazdığı önsözde değerlendirmektedir. Ona göre Roma’da basılan ilk Arapça eserler, Batı’da Arapça gramer ve sözlükler bulunmadığından, kolaylıkla okunamaz haldedirler. Bu basımlar Doğu’ya ticaret amacıyla basılmaktadır. Fakat Müslümanlar bu kitapları, arkasından Kur’an da basılabilir korkusuyla almamaktadırlar. Galland, İstanbul’da Roma baskısı basılı kitaplar görmektedir ama bu çok güzel harflerle basılmasına ve ucuz olmasına rağmen alıcısı bulunmamaktadır. Aynı kitapların elyazmaların ise pahalı olmasına rağmen kolayca satılmaktadır. Bu sebeple Doğu için basılan kitaplarda hedef kitle Hıristiyanlar ve misyonerler olmaktadır (Galland, 1697, s.xxix).

Arap Harfleriyle basılan ilk kitap “**Saatler Kitabı: Kitab Salat as-Sawai**”dır ve İtalya’nın Fano şehrinde Gregorio Georgio tarafından 1514’de basılmıştır. İki yıl sonra 1516’da Cenova’da çok dilli mezamir yayınlanmıştır. İbrani, Arapça ve Keldani dillerinde ve Latince tercümesiyle kullanılmıştır. Kitabın yayıncısı Augustino Giustiniani (1470-1536)’dir. Mezamir ikibin adet basılmış ve 50 adedi Hıristiyan ve Müslüman hükümdarlara dağıtılmıştır (Balagna, 1984, s.22). Bloom’a göre bu kitabın hurufat tasarımı kabadır ve karakterler beceriksiz, birbirlerinden kopuk bir biçimde dizilmiştir. Bu dönemdeki en önemli Arapça basılı eser denemesi ise Venedikli basımcısı Paganino de Paganini’nin 1537-38 tarihinde basımını yaptığı Kur’an baskısı⁶⁸ dir. Baskı ticari bir girişimdir. Bloom (2003, s.289-290)’a göre harf karakterleri garip ve hat okumaya alışık gözler için rahatsız edicidir. Aynı şekilde metinde de birçok yanlış bulunmaktadır. Bu Kur’an baskısının Arap ve Türk pazarı için hazırlandığı görülmektedir ve Avrupa’da da dağıtımı yapılmamıştır. Tek nüshası kalması da bunun kanıtıdır (Erdem, 1995, s.184).

Basımcı Giovanni Bartolomeo da Gabiano’nun mirasçılarının Doğu bölgesindeki ticaret ağlarını inceleyen bir araştırmada, bu firma İstanbul’da da aktif olması yüzünden Arapça Kur’an ile ilişkilendirilmektedir. Buna göre, İlk basılı Arapça Kur’an’ın basımcısı Paganino Paganini ve oğlu Alessandro, Kur’an’ı birlikte 1537 ve 1538

⁶⁸ Venedik’teki “Fрати Minori di San Michele ad Isola”nın kütüphanesinde tek örneği bulunmaktadır.

yıllarında basmışlardır. Paganini ve Gabiano ailesi arasındaki sıkı ilişkiler ve ticari mektuplaşmalardan, coğrafi olarak satılabilmesi mümkün olan bir bölgeye söz konusu Kur'an baskısının nüshalarının gönderildiği hipotezini ortaya koymaktadır (Nuovo, 2013, s.79). Buna göre, Arap harf takımı ile birlikte basımcılık araçları bir gemi ile İstanbul'a gönderilmektedir. Amaç ise burada bir basımevi kurmak ve çalıştırmaktır. Bu arada Gershom, Soncino'da 1527'de yeniden basımcısını çalıştırmaya başlamaktadır. 16.yüzyılda İstanbul Yahudi basımcılığı, Venedik ve Amsterdam ile birlikte merkezi konumda olmaktadır. Gabiano kardeşler de Yahudi basımcılığına izin veren Osmanlı yönetiminin Arapça basımcılığının örneklerini gördükten sonra izin vereceğini düşünmektedir (Nuovo, 2013, s.120). Bu dönemde İtalya'da bu konuda yeni girişimler olmaktadır ve Roma'da, büyük bir doğu elyazmaları koleksiyonu bir araya getirilmektedir. Kardinal Ferdinand de Medici'nin hamiliğinde ilk Arapça basımcı'nın kurulması da Vatikan'ın Arapça metinlere olan ilgisini de göstermektedir. 1584'de Ferdinand de Medici ile Vatikan'ın finanse ettiği "*Typographiae Orientale Medicea*" kurulmuştur. Bu matbaanın harf dökümcüsü Robert Granjon'dur. Matbaa'nın yöneticisi ise daha önce Levant bölgesinde elyazmaları satın almak için de gelmiş olan Giambattista Raimondi (1536-1614)'dir. Basımcılığın olmadığı yerlerde bu kitapların satışını yaparak para kazanmayı hedeflemektedirler.

Diğer taraftan bakıldığında bu projeler Arapça İncil basarak, Ortadoğu'daki Hıristiyanlara karşı propaganda amacını taşımaktadırlar. 17.yüzyılın sonuna kadar 22 adet Arapça kitap basılmıştır. Bu kitapların 16'sı Hıristiyan dini konulu, diğerleri sözlük ve dilbilgisi kitaplarıdır. Bundan sonra 13.Louis, 18 basımcıya Doğu dillerinde kitap basmalarına izin vererek bunların bastıkları kutsal kitapların, dini eserlerin ve sözlük ve gramerlerden, Doğu'ya gideceklere vererek ve onların da bunları ücretsiz dağıtmalarını emretmiştir (Gdoura, 1986, s.38). Basımcılar ve hamileri Arapça çoğunlukla bilimsel metinlerin Osmanlı imparatorluğu'na ithal edilmesi ve basımcılığın avantajlarından yararlanılması konusunda niyetlerini göstermektedirler. George Saliba (2008, s.263-264), Euclid'in "*elementler*" eserinin 3000 adet basılmasını nedenini anlamının zorluğundan bahsetmektedir. Çünkü bu eser Tusi'nin eserlerinin bir miktar değişime uğramış halidir. Saliba'nın gösterdiği tutanaklara göre Arapça İncil 934 adet, Elementler metni 1033 adet satılmıştır. Bu basımevinin bastığı ilk 6 kitaptan 4'ü din konulu değil

bilim veya dil metinleridir. Kâr odaklı çalışan bir şirketin bundan neyi amaçladığı tartışmalı bir konu haline gelmektedir.

Yine de din kitaplarının önemli bir alıcı hedefi vardır. Bu kitapların hedef kitlesi, Arap harfli Hıristiyan din kitaplarını talep eden halktır. Arap akademisyen Salomon Negri (1665-1727) 'nin mektubunda, Doğu kiliselerinin kullanımı için basılacak olan Yeni Ahit'in Arapça tercümesinin yeni baskısı için yapılan işleri tartışmakta ve bu baskının en önemli sebebinin şu olduğunu yazmaktadır: *“Doğu ülkelerindeki basımcılarının talebidir, çünkü fakir hıristiyanların satın alma ihtiyaçlarını karşılamak gereklidir.”* (An Extract Of Several Letter, 1725, s.5-6-7)

Başka bir mektupta ise, yazarı olan İngiliz din görevlisi ve elyazması koleksiyoncusu George Lewis, topluluğun Arapça dilinde Yeni Ahit'in yeniden basımı ile ilgili bilgiler vermekte ve kendilerinin ilgilerini Türk bölgelerinin doğu kısımlarına, Şam'a, Fars bölgelerine, ana dili Arapça olan hıristiyanların olduğu bölgelere, Musul, Bağdat gibi Arapça konuşulan bölgelere yöneltmek istediklerini, çünkü buralarda basımcılığın bilinmediği veya pratik olarak uygulanmadığını yazmaktadır. Tüm kitapların elyazması olduğu bölgelerde bu çok karlı bir iştir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir: *“çoğu fakir olan Hıristiyanlar arasında geniş miktarda Arapça Ahit'in dağıtılması gereklidir.”* (An Extract Of Several Letter, 1725, s.8). Benzer bir çaba içerisinde 1721 yılında, 2025 adedi cildli olarak 6250 Psalter⁶⁹'in basıldığı ve Türkiye'den kargo ile İskenderun'a gönderildiği belirtilmektedir (An Extract Of Several Letter, 1725, s. 30). Bu mektuplara göre dini kitapların talebi bu bölgede bilimsel kitapları geçmektedir.

Arap harfli basım yaparak Doğu'ya satışını yapmak konusunda birçok basımcı faaliyet göstermektedir. İstanbul'da 1589-1611 yılları arasında Fransız elçisi olarak İstanbul'da bulunan Savary des Breves, Türk hurufatı siparişini yerli ustalara vermektedir. Kendi ülkesine dönerken, birkaç Türk usta yanında götürmüştü. Paris'te doğu dillerinde kitap basan bir matbaa da bu ustalar sayesinde kurulmaktadır (Jeltyakov, 1979, s.21) Savary des Breves tarafından kurulan Typographia Savariana⁷⁰ Arap harfli eserler için yapılan

⁶⁹ Psalter: mezmurlar kitabı, zebur

⁷⁰ “Typographia Medicea'dan esinlenen “Typograhia Savariana” projesi, çok-dilli bir Hıristiyan Doğubilim'in dışında, Guillaume Postel (1510-1581)'in insancıl Doğubilim (Orientalisme Humaniste) kavramını göstermiştir. Savary de İstanbul'dan. 110 Türkçe, Arapça ve Farsça elyazması getirmiştir Bunlar basımevinin basması için satın alındığı düşünülen kitaplardır (DuVerdier, 1992, s.278-279)

bir projedir. Harf kalıplarını İstanbul'da döktürdüğü tartışmalı bir konudur (Erdem, 1995, s.195-196). Gdoura (1986, s.31), Bibliotheque Nationale France'da Breves'in bir notuna bakarak İstanbul'da döktürüldüğünü söylemektedir: *"bu şehirde (İstanbul) bulunduğum andan itibaren 3 dilde kitap bastırabilmek için dökümcüleri büyük bir özenle Arapça, Farsça ve Keldani hurufatına çalıştırdım."* (Aktaran: Erdem, 1995, s.196). Daha geç bir tarihte benzer çabalardan biri de Osmanlı topraklarına çok yakın bir bölgede organize edilmektedir. Fakat bu çaba diğerlerinden farklı olarak Arap harfli Türkçe üzerine yoğunlaşmaktadır. Buna göre 18.yüzyıl başlarında I.Petro İran seferi esnasında Rusya'nın Müslüman topluluklarını de ikna edecek bir dilde manifesto yayınlamaktadır. Bunun için, Arapça kalıplardan oluşan basımcıya ve bu işten anlayan ustalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle I.Petro 30 Nisan 1722 yılında Moskova'da Sinod basımcısına hitaben çıkartılan fermanla, *"...onun yüksek hakimleri, imparatorun fermanı şudur: hazırlanmakta olan Türk alfabesini, bununla birlikte (Arap) harflerini dökmek için ustaları, araçları ve malzemeleri, ayrıca dizayncıları, basımcı araçlarını, işçileri ve gereken diğer ihtiyaçları Moskova matbaasının bulunduğu yere biran önce gönderilmelidir"* diye yazmakta ve Türk Neşriyatı" adıyla bilinen matbaanın çalışmasını sağlamak ve yönetmek görevi, Dimitri Kantemir'e (1673-1723) vermektedir (Yazberdiyev, 2005, s.29)

Mansel(2008, s.61-62)'e göre, bu dönemde yurtdışından kitap getirilmesi konusunda sınırlama bulunmamaktadır. Kitaplar, genellikle Venedik'te olmak üzere yurtdışında basılmalarına rağmen, İstanbul'da yaşayan azınlıklar basılı malumata ve en son keşiflere, Osmanlı yönetici sınıfından daha çabuk ulaşabilmektedirler. Arap harfli basılı eserler, diğer dillerden gelen eserlerden daha az talep görmektedir.

3.2.3. Azınlıkların Basımcılık Faaliyetleri

3.2.3.1. Rum Basımcılığı

Azınlıkların basımcılığa ve basılı kitaba ilgisi sayesinde Osmanlı topraklarında azınlık basımcılarının gelişimi hızlı olmaktadır ve Yahudi, Rum ve Ermeni basımcılığına seyyahların ilgisi ve gözlemleri de artmaktadır.

17. yüzyılın ortasına doğru bir tarihte Kefalonyalı rahip Metaxas, Londra'dan İstanbul'a bir basımcı ve Yunan harf takımı ile birlikte gelmiştir (Broughton, 1813, s.570). İstanbul

Yunan Patrikhanesi 1625'te Patrik Kyril Lukaris zamanında Yunan harfleriyle baskı yapabilen basımcısına sahip olmuştur. Metaxa tarafından idare edilen basımcılık çalışmaları İstanbul'daki Cizvitlerin tepkileri sebebiyle gerçek anlamıyla başlayamamıştır (Lapçinciyan, 2012, s.72-73).

Seyyahlar ve elçilerin de dahil olduğu bir hikâye örgüsünde⁷¹ Osmanlı topraklarına Rum basımcılığının girişi ile ilgili olayları içinde yaşayan seyyahlar bu konuda da yazmaktadırlar.

Olayların şahidi ve tarafı olan İngiliz Elçi Thomas Roe (1581-1644) (1740, s.663-664)'nun Dr.Goad'e 1627 yılında yazdığı bir mektupta bu konuya şu şekilde giriş yapmaktadır:

“Metaxa adında biri ile tanıştım, bu kişinin iki Felemenk bir İngiliz gemisiyle getirilmek üzere bir Yunan harfli basım makinası sipariş ettiğini ama bilgiye karşı nefret duyanlar yüzünden, bu topraklara ayak basmasının zor olduğunu söyledi. Eğer güvenli bir şekilde baskı alabilseler bile bunların kopyalarının, gerçek o ki, bir itibar görmeyeceği kesindir.”

Roe (1740, s.760-761), 10 Şubat 1627'de Rum basımcılığının Osmanlı topraklarına gelişi süreci ile ilgili şahit olduğu olayları şu şekilde yazmaktadır:

“Haziran 1627'de, İngiltere'de birkaç sene kalan Metaxa, dönüşünde Yunan harfli basımcılık gereçlerinin masraflarını kendisi karşılayarak, getirdi. Yanında İngiltere'de bastırıldığı kitaplar da vardı.....Ama kıyıya gelip Patrik ile konuştuğunda Corint Başpiskoposu'nun beni tavsiye etmesi yüzünden iyi niyetle gelip bana bilgi verdiler ve benden yardım ile sanki benim eşyam imiş gibi basımcıyı korumamı istediler. Ama basım aletleri çok ağır olduğu şüphe çekmeden yapılacak şey değildi. Türklerin kötü niyetinden korkuyorlardı. Bu gereçler ellerinden alınabilirdi ve kötü niyetli bir hareket olarak yorumlanabilirdi. İyice düşünülmüş dini bir amaç, İngiltere'deki birçok zeki adamın fikir birliğini üzerime almış olduğum ve Tanrı'nın zaferi için, bazı sorunları da öngördüğüm için, onlara yardım etmeyi düşündüm, ki şayet benim yolumda ve yönetimimde hareket ederlerse. Konstantinopolis ve İskenderiye patrikleri ile toplantı sonrası Hollanda elçisi benim evime geldi ve bu konuyu konuştuk. En güvenli ve en az skandala yol açacak şekilde, bu konunun saklanamayacak bir konu olduğunu sonucuna vardık. İlk olarak Kyril, veziri bilgilendirdi. Vezirin müsaadesini aldıktan sonra, ben de basımcıyı ve tüm kitapları, başka kimseye yapılmamış bir hareketle yani gümrük alanında aranmamış bir şekilde, güvenle evime

⁷¹ Hikâye örgüsünde anlatımlar olduğu için, Roe, Smith ve Covel'in yazdıkları sırayla aktarılmıştır.

getirdim.....Herhangi bir şekilde kendi kendime bir şey yayınlamayacaktım, çünkü devletle bir şekilde gereksiz bir tartışma içine girmek istemiyordum.”

Roe (1740, s.762), olayların içindedir ve basımcılık aletlerine karşı tepkileri, tepkilerinin sebeplerini ve sonuçlarının birebir şahidi olmuş ve gördüklerini şu şekilde 10 Şubat 1627 tarihli mektubunda yazmaktadır:

“Burası da iki kilisenin birliğini savunan Fransız elçiden uzak bir yer değildi. Bir skandala yol açmam asla uygun olmazdı. Metaxa yerleştikten ve basımları sipariş aldıktan sonra, Fransızlar ve Cizvitler tarafından saldırıya uğradılar. Sebep, Roma kilisesine karşı kitaplar ve en azından ilmihal (Kateşizm) basarak çocukların öğretim işininden uzaklaştıracak kitapların basımı yapılması idi. Bu durum ilk olarak hükümetin dikkatini çekmeye başladı ve onu manastıra davet ettiler, çünkü İngiltere’de okuduğu için kendisi ile ilgili herhangi bir şüpheden onları uzak tutacak bir samimiyeti kurmak istiyordu. Ama onu yaltaklık yaparak kazanamadılar. Onu heretik ve lutherci olarak rapor ettiler. Çünkü ben kendisinden asla esirgemediğim şekilde onu koruyordum.”

Roe (1740, s.762), bundan sonra, artık büyük bir sorun oluşmaya başladığını ve artık Metaxa’nın bir şekilde öldürüleceğini düşündüklerini ve kendisini yanında barındırdığını yazmaktadır. Roe, burada sorunun Metaxa’nın, bazılarını Patrik’in yazdığı, İngiltere’de basılmış ve yanında getirdiği kitaplardan bazılarında Muhammed karşıtı yazılar olduğunu, içinde Türkleri yargılayan ve onlar hakkında fikirlerin de olduğu pasajların da olduğunu, çocuk kitapları basımı gibi göstererek, İngiliz gemisinin içinde gizlice Kur’an’a karşı kitapların olduğu şeklinde vezirin kışkırtıldığını aktarmaktadır. Buna göre bu kitaplar Rumları karıştırarak onları isyana kışkırtmak niyetini taşımakta olduğunu yazmaktadır: *“Büyük Senyör’ün Asya seferine karşı onları bir arada tutacak bir kışkırtmaya yol açacak ve böylece sonsuza kadar onu Avrupa’dan uzak tutacaktı.”*

Elçi Roe (1740, s.762)’ya göre, Vezir, daha fazla soruşturma yapmadan ve fazla düşünmeden Metaxa’nın evine saldırılmasını emretmiştir. Suçu, *“günahkâr bir hareket içinde kanuna karşı basımcılık”* ⁷² yapmaktır. Bunu duyan Fransız elçisi, Venedik Balyosunu, Patrik ve diğer arkadaşlarını evinde toplamıştır. Bu arada 150 yeniçeri de Metaxa’nın evinin etrafını sarmıştır. Roe’nun detaylı anlattığı gibi bir şekilde Metaxa

⁷² (in the act of sinne, printing against their law)

kaçıp Roe'nın evine sığınmıştır ve Roe'ya göre korkudan yarı ölü gibidir. Sandıklar içindeki kitap, kâğıt, merdane ve benzeri tüm basımcılık malzemelerine el konulmuştur.

Roe (1740, s.762), sonra gelişen olayları şu şekilde yazmaktadır:

“Ertesi gün kitaplar suç unsuru bir şeyler bulmak için araştırıldı. Burada İki Rum çevirmen Renegade de Vezir ve birkaç kilise adamı huzurunda hazır bulundu. Ve sonuçta hiçbir sonuç elde edilemedi. Ne yazar ne de basımcının hayatına mal olacak şekilde bir kanuna karşı bir hareket sonucu çıkartılamadı. Patrik masumiyetinden emin bir şekilde temize çıkarılmasını istedi. Çünkü kendisine delil ve ihtimal olmadan birçok suçtan suçlanmıştı.”

İngiliz akademisyen Thomas Smith (1638-1710) (1680, s. 264) de bu olaylara şahitlik etmektedir. Smith, Metaxa ve yanındakilerin, Haziran 1627'de İstanbul'a vardıklarını belirtmektedir. Ona göre Metaxa fakir cahil Rumların bilginin kullanımını sağlamak için kitap basmak üzere basımcı ve setler getirmektedir. Tasarımı mükemmeldir ve yepyenidir. Elçi Roe'dan yardım talep edilmektedir, aksi takdirde yakalanacaklardır. O da Felemenk Elçi van Hague ile bu konuyu tartışmaktadır.

Smith (1680, s.265), bu konuda şunları yazmaktadır:

“Açıkça öngörülebilirdi ki, kıskanç kadı ve imamlar tarafından dinlerine karşı kitaplar basmakla suçlanacaklardı. Elçi bu işin evinde yapılması için patrik tarafından ikna edilmek istendi ama olmadı. Komşu bir evde yapmaları ve yardım edileceğine dair vaadde bulundular. Ama bu durumun Fransız elçi ve Cizvitlerden saklanması pek mümkün değildi. Çünkü eğer basımcı, Roma kilisesine karşı kurulmuş ise, bu kendi eğitim sistemlerini yeni kurmuş Cizvitler ve Katesizmleri için rahatsız edici olacaktı.”

Smith(1680, s.266), yazısına şu şekilde devam etmektedir:

“Metaxa'yı kibarca döndürmeye çalıştılar ama başarılı olamayınca, onu “heretik” ve “lutheran” olarak adlandırdılar. Bundan sonra Metaxa da elçiden gündüzleri çalıştığı, akşamları ise boğazının kesilmesinden korktuğu için onun evinde yatmayı rica etti. Patrik ise Yunan kilisesinin yeni ve skandal yaratan doktrinleri ile tanıştırtarak, bu kilisenin inanç ve doktrinini hakkında küçük bir kitap gönderdi. Bu kitap daha önce Metaxa İngiltere'de iken basılması için kendisine gönderilen bir kitap idi ve Kral James'e ithaf edilmişti.”

Bu eser Batı'da da birden fazla defa basımı yapılmış bir eserdir (Twell, 1816, s.49). Smith (1680, s.272-273)'e göre bu olaylar sonrasında, Felemenk Elçi Cornelius Van Hague, **“Confession of Faith”** kitabının Latince bir kopyasını edininip, Cenova'da ilk

baskısının 1630'larda yapılmasını sağlamıştır. Bu da Roma'yı alarına geçirmiş, ordu o şehre doğru yürümeye başlamıştır. Daha sonra bu kitabın birçok basımı yapılmış ve kiliseler arasında derin tartışmalara yol açmıştır⁷³.

Smith (1680, s.266)⁷⁴ aynı konuda Roe ile çok benzer ifadelerde bulunmaktadır:

“Bu kitap elde edilip vezire götürüldü, Muhammed dinine karşı bazı ifadeler vezire sunuldu. Metaxa'nın bir asker olduğu ve kitap basımı kılıfında çocukları kendi çıkarları için kullanmayı arzuladığı iddia edildi. Kur'an'a karşı olduğu şeklindeki çok farklı tartışmaları, diğerlerine de göstermeye çalıştılar. İngiliz elçisi onu koruyordu ve patrik de yazarı idi. Bu kitabın birçok nüshası dağıtılmıştı. Büyük Senyör'ün yokluğunda imparatorluğu işgal etmeleri için onları teşvik edecekti.”

Ve şöyle devam etmektedir (1680, s.269).

“Metaxa'ya karşı yapılan harekât sonrasında takip eden günde, ilgili kitap Muhammed'e karşı iddialar açısından incelendi. Kitap iki Rum Renegade tarafından vezir ve birkaç kilise adamı huzurundan incelendi. Fakat bu iddia ile ilgili büyük bir sorun bulunamadı. Kyril de kendi masumiyetine inanarak, aynı gün, ortalığa çıktı. Aynı gün elçi, şahitler karşısında Metaxa'ya karşı yapılan haksızlık ve konularla ilgili açıklamalar yapmayı talep etti. Vezir, utancını ifade ederek aşırı tepki verdiğini, başkalarının manipülasyonuna geldiğini ve yanlış bilgi ile rahatsız edildiğini ve tüm eşyalarının geri verileceğini belirtti.”

Dr. John Covell (1722, s.123) de bu olayların şahididir. Bu konuda şunları yazmaktadır:

“Bu Metaxa, Galata'da bir basımcı kurulması için vezirden izin almıştı. Bu durumda Yunan kilisesi ve diğerlerinin talimatıyla kateşizim ve diğer kitapların basılmasından korkmalarına yol açmıştı. Tabii söylenenlere göre Kur'an'a karşı kitap basacaklar ve Kyril'in isteklerine göre basılacaklar olacaktı. Bu da Rumları bir isyana çağıracaktı. Vezir de bu durumu münazara etmeden onları kovmuştu.”

Rum matbaacılığında yaşanan olayların asıl sebebi aslında dini idi. 17. yüzyıl başlarında İstanbul, Sadece Osmanlı İmparatorluğu ile başka ülkeler arasında bir diplomasi alanı değildir. Protestanlar ile Katolikler arasında dini bir rekabet alanıdır. Mansel (2008, s.265) bu durumu şu şekilde yorumlamaktadır: *“Patrikhaneyi hâkimiyeti altına almaya yönelik Cizvit girişimlerini destekleyen Fransız sefiri, Protestanlıkla ilişkilerini iyi tutan Felemenk ve İngiliz sefirlerinin karşısında yer alırdı.”*

⁷³ Tartışmalar için Smith, s.272-277

⁷⁴ İnanç İtirafı

Bu duruma şahit olanlardan biri de ünlü doğu bilimci Edward Pococke (1604-1691) 'dur. Ona göre, Patrik Kyril suya atılıp öldürüldüğünde, kütüphanesinin seçme yazma eserlerine el konulmaktadır. Bu yazmaları değerini bilenler için karlı bir alımdır ve Felemenk elçi de bunları satın almıştır. O da bu yazmaları sonraki Patrik ile sorun yaşamamak için gemi ile Hollanda'ya göndermiştir. Hedef limana varan gemi sıradışı ve çok şiddetli bir fırtına sayesinde batmış ve içindekiler de gemi ile birlikte suya gömülmüştür. Yazmalar da kurtarılamaz bir şekilde kaybolmuştur. Tabii bu durum Pococke'nun mektuplarına dayanmaktadır (Twell, 1816, s.54).

Rum basımcılığı dışında diğer azınlıkların basımevleri de seyyahların gözlemlediği konular arasındadır.

3.2.3.2. Ermeni Basımcılığı

İngiliz Antropolog ve seyyah Richard Pococke (1704-1765), Müteferrika öncesinde Osmanlı'da basımcılığın varlığını Ermeni matbaasından örnek vererek şöyle yazmaktadır: “*Vezir İbrahim Paşa, basımcılığın kullanılabilirliğini anlatan bir rapor okuduktan sonra, Sultan Ahmed'i, İbrahim efendi'nin yönetiminde bir basımcının kurulması konusunda ikna etmişti. Ama bundan 60 yıl öncesinde basımcılık Osmanlı'da zaten başlamıştı*” (Pococke, 1745, s.133). Aubry De Motraye (2007, s.402-403) ise, gördüğü iki Ermeni basımcısından birinin Pera'da diğersinin ise Vezir Han'da yerleşik olduğunu yazmaktadır.

3.2.3.3. Yahudi Basımcılığı

Osmanlı topraklarında Yahudi matbaacılığının başlangıcı, 1493 yılı olarak kabul edilmektedir. Fransız coğrafyacı ve seyyah Nicolas Nicolay (1517-1583) (1745, s.624), Yahudi basımcılığı ile ilgili şöyle yazmaktadır: “*Türkiye ve Yunanistan'ın tüm şehirlerinde yaşayan birçok Yahudi ve özellikle de Konstantinopolis'te yaşayanlar basımcılıkta harika ve inanılmaz işler çıkarmışlardır.*”

Girolamo Dandini (1745, s.871) de Yahudi matbaacılığını şu şekilde yazmaktadır: “*Türkler basımcılığı kullanmazlar çünkü hatalardan korunmak lazımdır. Ama Yahudilere Konstantinopolis ve Selanik'te sadece kendi kitaplarını basmalarına izin verilmiştir.*”

Antoine Galland (1998b, s.153)'ın yazdığına göre, Nointel, İzmir'de, birçok yıl önce Livorna'dan gelmiş bir Yahudi basımcının var olduğunu görmüştür. Ona göre, burada İbrani dilinde ve Avrupa'da bulunmayan birçok kitap basılmıştır. Bu kitaplara ilgisini de *“Bunların hepsinden az bir para karşılığında birer nüsha almak mümkündür”* şeklinde ifade etmektedir.

Alman seyyah Hans Dernshawm (1494-1568) (1987, s.156)' da detay vermeden şunları yazmaktadır: *“Yahudilerin İstanbul'unda acayip kitaplar bastıkları bir basımcıları da vardır”*

John Heyman (1759b, s.42) da Yahudi basımcılar ile ilgili yorum yapanlardandır ve *“Yahudilerin burada hâlâ bir basımcıları ve üniversiteleri vardır. Burada çocuklarına eğitim verilir ve İbrani dilinde Talmud'u anlamaları beklenir. İspanyol kökenleri sayesinde İspanyolcayı da mükemmel konuşurlar”* şeklinde yazmaktadır.

Basımcılık ve kitap kopyalamanın ilişkisi ve birbirlerine olan etkisi, 15.yüzyılın ortasından itibaren Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu içinde benzer sorunları yaşamaktadırlar. Avrupa'da basımcılık başladığında en büyük sorun elle kopyalamanın ve burada iş yapan insanların geleceği ve geçimini nasıl sağlayacağı sorunudur. Aynı dönemde Osmanlı'da basımcılık fiili olarak olmamasına rağmen basılı kitap bilinen bir imgedir. Bu imge etrafında aynı dönemde aynı soru ve sorunlar tartışılmaktadır. Basılı kitapların hakim olduğu bir sosyal ortamdan gelen seyyahlar, basılı eserlerin rağbet görmediği, okunmadığı, küçümsendiği, reddedildiği, sert tepkilerin gösterildiği bir sosyal ortamda kendi bildiklerinden farklı bir ortamda gözlemde bulunmaktadırlar. Bir toplum basılı kültür üzerine inşa edilmekte ve bunun da etkilediği bir Rönesans ve Reform dönemi yaşanmakta iken diğer toplum tamamen elyazması kültürü etrafında bir kültür hayatına sahip olmaya devam etmektedir.

3.3.KİTAPLARIN FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ

3.3.1. Kâğıt ve Mürekkep

Seyyahlar, yazma eserlerin fiziksel özelliklerini de gözlemlemişler ve ilgilerini çektikleri bu konuları yazıya dökmüşlerdir. Kâğıt, cilt ve mürekkep gibi fiziki

özellikleri her çeşit kullanım alanında değerlendirilmekte ve bu konularla ilgili birçok teknik terime yazılarında yer vermektedirler.

Daha önce sözünü ettiğimiz şekliyle kâğıt imalathanaları üzerine gözlemlerde bulunan seyyahlar vardır. Kâğıthane ile ilgili olarak bize bilgi veren Fransız tüccar ve seyyah Fresne-Canaye (1551-1610) (2009, s.73), Kâğıthane deresi yakınındaki çok sayıda kâğıthane gördüğünden bahsetmektedir.

Birçok seyyah da kitapların fiziksel özelliklerinden bahsetmektedirler. Luigi Bassano (2011, s.162-163), Türklerin kullandıkları kâğıt, kalem ve mürekkep gibi fiziksel öğelerin birbirleriyle ilişkisini ve bunların kullanımı ile ilgili özelliklerini yazmaktadır:

“Yazı yazdıkları zaman Türkler mektuplarını mühürlemezler, bizde parşömen kâğıdıyla yazdığımız anlaşma ve noter belgeleri gibi o kâğıdı belli bir şekilde katlarlar. Yazdıkları metin önemli olduğu durumda onu balık zambıyla kapatırlar ve onu açtıktan sonra tekrar kapatılamaz çünkü hemen belli olur. İtalya'dan gelen bambacina kâğıdını kullanırlar, onun nasıl yapıldığı bilinmez ve üstüne yazmadan önce, kamış kalemin üzerinde daha iyi kaymasını sağlamak için, kâğıdı iyice düzleştirirler. Kendi kalemlerini değil de Hindistan kamış kalemi kullanırlar ve onların mürekkebi, baskılardaki gibi daha kuvvetli olan bizimkinden tamamen farklıdır. Sultan, kendi belgelerinde mühür yerine “Bey’in başı dedikleri harflerden oluşan rakam koydurur, halen dükalar üzerinde görüldüğü gibi. Mektuplar balmumu kullanmadan mühürlenir, bunları en az şu şekilde işlerler, mühür mürekkebe batırırlar, sonra kâğıdın üzerine sultanın başını basarlar, kalemle aşağıdakine benzer şekilde birbirine girmiş halde harflerini yazarlar. Yuvarlak şekildedir ve sonra sultanın kâtipleri üzerine altına benzer bir toz serper.”

Fresne-Canaye (2009, s.57) de, kâğıtların fiziksel özelliklerinden örnekler vermekte ve Padişahın mektuplarının yazıldığı *“kâğıdın ipekten olduğunu, bembeyaz, çok pürüzsüz ve çok kaygan olduğunu”* söylemektedir. Padişah için şunları demektedir: *“gümüşe ya da başka madenlere oyulmuş mühürler kullanmaz, divitle parafını ya da imzasını atardı.”* Mektupların başlığı ve giriş bölümü için de şunları yazmaktadır: *“kendisinin ve kapısının adı altın yıldızla yazılır; mektubun geri kalan bölümü mavi mürekkeple ya da padişaha has bir mürekkeple yazılırdı.”* Buna göre, mektubun kâğıdı çok uzundu ve rulo halinde sarılarak altın sırmalı bir kılıfa konulmaktadır.

Birçok seyyah da kâğıt yapımından söz etmektedir. Pierre Belon (1588, s.453) da kâğıtların yapımından söz eder *“kâğıtların pürüzsüz ve yüzeylerinin düzeltilmiş olduğunu”* ve *“açıkça parlayan bir belge”* haline geldiğini söylemektedir. George

Sandys (1673, s.56-57) de “*Türklerin kalın olan kâğıtlarını parlatmakta meraklı olduğunu,*” çoğunluğu renklendirilmiş ve Chamblet⁷⁵’ler gibi benek benek hale getirilmiş bir hile ile suya daldırıldıklarını söylemektedir. Sansovino (1632, s.36) da bu konuda yazmaktadır: “*Bu ülkelerde basımcı görmememe rağmen, çok güzel yazı kâğıdı yaparlar.*”

Olearius (1669, s.332) da kâğıt ve mürekkep yapımı hakkında bize veren bir seyyahtır. Ona göre, Türkler, kâğıtlarını eski paçavralardan yapmaktadırlar:

“Aynen Avrupa’daki gibi ve çoğu pamuk ve ipektendir ki tüylü ve düz olmasından bir şey kaybetmesin, cilalama taşı ile pürüzsüz hale getirirler, bazen de ıstıdye veya midye kabuğu kullanırlar. Nar kabuklarından, safra kesesi ve sülfürik asit muhtevalı mürekkeplerini yaparlar. İnceltmek için de, ki yazmaya uygun olsun, yazacakları zaman, pirinç veya arpa yakarlar, un haline getirirler ve suda çözünen Arap zamkını da sert macun haline getirirler. Bunların en iyileri Hint adalarından gelir ve kalitede hepsi aynı değildir ama tıpkı bizim Avrupa’da kullandıklarımız gibi, kaz tüyünden yapılmamış kalemleri için uygundur. Ama kâğıtları, ipek ve pamuktan olduğu yani çok yumuşak olduğu için, uygun değildir. Bu yüzden saz veya şeker kamışı kullanırlar, ki bunlar bizimkilerden biraz büyüktür. Koyu renktedirler ve çoğunluklar Şiraz ve Arap körfezinden getirilirler.”

1628 yılında Thomas Roe tarafından İstanbul’dan getirilen” **Nicetas Choniates Thesaurus**”u Isaac Casaubon’a göre muhteşem bir kâğıt ve yazı sanatının görkemini yansıtmaktadır. Bu kitap, en büyük boydadır ve şimdiye kadar görülmüş en ince kâğıda sahip olduğu belirtilmiştir (Pattison, 1892, s.283).

Kâğıt satışları da kentin içinde pazarlarda yapılmaktadır. Eczacı Reinhold Lubenau (1556-1631) (2012, s.225), kentin değişik yerlerinde alışveriş merkezleri olduğunu ve her pazarın bir çeşit mal için tahsis edildiğini belirtmekte ve bunlarında birçoklarında Türk ürünü kâğıtlar sunulduğunu anlatmaktadır. Bu bölgeye yakın yerlerde un ve yiyecek de satıldığını belirtmektedir.

Richard Knolles (1545-1610) (1603, s.476) de kâğıdın değişik bir kullanımını bize aktarmaktadır. Buna göre, kâğıt siyahtır ve yas için kullanılmaktadır: “*Selimşah, Karaman’ın valisi, doğal yollardan babasından önce öldüğünde, babası en sevgili oğlunun o acısı içinde idi. Şehzade Alemşah da benzer şekilde öldüğünde, matem*

⁷⁵ Camlet: Bir çeşit yünlü kumaş. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/camlet>

kelimeleri siyah kâğıda beyaz harflerle yazılmıştı. Bu ağır haberleri göstermek için kullanılan bir gelenek idi.”

3.3.2. Kâğıda Fiziksel Bir Nesne Olarak Gösterilen Saygı

Seyyahların kâğıt üzerine yazdıkları sadece kâğıtların fiziksel özellikleri ve imalatları ile ilgili değildir. Birçok seyyah kâğıtlara fiziksel bir nesne olarak Osmanlı toplumunda gösterilen saygıyı gözlemlemişlerdir.

Baron Wenceslaw Wratislaw (1576-1635) (1996, s.77) bu konuda şöyle yazmaktadır:

“Yolda giden bir Türk yerde bir kâğıt parçası görürse ülkemizde sokak ortasında görülen bir ekmek parçasını ayaklar altında çiğnenmesin diye birçok kişilerin alıp öptükten sonra bir kenara koydukları gibi hemen o kâğıt parçasını saygı ile alır ve bir duvar deliğine dikkatle yerleştirir. Bir kâğıt parçasına karşı gösterilen bu saygının nedenini sordukları zaman da arkadaşı olan yeniçeri, Allah adınının kâğıt üzerinde yazılmış olabileceğini belirtti.”

Wratislaw (1996, s.77), bunun sebeplerini şu şekilde aktarmaktadır:

“Kıyamet günü, Hazreti Muhammed, ümmeti olan Müslümanları bu dünyada işledikleri günahlardan ötürü ceza çekmekte oldukları yerlerden sonsuz mutluluğa kavuşturmak için çağırdığı zaman, kendisine gidilecek tek yol vardır, o da kızgın ateş halinde bir demir ızgara. Bu ızgaranın üzerinden çıplak ayakla gidilecektir işte o vakit büyük bir mucize olacaktır: Dünyada ayak altında kalmaktan kurtarılan her kâğıt parçası hemen buraya gelerek ızgara üzerine yayılacak ve böylece kendilerine vaktiyle hizmet etmiş ve saygı göstermiş insanların yanmadan, acı duymadan kolayca bu geçitten geçmelerini sağlayacaktır. Ona göre bu yüzden yeniçeri arkadaşları, bizim bazı süfli ihtiyaçlarımız için kâğıt kullanmamızın pek büyük bir günah olduğunu söyleyerek bu davranışlarımızdan kaçınmalarını öğütlemişlediler”

Hans Dernshawm (1987, s.101) ise aynı konuda şunları yazmaktadır:

“Türkler büyük abdestten sonra kâğıt kullanırlarsa Peygamberlerine karşı büyük bir saygısızlıkta bulunmuş olurlar demektedir. Türkler nerede beyaz veya üzerine yazı yazılmış bir kâğıt görseler onu hemen kaldırıp bir yere saklarlar ve kutsal kitaplarınının kâğıda yazılmış olduğunu söylerler. Kâğıt kutsal kalmalıdır derler”

Ünlü seyyah Jean de Thevenot (1633-1667) (1687, s.43) da aynı gözlemde bulunanlardan birisidir. Thevenot bu konuda şunları yazmaktadır: *“Allah’ın ismi üzerine yazılı olduğu için, eğer bir kâğıt parçası bulurlarsa, onu alıp bir duvarda bir delik bulup sıkıştırırlar. Çünkü kâğıda Allah’ın ismi yazılır veya yazılmış olabilir diye*

bunu yaparlar. Bu yüzden duvarlar kâğıtlarla doludur.” Fransız Şövalye Antoine Geuffroy (?-1556) (1524, s.63) da benzer görüşlerini “Kâğıdın kullanımındaki gelenek onun üzerine Tanrı’nın adının yazılabilmemesinden gelir ve bu yüzden herhangi bir kirliliğe yere koymazlar” şeklinde kaleme almaktadır.

Avusturyalı Elçi Ogier Ghislain de Busbecq (1522-1592) de bu konuya değinmektedir. Ona göre Türklerin' imaret dediği hanlarda kalırken duvarlardaki çatlaklara sokulmuş kâğıt parçaları dikkatini çekmiş, bunların ne olduğunu merak edip çekip çıkartmaktadır. *“Türk dostlarına üzerlerinde ne yazılı olduğunu sorduğumda muhafaza edilecek bir şey olmadığını gördüğünü”* belirtmektedir. Böyle bir şeye sık sık başka yerlerde de rastlamış, sebebini sorduğu Türkler cevap vermekten kaçınmaktadırlar. Ona göre inanmayacağını düşündükleri için utanmakta ve yabancı olduğu için sır olarak saklamak istemektedirler. Busbecq, daha sonra yakın olduğu Türklerden şunları duymaktadır: *“Türklerden kâğıdın üzerine Tanrı’nın adı yazılabildiği için kâğıda saygı duyduklarını, bu nedenle kâğıt parçalarının sürünmesini istemediklerini bu nedenle çiğnenmesin diye derhal alıp bir deliğe sokarlardı”*. Busbecq de Wratislaw ile aynı şeyleri yazmaktadır: *“Kıyamet gününde Muhammed arafta günahlarından dolayı ceza görmekte olanları cennete çağırduğunda gidecekleri tek yol olan kocaman kızgın bir demir ızgaranın üzerinden yalınayak yürüyerek geçmeleri gerekiyormuş ve bundan sonra ayaklar altında çiğnenmekten kurtardıkları kâğıt parçaları birden ortaya çıkarak tabanlarına yapışır ve böylece kızgın ızgaradan yara almaksızın geçerlermiş.”* Hatta daha da abartarak rehberinin bir hizmetkârını kâğıdı adı bir iş için kullandığı için ciddi bir suç işlediği şeklinde nitelendirdiğini belirtmektedir (Busbecq, 2011, s.28-29; Busbecq, 1746, s.33-34).

Fransız seyyah Guillaume-Joseph Grelot (1630-1680) (1998, s.195-196) da kâğıda saygının Kur’an’ın yazılmasından kaynaklandığını ve başka amaçlarla kullanılamayacağını şöyle yazmaktadır:

“Türkler temizliğe çok düşkündürler. Bu amaçla sünger kullanmayı bilmezler; kâğıt kullanmaksa başıslanamaz bir suçtur. Düşüncelerine göre kâğıt yazılarla doludur ve harflerden bazıları Tanrı’nın adını oluşturmaya yarayabilir. Cahil olduklarından bunu ayırt edemezler. İşte bu gerekçeyle kâğıt Müslümanlar arasında çok büyük bir saygı görür. Kesinlikle pis işlerde kullanmazlar. Hatta üstünde yürünmesine bile katlanamazlar. Yolda küçük bir kâğıt parçası buldukları zaman, yerden

alıp öperler ve bir duvar deliğine koyarlar. Bu durum kuşkusuz Kur'an'a duyulan saygıdan kaynaklanır. Kur'an'ı taşıırken kesinlikle belden aşağı tutmazlar ve evlerinde ya da büyük saygı gösterdikleri okumuş kişilerin evlerinde saklarlar.”

Tavernier (2007, s.82) de “Doğal gereksinim giderildikten sonra kâğıt kullanmanın büyük günah olduğuna inanıyorlar ve kâğıdın üstünde Allahın adının ya da bir Kur'an ayetinin yazılı olabileceğine bu durumun sakınılması gereken bir küfür olduğuna inandıklarını gerekçe gösteriyorlar” diye gözlemlerini aktarmaktadır.

İtalyan Elçi Ottoviano Bon (1552-1623) da aynı konuyu “Müslümanların olağanüstü saçmalıkları vardır. Kâğıtların üstünden hem Tanrı'nın adının ve hem de Muhammed yasalarının yazılı olduğunu düşünür ve böylesine kötü bir işte kâğıt kullanmazlar” şeklinde aktarmaktadır (Withers, 2010, s.107).

George Sandys (1673, s.42) de “Türkler, sokakta bir kâğıt bulduklarında duvarda bulunan bir boşluğa Allah'ın ismini yazabilir diye yerden alıp sıkıştırırlar” diye yazmaktadır.

Fransız kartograf ve seyyah ve Albert Jouvin de Rocherfort (1640-1710) (1676, s.261) de aynı şekilde “Tanrı'nın ismine büyük saygı gösterirler. Yerde bir kâğıt bulsalar, Tanrı'nın ismi yazılı olabilir diye hemen onu alıp bir duvar oyduğuna koyarlar” diye yazan seyyahlardandır.

Felemenk ressam ve seyyah Cornelius Le Bruyn (1652-1726) (1714, s.89) 'da aynı gözlemleri yazmaktadır:

“Muhammed takipçileri tarafından kâğıt büyük saygınlık gördüğü için, kâğıdın üstünden yürüyemezler, kâğıt görürlerse saygılı bir şekilde yerden alıp bir duvar boşluğuna koyarlar. Bu saygı kâğıdın bir Kur'an sayfası olabileceği endişesinden dolaydır ve bu yüzden bel altında kesinlikle olmasına izin vermezler. Bu yüzden okumuş insanlara da büyük saygı gösterirler”.

Seyyahlar, kâğıda fiziksel bir nesne olarak sunulan saygının dinsel sebeplerinin olduğunu yazmaktadırlar. Aslında bu durum halk arasındaki okuma yazma oranının ne kadar düşük olduğu göstermektedir. Halk, kâğıt üzerindeki basit bir metnin, Türkçe mi, Arapça mı, Farsça mı veya dinsel veya dünyevi bir metin mi olduğunu ayırtedebilecek durumda değildir.

3.3.3. Kur'an'a Fiziksel Bir İmge Olarak Gösterilen Saygı

Osmanlı ve Levant bölgesinde İslam'ın varlığı sebebiyle en değerli kitabın Kur'an'ı Kerim olduğu açıktır. İkincisi ise aynı bölgelerde Hıristiyan ve diğer dinlerin kutsal kitapları idi. Kur'an ve diğer dini kitaplara duyulan saygı seyyahların yazdıkları konulardan biridir.

Anonim bir İspanyol seyahatnamesi, diyaloglar halinde çeşitli olaylara değinmekte ve meraklı Juan diye biri, Osmanlı topraklarında bulunmuş olduğu anlaşılan Pedro'ya sorduğu meraklı soruları yazmaktadır:

“Pedro – İnsanların hangi yolda yürümeleri gerektiğini bildiren kitabın Muhammed'e gökten indiği aydır. Bütün dinleri bu kitaba, yani Kur'an'a dayanır.

Juan- Kitabın kiminle gönderildiğini söylerler?

Pedro- Cebrail ile gönderilmiş. Bu kitaba son derece büyük bir saygı gösterirler. Tertemiz yıkanmadan, abdest almadan ellerine bez sarmadan dokunmazlar. Okuyanın sesinin çok güzel olması şarttır. Kitap belden aşağı tutulmaz ve iki yana sallanarak okunur. Bu da dikkati çeksün diye yapılmış. Dinleyiciler de aynı şekilde son derece dikkatle dinlerler.”

(Manuel Serrano Y.Sanz'in Yayınladığı *El Yazmasından Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556*, t.y., s.74)

Gerlach (2007a, s.379), kitaba verilen değer anlatmak amacıyla eskiyen Kur'an nüshalarının ne yapıldığını, kâğıda yapılanlara benzer bir şekilde anlatmaktadır:

“Türkler, bir Kur'an kitabı eskikip de kullanılamayacak hale geldiği zaman onu bir duvarın içine gömerler ve orada çürümeye terk ederlermiş. Çünkü kutsal kitaplarının yırtılıp atılması, ayaklar altında ezilmesi, ya da başka bir şey yapılması onların inancına göre günah sayılmaktaymış. Ayrıca Kur'an'ı ellemeden önce yıkanır ve elleriyle yüzlerini sıvazlarlar. Efendimiz olan Tann'nın çok güzel bir Kur'an yazısı olduğuna ve bunu mahşer günü insanlara göstereceğine inanırlar.”

Gerlach (2007b, s.686)'in Kur'an'a duyulan saygıyı daha sonra, eğitilmiş bir kişinin ölüm ritüelinde Kur'an'ın yerine değinerek anlatmaktadır: *“Eğer ölen kişi okumuş biriyse, tabutun önünden yürüyen bir oğlan, başına koyduğu, okullarda kullanılan benzer bir taburenin (rahle) üstünde kırmızı bir bohçaya sarılı Kur'an'ı taşır.”*

Giovanni Antonio Menavino (2011, s.19) ise, diğerlerinden farklı olarak, Kur'an'ın fiziksel olarak taşınmasını anlatmaktadır: *“Mushafı okuyan onu kemerinden daha*

aşağıda tutamaz ve okuduklarına imanı tam olmalıdır.” Seyyah ve seyahat kılavuzu yazarı James Howell (1594-1666) (1895, s.85) de “Kur’an’a karşı öyle saygılıdırlar ki, kuşaklarında altında bir seviyede bulundurmazlar” demektedir. Hill (1709, s.67) de Kur’an’a dokunma konusuna değinmektedir: “inançlarını yönlendiren ve dinlerini dikte eden kitap: Kur’an. Bu kitap Arapça yazılmıştır ve bu dil dışında okunup yazılamaz. Bu durum aynı hıristiyanlarda olduğu gibidir. Kur’an’a hıristiyanlar tarafından dokunulamaz ve Türkler de yıkanmamış ellerle dokunamazlar.” Kitabının, “**Kur’an nasıl taşınır**” başlığını taşıyan bölümünde ise Hill (1709, s.319) “Kur’an taşınırken değerli mücevherle işlenmiş bir kare altın kutunun içine konurdu” diye yazmaktadır.

Menavino (2011, s.59) da Hac ziyareti dönüşünde yaşadıklarını anlatırken, Kur’an’ın uzun mesafede taşınma usulünü de anlatmaktadır:

“Kur’an’ı taşıyan deveyi buraya getirirler ve kitabı yere bırakırlar (adet olduğu gibi). O sırada hacılar kendilerine göre ilahiler okuyorlardı. Sonra imam denilen bir din adamı gelir. Üzerinde hoş kokulu bir elbise vardı, elleri kırmızı bir kumaşla örtülüdür, büyük bir hürmet ve tantanayla kitabı alır ve öper. Sonra onu öpmesi için Sultan’a götürür. Sultan kollarını kaldırıp Kur’an’ı bütün ahaliye gösterir.”

İsveç elçisi Claes Ralamb (1622-1698) (2008, s.88) ise, Kur’an’a gösterilen saygıyı şu şekilde anlatmaktadır:

“Allah tarafından gönderilmiş dört kutsal kitap bulunduğu inanırlar. Bunlar Musa’nın Ahkam’i, İsa’nın İncil’i, Davud’un Mezmurları ve Muhammed’in Kur’an’i olup hepsi inanılmaya değer bulunur. Ancak ilk üçü tahrif edildiği için, Allah onların yerine, kıyamete kadar tahrif edilme olasılığı bulunmayan Kur’an’ı indirmiştir. Bu kitap onlar için o kadar kutsaldır ki, ellerini ya da bedenini yıkamamış biri, zorunluluk dışında söz gelimi yere düştüğünde ya da benzer durumlar dışında ona el süremez. O zaman da onu önce bir beze sararlar. Onu okumakta olan biri kazara ona sırtını dönerse, başışlanmaz bir günah işlemiş olur. Kur’an nüshalarını temiz yazmak konusunda (Çünkü baskıyı reddederler), usta olanlara Bitet derler ve ona büyük saygı gösterirler. Kur’an’ı ezbere söyleyenlere de Huffa derler ve ona ermiş gözüyle bakarlar. Kur’an’ın bazı sayfalarını ve cümlelerini kopyalarlar ve bunları hem bedenlerini hem de ruhlarını tehlikelerden korumak için tılsım niyetine boyunlarına asarlar.”

Seyyahlar, Kur’an’a toplumun verdiği değeri, Kur’an’a fiziksel bir nesne yani kitap olarak verilen değer anlamında görmekteydiler. Bu da birçok seyyahın gözlemlerine bu

şekilde yansımaktadır. Bu değer, seyyahları şaşırtmamış aksine birçok kez kendi kutsal kitapları ile karşılaştırmışlar ve bu değeri olağan görmüşlerdir.

3.3.4. Cilt Kullanımı

Cilt, kitabın temel fiziksel özelliklerinden biridir. Seyyahların ciltcilik ile ilgili çok fazla yazıları yoktur. Genelde cilt ile ilgili söylenenler kitapların kaplarını beğenen seyyahın kitabın cildini abartılı bir şekilde tasvir etmesinden öteye gitmemektedir. Özellikle Galland gibi birçok seyyah, kitapları satın alırken ciltler ile ilgili basit tanımlamaların ötesine geçmeyen tasvirlerde bulunmuşlardır (Galland, 1998).

17.yüzyılında sonuna doğru, doğu bilimci Petit de la Croix (1653–1713) (1740, s.760-761), Fransa'ya yapılan deri ihracından söz etmektedir: “*Osmanlı topraklarında bulunan Halepte iken, birçok siparişi yerine getirdiğini bunlar arasında Kraliyet kütüphanesi nadir kitapları için 1200 geniş maroken de olduğunu söylemesinden bu bölgeden Fransa'ya doğru doğrudan maroken siparişini alındığını öğrendim.*”

Michel Baudier (1589-1645) (1635, s.147) de cildler ile ilgili bize ilginç bir gözlemini anlatır. Bu gözlem birinci el bir bakış açısını yansıtmaya açısından değerlidir ve ayrı bir araştırmayı gerektirecek bir iddia olarak karşımıza çıkmaktadır. Baudier şöyle yazmaktadır:

“Avcılar ava çıktıklarında domuz da öldürürler ama müslümanların kanunlarına göre domuz yasaklandığı için, eti hıristiyanlara verilirdi veya atılırdı ve derisi kitaplar için çok iyi bir olduğu için kaplamak için kenara ayrılırdı.”

Baudier (1635, s.147), bunlarla mükemmel bir şekilde kaplanmış kitapları Konstantinopolis'te eline aldığı söyler ve Paris'te suni bir şekilde yapılmış olanlardan daha kaliteli olduğunu belirtir

Elyazması kültüründen basılı kitap kültürüne geçişin Avrupa'da yoğun olduğu ve Osmanlı toprakları ve Levant bölgesine nüfuz etmeye çalıştığı bir dönemde genel görüş, elyazması kitapların genellikle fiziksel olarak çekici, basılı kitapların da fiziksel olarak daha az çekici olduğu gösterilmektedir. Bu kitapların karşılaştırılması da, sadece kitabın fiziksel yanının, yani cildinin derisinin kalitesi, kullanılan malzemeler, mürekkep, tezhip, hattatların ustalığı gibi özelliklerle değerlendirilmektedir.

3.4. KİTAPLARDA KULLANILAN DİL: YAZI VE KONUŞMA DİLLERİ

Seyyahlar, Osmanlı topraklarına yaptıkları seyahatlerde, sadece kendi dillerini konuşan kişilerle iletişim kurmamaktadır. Çoğu zaman yerel halk ve yönetici sınıfı ile sosyal ve ticari ilişkiler içinde bulunmaktadır. Bu ilişkiler içerisinde zaman zaman Türkçeyi duymuşlar ve duyduklarını genellikle kendi lisanlarında okudukları şekliyle Latin harfleri ile yazmaktadırlar. Bunun dışında yaygın konuşulan dil olarak Türkçeye ve yazılı dil, edebi dil ve bilim dili olarak Arapça ve Farsçaya da ilgi göstermektedirler. Okullarda bu dillerin öğretimini incelemekte ve kendileri de öğrenmek için çaba göstermektedirler. Bunun dışında bazıları da daha profesyonel ve ticari amaçlara uygun şekilde, Doğu'nun dilleri ile ilgili Avrupalı okuyucu ve meraklıları için sözlük, gramer ve konuşma kılavuzları hazırlamaktadırlar. Bunlar bilimsel bir amaç olması yanında ticari olarak satılmak amacı ile de hazırlanmaktadır. Çünkü Avrupa'da özellikle Türk imgesi etrafında Doğu ve İslam dünyası halen çok merak edilen ve heyecan uyandıran bir konudur ve bu konulara erişimi kolaylaştıran da dil ile ilgili çalışmalardır.

3.4.1. Osmanlı'da Kullanılan Dillerin Özellikleri

Dil ve özellikle Doğu dillerinin öğretimi birçok ülke ve topraklarda önemli bir konudur. Doğu dilleri, 16. yüzyılda Avrupa üniversitelerinde öğretilmeye başlanmaktadır. 19.yüzyıla kadar Doğu dilleri denildiği zaman yalnızca İncil, Tevrat ve İslam dilleri anlaşılmaktadır. Arap dilinin ilk öğretmeni doğu bilimci Guillaume Postel'dir. Barthold, onunla ilgili "*İslam ve Doğu edebiyatı hayranı Postel bir dilden bir diğerine geçiyor ve Çin'e kadar bütün ülkelerde tercümanlıklarını yolculuk edebileceğini*" diye yazmaktadır (Barthold, 2000, s.200).

Diplomatlar açısından ise dil ise daha da önemli gözükmektedir. Balyos Marino Cavalli, "*Osmanlı imparatorluğuna giden diplomatlar için Slavca, Yunanca ve Türkçe dillerinin şart olduğunu gerektiği yoksa sağır dilsiz hale gelecekleri*" uyarısında bulunmaktadır (Bertele, 1935, s.85).

Seyyahlar, Osmanlı topraklarında duydukları Türkçe'yi tanımlamaya çalışmışlardır. Belki de ilk defa duydukları bu dili tanımlamak için çeşitli benzetmelerde bulunmuşlardır. Bu benzetmelerde genellikle kendi dilleri ile başka Avrupa dilleri arasındaki ilişkiden örnekler vermişlerdir. Böylece, Osmanlı'nın Arapça, Farsça ve

Türkçeden oluşan çok dilli dünyasını anlamaya çalışmışlardır. Bazı seyyahlar Tatarca'ya da bu çok dilli dünyanın içine almışlardır. Zaman zaman aralarındaki farkları ortaya koymak için de kendi lehçe farklılıkları ile karşılaştırmışlardır.

“Türklerin Edebiyatı” adlı çok önemli bir eser yazan Giambattista Donado (1627-1699) (1688, s.8-9), dilin Türklerde kullanımı ve Arapçanın etkisi ile ilgili şunları yazmaktadır:

“Arapça, Latinceye benzer ve Kur'an'ın yazıldığı dildir. Bundan dolayı bizde İncil nasılsa burada burada da bu dilin kullanımı zorunlu hale gelmiştir. Bütün söz sanatlarında, hukuki metinlerde, kararlarda ve her türlü yazıda, hükümdar, paşa ve vezir gibi yetkili kişilerin mektuplarında ve fermanlarda Arapça usul ve ölçüleri kullanılır. Hukuk adamları en fazla ilim sahibi olan kişilerdir ve adliyede ve alim olarak yer aldıkları için ve noterlik, katiplik ve defterdarlık gibi görevliler de bu kişiler arasından seçildiği için görevleri gereği Arapça konuşup yazarlar”

Donado (1688, s.7-8)'ya göre Türkçe, yöresel olarak yerel dillerin bulunduğu İtalyan bölgelerindeki gibidir. Fakat Türkçe, Toskana lisanındaki gibi, Farsça ile süslenmektedir. Bu durumu şöyle yazmaktadır: *“Biz nasıl Toskana dilinden ya da Siena ağzından sözcüklerin inceliğini alıyorsak onlarda burda Farsça'dan yararlanırlar. Dilin gücü ve hitabeti için Latince'den yararlandığımız gibi, onlar da Arapçadan yararlanırlar”* (Donado, 1688, s.123). 18.yüzyılda Giambattista Toderini (2012, s.23), ise Osmanlı'da kullanılan dilleri kendileri ile ve başka diller ile karşılaştırmakta, okumuş kimselerin dili zarif bir şekilde kullanmak için Farsça ve Arapça bilmesi gerektiğini, ikisinin arasındaki farkın Almanca ve İtalyanca arasındaki fark gibi olduğunu söyler.

Arap asıllı bilim adamı Salomon Negri (1665-1727) ise yazdığı bir mektupta 3 dilli dünyanın genişliğinden ve Arapça'nın öneminden bahsetmektedir:

“Arapçanın mükemmelliği kuşkusuz üzerine düşünüldüğünde memnuniyet duyacağınız bir şekildedir. Bu, Kur'an'ın yazıldığı dil olduğu için, Muhammed dininin hüküm sürdüğü tüm ülkelere kadar genişler ve hatta ülkelerin ötesinde, birçok dinsizler arasına kadar uzanır. Afrika'nın büyük bölümünün ve Asya'nın kaydedeğer bir bölümünün genel dilidir ve Türk egemenliğinde, genel olarak konuşulmamasına rağmen, kuşkusuz okullarda öğretilir, aynı Avrupa'daki Latince'nin birçok üniversitelerde okunması gibi, eğitilmiş insanlar tarafından çalışılır.”

(An Extract Of Several Letter, 1725, s.8).

William Biddulph (1745, s.796) ise konuşulan dillerle ilgili görüşlerini yazmaktadır: *“Tüm kanun ve dinleri Morisco üzerine Arapça dili ile yazılıdır. Çoğu eğitilmiş kimseler bunları anlayabilmekte ama nadiren Latince konuşabilmektedirler, birkaçı ise İtalyanca dilini bilmektedirler. Ama özellikle Konstantinopolis içinde ve çevresinde birçok kişi Vulgar Yunan dilini, Romantica lehçesinde konuşabilirler.”*

Avusturyalı dilbilimci, Hieronymous Megiser (1554-1618) (1612, s.A2) ise konuşulan dilleri köken konusunda genel olarak şunları demektedir: *“Türkçe, Farsça ve Tatarca, büyük bir ailedir. Arapça ise biraz daha farklıdır. Türkler çoğunlukla bu dili kutsal alanlarda, Kur'an bu dille yazıldığı için kullanırlar. Araplar da harfleri o hususta kullanırlar.”* Olearius (1669, s.247) da aynı konuda şunları demektedir: *“Farsların, Arapçayı andıran bir dili vardır. Fakat Türkçe farklıdır. Orada Germane ve Latince birçok yabancı kelime vardır.”* Olearius kitabında bu konuda karşılaştırmalı örnekler vermekte ve tarihsel olarak olarak açıklamaya çalışmaktadır 18.yüzyıl seyyahı Baron de Tott (1786, s.179) da bu konuya değinerek şunları yazmaktadır: *“Türk dili Tatarca ile ve Çağatayca ile temelde aynıdır. Bu dildeki birçok elyazması Fransa Kralının kütüphanesinde ve başka yerlerde bulunabilir. Arapça ve Farsçanın uyarlaması ile birlikte dünyadaki en iyi dillerden biri olmuştur. Arapça, okyanus gibidir ve İbraniceden türemiştir.”* Aaron Hill (1709, s.67) de aynı konuda *“Türk dili kabadır ve armonik değildir ve Arapça, Farsça ve Keldanice'ye bağlıdır ve halkın çok azı tarafından anlaşılır. Dünyada konuşulan tüm asil dillerden İtalyanca, Türkler arasında favoridir”* diye yazmaktadır.

Bassano (2011, s.162) ise *“Yunanlılardan, Sırp ve Hırvatlardan kelimeleri benzetmişlerdir”* diye örnekler vermekte ve buradan sonra, *“kendi harflerinden başka Slav alfabesi yani Kiril alfabesi kullanırlar, Keldanice'den az farkı olan Yunan diline benzer”* gibi sözlerle birbirlerine karıştırmaktadır.

Lady Montagu (1837, s.58) ise bu dil çeşitliliğinden etkilenmiştir ama en çok önemsedığı, Türkler dışında Osmanlı topraklarında konuşulan başka dillerin çeşitliliğidir. Bu konu hakkında şunları yazmaktadır:

“Babil kulesini temsil eden bir yerde yaşıyorum. Pera'da Türkçe, Yunanca, İbranice, Ermenice, Arapça, Farsça, Rusça, Slovence, Walachia, Almanca, Hollandaca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Macarca konuşurlar ve en kötüsü de kendi ailemde de en az bunun 10'u

konuşulurdu. Seyislerim Arap, uşaklarım Fransız, İngiliz ve Almanlar, hemşirem İtalyan, ev hizmetlilerim Ruslar, diğer hizmetlilerin yarısı kadarı Yunanlı, kahyam İtalyan, yeniçerilerim Türkler. Böylece, burada doğan insanlar için sıradışı bir etki bırakan sesler karışımını aralıksız olarak duyarak yaşıyorum. Aynı anda tüm bu dilleri öğrendikleri için ve okuyup yazmak için yeterli olup olmadığına bakmadan. 3 veya 4 yaşlarında birçok çocuk biliyorum ki, İtalyanca, Fransızca, Yunanca, Türkçe ve Rusça konuşurlar. Çoğunlukla da bunları o dilin konuşulduğu ülkeden gelen hemşirelerinden öğrenirler.”

Seyyahlar çoğunlukla ilk kez duydukları veya yazılışını gördükleri bu 3 dilli dünya’yı bu şekilde, kendi bildikleri diller ile karşılaştırma yaparak tanımlayamaya ve tarif etmeye çalışmaktadırlar. Bu dillere yaklaşımları, ilk karşılaşmadan sonra gelişmekte ve farklı alanlarda kendini göstermektedir.

3.4.2. Teknik Dil Kullanımı

Seyyahlar, Osmanlı’da seyahat ettikleri sürece sürekli yerel dillerdeki diyaloglarla karşılaşmaktadırlar. Karşılaştıkları diyaloglar arasında yer alan tıp, denizcilik ve bilim gibi konularda dilin kullanımı ve kökenleri ile ilgili yorumlarda bulunarak dil zenginliğini olumlu veya olumsuz bir şekilde tarif etmektedirler.

George Sandys (1673, s.56) de bu konuda, *“Türk dili ses olarak azametli ama varlığının özünü bulmada zayıftır”* demektedir. Sandys bunu *“Aslını Tatarcadan alır, devlet ve idari işleri Farsçadan, Din işlerini Arapçadan, Denizcilik terimlerini Grekçe ve İtalyanca’dan ödünç almaya mecbur bırakılmıştır. Anadolu’da çoğunlukla bu şekildedir ve Farslar gibi Arapça karakterler kullanmaktadırlar”* şeklinde açıklamaktadır.

1688’de Levant bölgesine gelen ve Anadolu’ya geçen Fransız misyoner Jacques Villote (1730, s.18), Türkçe’nin zengin bir dil olmadığını birçok alanda gelişmek için dilden ödünç terimler aldığını iddia ederek şunları yazmaktadır: *“Türkçe’nin aynı zamanda bir hatası da vardır. Türkçe bizimkiler gibi zengin değildir ve birçok kelimenin eksikliği vardır. Bunlar özellikle sanat, bilim, din ve ahlaki konularda Araplardan, Ermenilerden ve ülkenin Yunanlılardan ödünç almaya mecbur kalmıştır.”*

Hans Dernshawm (1987, s.156) da tıp deyimlerinin kökleri, tıp adamlarınca okunması ve kullanımını ise *“Onların hekimleri, cerrahları ve eczacıları da tahsilli kimseler değildirler. Zira Türkler ne Yunanca ne de Latince bilirler. Tabiat bilgini de değiller.*

Benim tanıdıklarımın bildikleri diller Arapça ve İbranice'dir ki bunu da Galeon'dan çalmışlardır. Eski atalarından ve İtalyan eczacılardan aldıkları reçetelere akılları erer” şeklinde yazmaktadır.

Jean Palerne (1606, s.427-428) de bu konuya değinmekte ama sadece Arapça okuyabildiklerini yazmaktadır: *“burada dil çeşitliliğinin farkında olan tıp adamları vardır ve bunlar Hipocrates, Gallien, Avicenne gibi kitapları sadece Arapça yazılmış yazarları okuyabilmektedirler.”*

Leonhard Rauwollf (1535-1596) (1705, s.343) da bir bilim olarak tıpta öncelikle Yahudi tıp adamları olduğunu söylemekte ve bunların okuyabildikleri kitaplardan şu şekilde söz etmektedirler: *“yetenekli ve eğitimli kişilerdir, çünkü Galen ve Avicenna'nın tıp eserlerini orijinal Yunanca ve Arapça dillerinden okuyabilmekte ve anlayabilmektedirler. Ama Latince dilinde ise çok azı anlayabilmektedirler ve bu dilde az sayıda iyi kitaba sahiplerdir.”*

3.4.3. Edebi Dil Kullanımı

Seyyahlar, ilk defa şahit oldukları bu dile karşı karışık duygular yaşamaktadırlar. Bu karışık duygular ve çoğunlukla yanlış bilgiler, ülkelerinde döndüklerinde Türkler ve Türkçe ile ilgili bilgi eksikliğini de dil bağlamında etkilemektedir. Hatta durum bazen çok sorunlu olabilmektedir. And (1999, s.27)'a göre, İtalyan güldürü yazınında ve tiyatrosundan Türkçe ve Arapça sözcüklerinin birbirlerine karıştığı aslında var olmayan bir dil bile kullanılmaktadır.

Edebi dil kullanımı da seyyahların dikkatini çeken bir konudur. Seyyahlar dili, edebi ve güzel söz sanatı olarak kullanımı ile ilgili görüşlerini yazmışlardır. Luigi Bassano (2011, s.161-162) bu konuda şunları yazmaktadır:

“Güzel sanat türlerini, grameri uygulamazlar, Latin ve Yunanlarda olduğu gibi, edebi konuşma ile halk dili arasındaki fark Türklerde yoktur, onlarda kitaplar Arapça'dır demektir. Ona göre, halk bu dili kabaca konuşur, yakın ülkelerin dillerinden kelimeler mesela Yunanlardan, Sırp ve Hırvatlardan kelimeleri benzetmişlerdir diye örnekler verir. Ona göre dolayısıyla 'halk dili bozuktur ama kitaplarda düzgün halde yer almaktadır ama sultanın sarayındakiler daha güzel konuşur çünkü saf Arapça yazılan kitapları kullanırlar.”

Sansovino (1632, s.71) da Bassano'dan aynen alıntılıyarak neredeyse birbirlerinden kopyalamış şekilde *“Güzel sanat türlerini, grameri uygulamazlar, Latin ve Yunanlarda*

olduğu gibi, edebi konuşma ile halk dili arasındaki fark Türklerde yoktur, onlarda kitaplar Arapça'dır” demektedir.

Donado (1688, s.125) da şiir yazımına dair “*Şiir de Türkler arasında yaygın olarak yazılır. Bizim gibi onların da duygu ve düşüncelerini belagatle ifade etmek için ölçü, kafiye ve vezinleri vardır*” diye yazmaktadır.

Villote (1730, s.18) de duyduğu dilin okunuşunu ve öğrenimini anlatmaya çalışan biridir ve bu durumu, “*Konstantinopolis’te 3 haftalık varlığımız sırasında Türk dilini Avrupa’daki herhangi bir dilden çok daha fazla yumuşak, enerjik ve öğrenmesi kolay olduğunu gördük. Doğuluların konuşmalarına göre cümlelerin kısa, düzenli ve alegorik olmasını severler*” şeklinde ifade etmektedir.

Seyyahlar duydukları konuşmaları ifade etmeye çalışmışlardır. Bu ifade tarzında, anlamadıkları bir dil için kullandıkları ifadeler, çoğunlukla sesleri tarif etmekten öteye ve çevrelerinden konu ile ilgili edindikleri bilgileri yansıtmaktan öteye gidememektedir.

3.4.4. Yazı ve Yazı Sanatı

Bazı seyyahlar ise yazı karakterleri ve yazı sanatı ile ilgilenmektedirler. Aaron Hill (1709, s.66), Yazım sanatının Türklerde mükemmelleşmesi başlığı ile değerlendirdiği yazısında, şunları yazmaktadır: “*Türkiye’nin yazıcıları sıradan evlerde bile bir parçasını bulabileceğimiz uygulama içinde kalem adamlığının ustası olmuşlardı. Tasarımın doğruluğu, karakterlerin eşitliği ve güzellik, zarafet ve yumuşaklığı ile aşılamaz ve gerçekten de Avrupa’daki en nazik yazım ustası olarak bilinmektedirler.*”

İngiliz tüccar ve ekonomist Sir Dudley North (1641-1691) (1744, s.44), 17.yüzyılın ortasında, kendisi gibi seyyah olan Dr. John Covell’in Türkçeyi nasıl yazdığını anlatmaktadır:

“Kâğıdı sol elinde tutarak, sağdan sola doğru yazar. Bizden farklı olarak bu şekilde yazmanın önemli bir nedeni vardır. Eğer kâğıdı solda tutmamız gerekirse, yazı sağa doğru giderse, hareketi kâğıdı ileri itecek ve bunu durduracak hiçbir şey olmayacaktır. Ama sağdan sola olursa kalemin kaymasını önleyecek şekilde küreyi bastıracaktır. Masanın üstü için bu durum uygundur ama şu farkla ki, sağdan kalem yazıyı gölgelemeye eğilimidir, ama soldan her şey görülmek için daha açıktır”

3.4.5. Yabancıların Türkçe Öğrenimi

Çok az sayıda “doğu bilimci” İslam dünyasındaki üç dilin ve edebiyatın eşdeğer olduklarını kabul etmektedir (Kreiser, 1999, s.99). Kreiser (1999, s.105), Osmanlı Türkçesi’nin Arapça karşısında yetersizliğinin sebeplerini tartışarak, ders araçlarının buradaki eksikliğini ortaya koymakta ve her araştırmacının kendi özel konumu için Türkçe öğrenmeye hazır olduğunu söylemektedir. Burada, astronom, coğrafyacı ve hesap makinasının mucidi olan Wilhelm Schickhard’ın (1592-1635), Türkçe yardımcı kaynak edinme çabalarını hatırlatmaktadır. Kreiser (1999, s.105)’e göre dönemde birçok Arapça kaynak bu okullar için kullanılmakta ise de Türkçe kaynakların azlığı bir sıkıntı yaratmaktadır. Bu sorun metinlerin erişimi sorunudur. Bibliotheque Nationale ve bazı İtalyan koleksiyonları dışında Türkçe metinler, Avrupa kütüphanelerinde 19.yüzyıla kadar sınırlı ve çoğunlukla sadece seçkin doğu bilimciler sayesinde erişilebilen eserlerdir. Bu yüzden Türkçe eğitimi de kaynakların bu azlığına rağmen önemli hale gelmektedir. Çünkü seyyahların duydukları konuşmaların Arapça yerine Türkçe olması sayesinde Türkçeye olan ilgi de artmaya başlamaktadır. Bu da Türkçe öğrenen, öğrendiklerini aktaran seyyahlar sayesinde olmaktadır.

Bazı seyyahlar Türkçe öğrenme çabası içindedirler. Bunlardan biri de Pietro Della Valle (1586-1652)’dir ve bu konuda şöyle yazmaktadır: “*Türkçeyi öğrenmeye kendimi verdim. Bu dili öğrenmeyi seviyorum. Bu dil Arapça ve Farsça gibi olsa da, kolaydır. Benim ülkemde bu 3’ü bir dil gibi algılanır.*” Pietro Della Valle (1586-1652) (1843, s.131), Raimondo’nun harfleriyle Türkçe’yi öğrenmektedir.⁷⁶ Pietro Della Valle (1843, s.141). Türkçe’yi nasıl öğrendiğinden ayrıntılı bahsederek öğrenimindeki ilerlemeyi şu şekilde yazmaktadır: “*Bu sabah 42’inci dersimi aldım. Bayanlarla konuşarak, birbirimizle konuştuklarımızı anladık. Bütün güzel yazı şekillerini okuyorum ve pratik yaparak yazılanları tekrardan yazıyorum*” (Della Valle, 1843, s.141).

⁷⁶ Avrupa basımcıları içinde, doğu elyazmalarındaki Arap harflerine en yakın olan örnekler, I. Cosimo’nun Roma’dan, Giambattista Raimondi vasıtasıyla temin ettiği Medici Basımcısında kullanılan harflerdi. G. C. Adler (1756-1834), bu basımcıyı, Floransa’da, 35 kasa içine yerleştirilerek bir kenara kaldırılmış biçimde bulur ve harfler kraliyet kütüphanesinin mülkiyetine geçer (Babinger, 2004, s.9-10). Babinger, Osmanlı Basımcılığı ile ilgili kitabında bu doğu basımcısı ile İtalyan basımcılık dönemi ile ilgili bir literatür çalışmasını ayrıntılı göstermiştir.

Doğu bilimci Thomas Erpenius (1584-1624) ise Arapçanın öğrenilmesi güç bir dil olmadığını iddia etmekte ve Türkçe çalışmayı önermektedir. Ama Irwin'e göre 17.yüzyılda hemen hemen hiç kimse tek başına Türkçe'yi öğrenmek için önemli bir dil olmadığını düşünmektedir (Irwin, 2007, s.106). Bu da Osmanlı'nın 3 dilli dünyasının konuşmalarda Türkçe, yazılarda Arapça'nın ve edebi sanatlarda Farsça'nın etkisinin farkında olduklarını göstermektedir.

3.4.6. Sözlükler- Gramerler ve Türkçe'nin Latin Harfleriyle Yazımı

Osmanlı topraklarına gelen birçok seyyah, öncelikle Türkçe olmak üzere, Arapça ve Farsça öğrenmeye ilgi göstermektedirler. Fakat şehir içinde gezen seyyahlar, saray yaşamındaki daha zor olan dilden ziyade Türkçeyi günlük yaşamda konuşulan şekliyle duymuşlar, bazen unutmamak için, bazen öğrenmek için, bazen de döndüğünde başkalarıyla paylaşmak için duyduklarını Latin harfleri ile yazmışlardır. Aslında her seyyah raporu ve anılarında mutlaka birkaç kelime Latin harfleriyle Türkçe yazılmış metin bulunmaktadır. Birçok seyyah da bunu düzenli ve bilinçli olarak yapmaktadır. Bu seyyahların bir kısmı bunları sözlük olarak çok dilli bir şekilde hazırlamakta, bir kısmı da sadece metin aralarına duydukları sözleri yazmaktadırlar. Bunların tespiti seyyahların dile verdikleri önemi göstermek açısından önemlidir.

Türkçe öğrenimi, sözlük ve gramer kitaplarının artmasıyla birlikte daha önemli bir yer edinmeye başlamaktadır. Bu konuda Toderini (2012, s.52-53) şunları yazmaktadır: *“hocaların Osmanlılara ve Frenklere gramer öğrettiği belirtilmiştir ki bu yanlıştır. Türkçe gramer eserleri vardır gerçi, ama hepsi Frenkler tarafından ve sadece kendi kullanımları için hazırlanmıştır. Hocalar alfabeyi, Türkçe kitapları okumayı ve açıklamayı öğretir, ama gramerin temel ilkeleri ve kuralları hakkında ders vermezler.”*

Gramer dışında Türkçe sözlükler de vardır. Galland (1998b, s.71) da bu sözlüklerin kalitesi konusunda düşündüklerini yazmaktadır:

“9 Mart 1672'de M. D'Arvieux bana, bizzat kendi tarafından gayet güzel bir Fars yazısı ile yazılmış, Latince ve Farsça bir lugat gösterdi, bunun nihayetinde genel eliyle yazdığı Farsça ve Latince yüz kadar söz vardı. Bu lugatın kâfi derecede tafsilatlı olmadığına hükmettim. Bana Golius'un Arap lugatını da gösterdi ki, bunun boş yerleri vardı ve dal'a kadar buraya Farsça lugatının kelimelerini, bunları hakkında izahatla birlikte, nakletmişti. Boş kalan diğer kısma da Türkçe lugatı keza alfabe nizamiyle koymaya tahsis edeceğini söyledi.”

Avrupa'daki bu konudaki ilk çalışmalardan birinin yazarı, 1598'de Leiden'da yayımlanan “**Emendatione Temporum**” adlı kitabın yazımında Yunanca, Latince, İbranice, Arapça ve Farsça kaynakların yanı sıra Türkçe kaynakları da kullanan Joseph Justus Scaliger (1540-1609)'dir. Kadı'ya göre, Hollanda'da Türk dili ile ilgili ilk çalışmayı yapan kişi, Sumatra'daki 26 aylık esareti döneminde Malayca ve Madagaskarca ve bu dillerdeki Arapça ve Türkçe kelimelerle ilgili bir kitap yazan Frederik de Houtma'dır (Kadı, 2011, s.90). Houtma'nın 1605 baskısı 3 dilli sözlük çalışmasında, Türkçe kelimeler 3 sütunda Felemenkçe, Arapça ve Türkçe başlıklarında sütunlara ayrılmış bir şekilde Latin harfleriyle sunulmaktadır (Houtma, 1605, s.185-212). Bu eser incelendiğinde dikkat çeken konu, Latin harfleriyle Türkçe yazımının okuma zorluğudur. Birçok kelimenin anlaşılması zordur. Felemenk birinin duyduğu kelimeleri Latin harfleriyle yazmasının diğer dillerdeki benzer yazımlara göre anlaşılması daha zor olduğu görülmektedir.

John Phillips (1631-1706) (1688, s.7) da seyyahların Türkçe kelimeleri telaffuzu konusunda üzerine, “*Murad şeklinde telaffuz edilmesi, Mourat veya Amurat olarak telaffuz edilmesinden daha yumuşak ve kolaydır*” diye yazmaktadır. Türkçe kelimelerin olduğu gibi doğal bir şekilde telaffuz edilmesi önemlidir ve bunu “*Sarai kelimesi de Seraglio şeklinde kullanılmasından daha yumuşak ve kolay bir kullanımla telaffuz edilir. Ahmet demek ise, Akhomet demekten daha kolaydır*” diye açıklamaktadır.

Türkçe konusunda bu dönemde tespit edilebilen birçok sözlük, atasözleri, konuşma kılavuzları basılmıştır. Erişilen ve değerlendirilen eserler dışında erişilemeyen eserler de olmuştur. Erişilemeyen eserlerden biri Jacobus Golius'un, Bodleian Kütüphanesi MS Marsh 193'de bulunan Türkçe – Latince sözlüğü elyazması eseridir (Schmidt, 2005, s.39). Donado (1688, s.100)'ya göre Kardinal Gregorio Barbarigo tarafından kurulan Padova Ruhban Okulu basımcısında beş yüz Türkçe atasözü bir söz varlığını kapsayan ve aslına erişilemeyen bir eser daha bulunmaktadır (Donado, 1688, s.100)

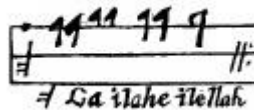
Örnekler incelendiğinde, bu konuda tespit edebildiğimiz ilk örnek, Alman seyyah Arnold Von Harff (1471-1505)'in Türkçe'nin en eski Latin harfli metinlerden birini de içeren anılarıdır. Von Harff (1498, s.244), “*Türklerin kendi dilleri var, bazıları aşağıda tarif edildiği gibi tarif edilmiştir*” diyerek Latin harfli Türkçe örnekler vermiştir.

1524-1533 arasında İstanbul'da bulunan ve Floransa Elçilik sekreterliği yapan Fillippo Agenti'nin "**Türkçe Konuşma Kuralları**" eserinde yoğun bir şekilde Latin harfleriyle Türkçe metinler mevcuttur (Adamovic, 2009). İtalyan besteci ve seyyah Giovan Francesco Alcarotti (1535-1596) (1596), seyahatnamesinde, Latin harfleriyle kısa bir sözlük yazmakta ve Latin harfli Türkçe ifadeler kullanmaktadır. Barthelomeo Georgievitz (1552) de, Latin harfli Türkçe ifadeler kullanmaktadır. Siuer Du Loir ise (1654, s.224-252), 1654 basımı "**Les Voyages Du Siuer du Loir**" isimli seyahatnamesinde de Bağdat fetihnamesini, bir sayfa Fransızca bir sayfa tamamen Latin harfli Türkçe olarak bastırmıştır. Du Loir (1654) Arap harfli basım için hurufat konusunda sıkıntı çeken bir seyyahdır ve görünüşe göre bu yüzden Latin harfleri kullanmıştır ve bunu, "*Bağdat fetihnamesini Arap harfleriyle bastıracaktım ama bunu dizebilecek kimseyi bulamadım*" şeklinde ifade etmektedir. Du Loir (1654) "*Türkçeye pek az uyan hurufatımızın imlasıyla bu dilin telaffuzunu mümkün olduğunca doğru bir biçimde vermeye çalışmış ancak Ayn harfini göstermek için özel bir vurgu işareti bulamamıştım*" diye yaşadığı zorluğu da dile getirmektedir. Francisco Sansovino (1632) , Jacques Villote (1730), Neriolava Formanti (1684) ve Nicolo Arnu (1686) çeşitli Türkçe metinlere kitaplarında yer veren seyyahlardır. Guillaume Postel, bir doğu bilimci olarak metinlerinde eserinde tek tek Türkçe kelimeleri ve duyduğu birçok Türkçe cümleleri ve ikindi, namaz gibi dini kavramları da Latin harfleriyle yazmaktadır (Postel, 1575: Postel, 1560). Bir diğer doğu bilimci Andre Du Ryer (1630) da, eserinde tek tek Türkçe kelimeleri ve duyduğu birçok Türkçe cümleleri ve çeşitli dini kavramları Latin harfleriyle yazmaktadır. Hieronymus Megiser bir dil bilimci olarak alfabe, sözlük, gramer kullanımları ve deyimler ile ilgili çalışmalar yapmaktadır. (1612). Giovanni Agop⁷⁷ (1685) ise çalışmasında hem sözlük hem de Türkçe ifadeler kullanmakta , Joan Baptista Montalbano (1630) ise, Türkçe ifadeler kullanmakta ve bazı teknik terimleri sunmaktadır. Antonio Mascis (1677), 1677'de sözlük yazarı olarak, "**Toscana- Türkçe sözlüğü**" isimli kitabında gramer ve Türkçe cümleleri kitabında yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Giambattista Donado da "**Türklerin Edebiyatı**" isimli kitabında 97.sayfadan itibaren yoğun bir şekilde Türkçe ifadelerden örnekler verirken (Donado,

⁷⁷ Donado'ya göre, Giovanni Agop tarafından 1685 yılında Venedik'te "**Rudimento della Lingua Turchesca (Türk Dilinin Esasları)**" adıyla basılan kitap, Türk dilini, Konstantinopolis şehrindeki gibi ve doğru gramer kurallarıyla öğretmek amacıyla yazılmıştır (Donado, 1688, s.10-11).

1688), “İlginç Türkçe Deyimler Koleksiyonu”⁷⁸ kitabını tamamen Latin harfli deyim ve atasözlerle ayırmaktadır (Donado, 1688). William Seaman (1667) da Türkçe gramer ve Türk tarihi kitabını da Türk diline ayırmaktadır (Twell, 1816). Jacobum Nagy de Harsany (1672) de Latince-Türkçe konuşma kılavuzu kitabında çok çeşitli örnekler vermekte ve hatta bazı yazılarını doğrudan Latin harfli Türkçe olarak kaleme alma denemelerinde bulunmaktadır. Benzer şekilde “**Learne of a Turk**” (1660) isimli bir anonim eserde de dönemin askeri ve bürokratik terimleri Latin harfleriyle sözlük biçiminde gösterilmektedir.

Latin harfleri ile yazılan metinler sadece Türkçe değil, zaman zaman da Arapça dini metinler de olabilmektedir. 1657’de İstanbul’a gelen, ünlü bilim adamı Isaac Barrow (1630-1677) (1859, s.395)’a göre, “*Arapça olan dini kitapları, insanların bilinçsizce okuduğu ve anlamadığı bir dilde*” yazılmaktadır. Barrow (1859, s.485) yine de Arapça tesbihatı Latin harfleri ile “la ilahe illellah” şeklinde yazarak müzikal noktalarla gösterimini yapma ihtiyacı duymaktadır.

Şekil 1. Isaac Barrow’un Yazdığı Latin Harfli Tesbihat

Seyahatnameler, diplomasi raporları ve her türlü metin içerisinde mutlaka bir veya birkaç kelime Türkçe ve özellikle Latin harfli Türkçe yazılmış bürokratik ve askeri terimlere, atasözlerine, deyimlere, günlük konuşmalara rastlanmaktadır. Batılı seyyahların yazı ve konuşma dilleri ile ilgili yazdıkları, biraz karışık gibi gözükse de tüm yazılanlar, Türkçe, Arapça ve Farsça arasında değişen ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tüm konuşulan ve yazılan azınlık dillerini de kapsayan geniş gözlemlerin sonucudur. Bunlar, dil bilimi açısından, bunları yazan insanların birebir yaşayarak bazen ciddi bir önyargı ile bazen de tamamen önyargısız olarak kaleme almalarından dolayı değerlidir.

3.4.7. Yabancı Dilde Kitaplar

Avrupalı seyyahlar Osmanlı topraklarında yurtdışından getirilen kitapların varlığına şahit olmaktadır. Bu kitaplar iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, Arap

⁷⁸ Raccolta Curiosissima d’Adaggi Turchesci

harfleriyle yurtdışında basılan ve Osmanlı topraklarına çoğunlukla propaganda ve misyonerlik amaçlı getirilen kitaplardır. İkincisi ise bilimsel amaçlı ve çoğunlukla seyyahlar veya elçiler tarafından getirilen yabancı dilde yazılmış kitaplardır.

Giambattista Donado, İstanbul’da iken Avrupa baskısı bazı kitapları görmüş ve şu şekilde listelemiştir: Roma’da basılmış bir Avicenna kitabı (1688, s.47), 1593’de Roma’da basılmış başka bir Avicenna veya İbni Sina’ya ait Tıp kanunu⁷⁹ (1688, s.51), İbni Sina’nın Roma’da fizik, metafizik ve Teoloji kitabı (1688, s.59), Roma’da basılmış ve saf Latinceye çevrilmiş bir Cihannuma vaziyettedir (1688, 59-60). Paris’te tercümesi yapılmış bir Kur’an kitabı (1688, s.81), Emir Halı tarafından yazılmış 1682’de Venedik’te basılmış 4.Mehmed dönemi “**Historia dell’Acquisto di Seghedin**” (1688, s.83).

Buna rağmen, 18.yüzyılda bile, Pocqueville’in yanında getirdiği, Livy, Tacitus, Virgil, Horace, Ovid ve diğer yabancı dildeki klasik kitaplarına el konulmaktadır. O da bunu “*Türkler kâğıt ve basılı şekildeki her şeye karşı şüpheli yaklaşıyorlardı*” şeklinde açıklamaktadır (Pocqueville, 1806, s.102-103).

Burada sözü edilenler sadece kitaplar değildir. 1672 tarihi, Avrupa’nın birçok ülkesinde gazetelerin varlığına şahit olduğumuz bir dönemdir. Galland (1998a, s.49), bu dönemde Viyana’dan Osmanlı’ya gelen gazeteleri, “*Ekselans akşama doğru Sieur Bagny (de Bagny)’nin getirdiği gazeteleri okumakla meşgul oldu. Bu gazeteler Viyana’dan geliyorlardı*” şeklinde anlatmaktadır.

Osmanlı topraklarına gelen kitaplar bazen de Osmanlı’dan basılmak için gönderilip tekrar geri dönmektedir. Galland (1998a, s.53), bize Kapucin’ler ile Yunanlar arasındaki itikadi bir konuda Yunanların fikirleri ile ilgili Doğu Kilisesi’nin fikirlerini açıklayan bir kitabın Hollanda’ya basılmak üzere gönderildiğini ve 3 sandık içerisinde bu basılı kitapların Osmanlı’ya geldiğini anlatmaktadır Levinus Warner da elçilik görevi için İstanbul’a geldiğinde içi bu kitaptan dolu 6 kasa getirmektedir (Galland, 1998a, s.67).

⁷⁹ Pedani (2011, s.89) ’ye göre, 1460’larda Venediklilerin, Venedik senatosu kayıtlarında, Giacomo de Gaeta’ya bazı elyazmalarının gönderildiği görülmektedir. *Bu el yazmalarının içinden biri, anlaşıldığı üzere Gaeta’nın İstanbul’un büyük kütüphanelerinde bulamadığı İbn-i Sina’nın “Kanun Fi’t tubb” isimli eserinin Latince tercümesidir.*

Yabancı dildeki kitaplar bazen takas için de kullanılmaktadır. Galata'da ikamet eden Yunanlılar arasında olan Dr. Georgio Cerigo, "*Edward Pococke'a karşı kendini kanıtlamış ve mesleğindeki yeteneği dışında, kaydadeğer bir eğitim alan, özellikle de astronomi ve diğer matematik dallarında, biri idi. Harika yazma eserlerine sahipti ve bir kısmını kullanması için Pococke ile paylaşıyordu ve bazen de Batı'dan gelen nadir eserlerle takas ediyorlardı*" diye anlatmaktadır (Twell, 1816, s.57)

Yabancı dilde kitaplar genellikle erişilebilir kitaplardı. Yani gizli saklı veya çok nadir kitaplar değildirler. Baron Wratislaw (1996, s.148), hapiste bile yabancı dilde basılmış bazı kitapları elde edebildiğini ve bunları vakit geçirmek için kullandığını yazmaktadır:

"Zindanın ürkütücü karanlığına alıştıktan ve yukarıda belirttiğim ortaklıkları kurduktan sonra Latince ve Almanca bazı kitapları sağlamanın yolunu bulmuştuk. Bunlar İncili Şerif, şiir ve mitoloji kitaplarından ibaretti. Prangalarımızın gözden geçirilmesinden akşam olduğunu anlar ya istirahat çekilir, ya da kandilin sönük ışığı altında bir saat kadar kitap okurduk. Bu kitaplar gerçekten çok işimize yaramıştı. Bunları birbirime okuyarak gönlümüzde biriken yas bulutlarını geçici de olsa bir süre dağıtmış olurduk."

Yabancı kitapların satıldığı yerleri bulan Michael Heberer (1560-1623) (2003, s.289), bu yabancı dillerdeki kitapların yoğunlukla satıldığı yerleri gözlemlemiştir ve Galata bölgesindeki kitap satıcılarını anlatmaktadır:

"Gallata Culasse (kulesi) adı verilen bölüme, vaktiyle bu kenti ele geçirmiş olan Cenevizlilerin soyundan gelme Hıristiyan tacirler yaşamaktadır. Gallata ambar denilen bölümde Yunanlar oturur, bunların çoğu ya dükkân sahibidir, ya da lokanta işletirler, aralarında zanaatkarlar da vardır. Yunanların dükkanlarında Latince, Grekçe, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca ve başka dillerde yazılmış, ruhani ve dünyevi konularla ilgili pek çok eski kitap satılır. Bunların arasında Luther'in ve Philip Melanchton'un yazılarını da buldum. Aslında buna çok da şaşıtm. Bence ya tacirler ve yabancı elçiliklerde çalışanlar, ya da buraya yolları düşen Hıristiyanlar bu kitapları getirip bırakmış olmalılar."

Osmanlı'da ulaşılabilen yabancı kitaplar genel olarak bilimsel veya dini kitaplardır. Eğitim için de kitaplar kullanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun medreseleri hariç bir yüksek öğretim sisteminin olmaması yüzünden, buradaki Yunanlılar kendi okullarında verecekleri dersler için de öğretmenlerinin Padua'da aldığı eğitimde kullandıkları kitapları kullanmaktadır. (Nicolaidis, 2012, s.217).

Osmanlı topraklarında erişilebilen yabancı dildeki kitapların sayısı ve konu dağılımları üzerine yeterince araştırma yapılmamış bir konudur. Fakat seyyahların gözlemlerinden bu kitaplara erişimin zor olmadığı, alenen satışının yapıldığı ve belirgin bir ticaretinin veya dağıtımının bulunduğu görülmektedir.

3.4.8. Çeviri Faaliyetleri

3.4.8.1. Kitab-Mukaddes Çevirisi Projesi

Kitap çevirileri, yabancı dillerdeki kitaplarla, Arap harfli kitaplar arasında karşılıklı yapılmaktadır. Bu tercümelemler içinde din konulu eserler önemli yer kaplamaktadır. Erken modern Avrupa’da da en fazla çevrilmiş metin “Kutsal Kitap”tır. Kutsal kitap çevirileri 1456-1699 yılları arasında 51 dilde yayımlanmıştır (Burke, 2012, s.18). Kitapların çevirilerinin çoğalmasa, kitabın etkinliğini de arttırmakta temel araç olmaktadır.

17.yüzyılın ikinci yarısında hayata geçirilmeye çalışılan bir çeviri faaliyeti de Osmanlı kitap tarihinde döneminin en önemli olaylarından biridir. Bu birçok elçi ve yabancı seyyahın işin içinde olduğu, Batı’daki konuyla ilgili kişilerle birlikte değerlendirilmesi gerekli olan bu husus, “**Kitab-ı Mukaddes**”in Türkçeye çevrilmesi projesidir.

Hollanda Elçisi Levinus Warner, Giambattista Toderini’ye göre Doğu Hıristiyanlığı ile ilgilenen bir kişidir ve Hıristiyanlığı, Müslüman toplumlara da yaymak ve dini konulardaki eserlerin doğu dillerine çevrilmesi gerektiğini düşünmektedir. Kitab-ı Mukaddes çevirisi teşebbüsü, 4. Mehmed’in dil oğlanı Ali Bey tarafından Türkçe çevirisi yapılan Kitab-ı Mukaddes’dir. Warner, “Albertus Bobovis” ve “Albertus Bobowsky” olarak da bilinen Ali Bey’i kitabı çevirmeye ikna etmiştir. Buna rağmen Toderini (2012, s.175), söz konusu Ali Bey için “*Hıristiyan dinini ve vaftizi alçakça inkâr eden biri*” demektedir.

Bobovis, 1662-1664 yılları arasında “**Eski Ahit**” ve “**Yeni Ahit**” çevirisi yapmış ve apokrif kısmı ile birlikte anılan eser, Levinus Warner’in parası ile çevrilmiştir (Neudecker, 2005, s.176). Bu eser, Leiden Üniversitesi koleksiyonunda da yer almaktadır (Drewes,1970, s.12). Albertus Bobovis, Dr.Isaac Basire’ye yazdığı bir mektupta, Levinus Warner’in, kitapların çevirisi bittikten iki ay sonra bilinmeyen bir suçlu tarafından zehir kullanılarak öldürüldüğünü belirtmektedir (Neudecker, 2005, s.183). Warner, 20 Haziran 1665 tarihinde, ölümünden iki gün önce, Fransız elçilik

sekreterinin huzurunda, İstanbul'daki 20 yıllık ikameti süresince biriktirdiği tüm elyazması ve basılı kitapları, vasiyet ettiğini beyan etmiştir (Drewes, 1970, s.16). Warner'in mektuplarını derleyen A.Rieu (1893, s.xiii)'ya göre vasiyetname açılmış ve İtalyanca ve Fransızca olarak noter onayı yapılmıştır. Warner'in ölümünün normal yollardan olmadığını iddia eden halefi Justinus Colier (1624-1682) (1672, önsöz) ise, Kitab-ı Mukaddes'ı, günlük Türkçeye çevirmek işini üstüne alarak, bunun sebebinin “*Bu sayede Muhammed'e kör bir tutkuyla taraftar olanların gözlerini açabilirdi*” diye açıklamaktadır

Proje, aslında Çek asıllı pedagog ve teolog, Johannes Amos Comenius'un (1596-1667) teklifiyle gündeme gelmiştir. Laurens de Geer (1614-1666) tarafından masrafları karşılanacak ve Leiden'da Johann Georg Nissel (1623-1662) tarafından basılması düşünülmüştür (Kadı, 2011, s.93). Bir görüşe göre Comenius, o dönemde “*calvinoturcisme*” olarak bilinen siyasi harekete içindedir ve Osmanlıların hıristiyanlaşarak dini açıdan birliğin sağlanacağına inanmıştır. Türkçe İncil ile ilgili düşüncesinin kaynağının da bu olduğu tartışmalıdır (Mout, 1978, s.598-602; Kadı, 2011, s.93). Edward Pococke'a göre ise bu durumun ancak Hindistan ve Afrika gibi bölgelerde gerçekleşebilmesi mümkündür (Twell, 1816, s.239). 1664'te Ali Bey, Yeni Ahit'in tercümesini tamamlamış ama metnin Hollanda'da basılmasından vazgeçilmesi ile birlikte bunları İngiltere'ye göndermiş ve Comenius, Türkçe Kitab-ı Mukaddes'in birkaç sayfasının müsvedde baskısını İngiltere'de yaptırmıştır (Kadı, 2011, s.93).

Hıristiyanlığı yaymak için kullanılan tek kitap Yeni Ahit değildir. Edward Pococke'a göre, 1660 yılında “**Hristiyan Dininin Gerçeği Hakkında-Veritate Religionis Christianae**” isimli, Hugo Grotius'un yazdığı risalenin Arapça nüshası basılmıştır (Twell, 1816, s.242). İngiliz akademisyen Dr. John Worthington(1618-1671)'un günlük ve mektuplarına göre, Hugo Grotius'un kitabı Pococke tarafından Arapçaya çevrilmiştir. (Crossley, 1847a, 382-389; Littleton, 2005, s.156). Bu kitap, birçok dile çevrilmiştir: İngilizce, Felemenkçe, Fransızca, İsveççe ve Yunanca. Ama hiçbir dilin Arapçadan daha fazla kullanılabilir ve etkili olmadığı düşünülmüştür ve 1660'ların sonunda bazı kısımları Pococke tarafından İslam'a aykırı olan bazı değişikliklerle birlikte basılmıştır. Kitap, Müslüman ve Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek amacını taşımaktadır. Basım maliyeti filozof ve fizikçi Robert Boyle tarafından karşılanmış ve Osmanlı topraklarında başarı ile dağıtılmıştır. Boyle da Warner'in tüccar Laurens de

Geer'in hamiliğinde hazırlattığı incil çevirisi projesinden haberdardır. Fakat çeviri ile ilgili yeterli ilerleme olmadığı için De Geer, Boyle'a Türkolog William Seaman'ın Yeni Ahiti çevirmesi için sponsor olmasını teklif etmiştir (Littleton, 2005, s.156-158). Bu kitap, William Seaman (1666)'in "**Domini Nostri Jesu Christi Testamentum Novum Turcice Redditum (1666)**" adlı eseri, tamamını Arap harfli Türkçe basılan ilk Kitab-ı Mukaddes olarak belirlenmektedir (Twell, 1816, s.276).

Arapça sadece Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında değil, Fars ülkesinde, Tatar ülkesinde ve İslam'ın var olduğu diğer ülkelerde de etkilidir. Bu kitaplarla birlikte William Seaman'ın Türkçeye çevirdiği kateşizm de basılmıştır. Buna göre, Muhammed'in batıl inançlarının geçerli olduğu tüm ülkelerde geçerli dilde Hıristiyanlık propagandası için bunların yapılması gerekmektedir (Twell, 1816, s.242).

Bu şekilde görülmektedir ki, sadece Kitab-ı Mukaddes başta olmak üzere, birçok Hıristiyan doktrin kitabının Osmanlı'da Türkçeye çevrilmesi ve satılarak halka ulaştırılması amaçlanmıştır. Bu konu önemlidir. Bundan önce, Osmanlı topraklarında yaşayan hıristiyanlar için Avrupa'da basılan Arapça dini kitaplar basılıp gönderilmekte ve yaygın bir şekilde dağıtmakta iken, artık doğrudan Türkçe konuşan Müslüman halka yönelik bir çeviri ve basılı kitap dağıtımını hedeflenmektedir.

3.4.8.2.Kur'an Çevirisi

Kitab-ı Mukaddes'in çevirileri her yerde dolaşımda olmasına ve farklı projeler halinde yeni çeviriler yapılmasına rağmen, Kur'an'ın çevirileri düşüncesi tartışmalı bir durumdur. Çünkü Kur'an'ın Arapçadan başka bir dile çevrilmesi bilinen ve benimsenen bir durum değildir.

İngiliz seyyah Henry Blount (1602-1682) (2010, s.71) bu konuda "*Kur'an'ın tercüme edilmesi yasaklanmıştır. Böylece hem Arapça dili korunmakta hem de din gizli kalmaktadır*" diye yazmaktadır. Howell (1895, s.85) ise, "*Arapçadan herhangi bir yerel dile kesinlikle çevirmezler*" demektedir. Sandys (1673, s.42) de benzer söylemi "*Kur'an, dinlerinin özetini ihtiva ederek, Arapça uyakla yazılmıştır. Başka bir dilde ne okunmalı ne de yazılmalıdır*" şeklinde açıklamaktadır.

Blount (2010, s.71), bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır: "*Kur'an Arapça dilinde, melek Cebrail'le peygamber arasında geçen konuşma şeklinde yazılmıştır..... Tüm*

belirlenmiş metinler birçok uygunsuz yoruma yol açmakta, böylece dikkatlerin dağılmasına neden olmaktadır.”

Fransız seyyah Vincent Le Blanc (1554-1640) (1660, s.307) ise, Kur'an'ın muhtemel tercümesinde ortaya çıkabilecek sorunları, *“Kanunlarının tartışılmasının yasaklanması bizim gözlemlediğimiz bir şeydir. Kur'an'ın muhtelif tercümelerinde ve yorumlarında, binlerce şaşırtıcı eklemeler yapabilirlerdi”* diye açıklamaktadır.

Seyyahlara göre Kur'an'ın Türkçeye çevirilmiş bazı nüshalara rastlamıştır. Galland (1998a, s.40), *“Bedesten'de Türkçe tercümesi Arapçasının üzerine haşiye şeklinde yazılmış bir Kur'an gördüm”* demektedir

3.4.8.3. Diğer Kitap Çevirileri

Çeviri faaliyetini bir dilden diğer bir dile aktarım olarak düşündüğümüzde Toderini (2012, s.74), Araplar ve Türkler ilişkisi ile Romalılar ve Yunanlılar ilişkisi arasında bağ kurduğunu şöyle yazmaktadır: *“Türkler, tüm güzel sanatları ve tüm ilimleri, her şeyi Yunanlılardan öğrenen Romalılar gibi, Arapların kitaplarından öğrenirler.”* Ayrıca Herbelot'un *“Arapların en iyi eserlerinin Türkçeye çevrildiğini”* söylediğini de aktarmaktadır Arapçadan Avrupa dillerine çevrilen eserler de vardır. Donado (1688, s.45), Arapça kitapların çoğunun metinlerinin kitapların meraklıları tarafından Latince, Yunanca, Fransızca ve İtalyanca'ya çevrildiğini söylemiştir.

Türkçeye çevrilen eserlere Luigi Marsigli (1934, s.49) de değinmekte ve Yunanca belgelerin Türkçeye çevrildiğini söylemektedir:

“Yukarıda söylediğim el ile yazılı kitaplar arasından bizim Roma kanun ve dinlerine müteallik olan birçok Yunanca vesikaların Türkçeye tercüme edilmiş suretlerinin bulunduğunu maruf Türk alimleri bana söylemişlerdir. Ancak bunların asılları yanmıştır. Asıllarının suretlerini Arapça kitaplardan aramak icap eder. Bununla beraber bunları seçip ayırırken ziyade dikkatli bulunmak lazımdır. Çünkü Türklerin bunların birçoğunu (Kur'an) ve islam akidesi ile karıştırmak sureti ile yazmış oldukları da anlaşılmaktadır”

Bazı eserler de Türkçeden Avrupa dillerine çevrilmiştir. Galland (1998b, s.1), da Türkçeden çevrilen eserlerden birine rastladığını şöyle yazmıştır: *“Yerli dili öğrenen Fransız çocukların hocası, bana Kanunname isimli ve önsözü, adı yazılı olmayan bir Türk imparatoruna hitap eden bir Türkçe kitap getirdi. Kitap, imparatorun sarayı ile imparatorluğun hali ve adilane hükümet etmek için takibi gereken bazı yollar hakkında*

bilmesi icap eden şeyleri kısaca öğretmektedir” Galland’ın günlüğünü yayınlayan, Schefer’in dipnotuna göre bu kitap Koçi Bey tarafından 1631’de Sultan 4.Murad için yazılmıştır ve Petit de la Croix tarafından Fransızcaya çevrilip yayınlanmıştır (Galland, 1998b, s.2).

Seyyahlar, bu şekilde kitabın farklı dillerdeki nüshalarını gözlemlemekte ve bunları yazmaktadırlar. Bu çevirilerle ilgilenmeleri sadece basit birer gözlemden öte anlamlar taşımaktadır. Bu tercümeleler, siyasi ve dini olarak herhangi eserin yayılmasının gözlemlenmesi açısından da önemlidir. Çünkü kitap çevirileri vasıtasıyla dil başka bir dildeki geniş ve yeni bir okur sınıfına ulaşabilmektedir. Bu da kitabın etkisini güçlendirmek açısından en önemli konudur.

4. BÖLÜM: KİTAP: KULLANIM VE TİCARET

4.1.KİTAP TİCARETİ

4.1.1. İstanbul'un Fethi Öncesi ve Sonrasında Kitap Ticareti

Osmanlı topraklarına gelen seyyahlar, ticari veya bilimsel amaçlarla kitaplar satın almışlar ve ülkelerine geri dönüşlerinde bunları da yanlarında götürmüşlerdir. Bu kişilerin çoğunluğu varlıklı veya yönetici sınıftan birilerinin maddi ve manevi hamiliğinde hareket etmekte veya elçilerin ekipleri içerisinde yer almaktadırlar. Seyyahların yazdıkları çerçevede kitap satın alıcılarını iki ana grupta toplayabiliriz:

- Birinci gruptakiler, hamilerine ve birlikte çalıştıkları kütüphanelere kitap temin etme işini profesyonel bir iş olarak yapan kişilerdir. Bunlar çoğunlukla hamilerinin veya ilişkide oldukları kütüphanelerin isteklerine göre aradıkları belli uzmanlık alanındaki kitapları toplayanlardır. Ama talebe göre ne bulursa almaları da söz konusudur. Bunlar bazen elçi kimliğinde bazen kendileri için, bazen bir elçinin hizmetinde satın almalar yapmaktadırlar.
- İkinci gruptakiler ise doğu bilimci olanlar veya bilimsel amaçla gelip, Osmanlı'da kendi ilgili alanları ile ilgili kitap toplayanlardır. Bu kişiler kendi bilimsel alanları ile ilgili kitaplar toplamakta ve ilişkilerini de bu amaçlarına göre düzenlemektedirler.

Bazen bu iki grup birleşiyor, bir kere seyahate çıkıldı mı, herkes uzaktan bir şeyler talep ediyordu. Bu da zaman zaman birbiri içine geçmiş karışık bir ticaret ağı yaratabiliyordu.

Bu karışık ticaret ağının ilk dönemi, 15.yüzyılın ortasına doğru, Yunan klasikleri ve Yunan kilise babalarının eserleri Batı'ya aktarılmasıyla başlamıştır. Bu da başlangıçta elyazması arayışı içerisindeki İtalyanlar daha sonra da İstanbul'un fethi öncesi ve sonrası Batı'ya göç eden Yunanlılar sayesinde olmuştur. Bu kişiler arasındaki en önemlilerinden, Kardinal Bessarion (1395-1472) ilk Bizans yıkıntılarında, elinden geldiği kadar çok Yunanca kitap toplamayı önemli bir iş olarak görmektedir. Bessarion, İstanbul yerlisi olan Michel Apostolis'i de Girit ve başka yerlerde kütüphaneleri taraması için görevlendirmektedir. Apostolis, İstanbul'u iki kere ziyaret etmiş ve Yunan

kitapları aramaktadır. Michel Apostolis sıradan biri değildir aksine elyazmaları kopyalayarak hayatını kazanan bir bilim adamı (Schwoebel, 2013, s.248), kopyacı ve de bir elyazması koleksiyoncusudur (Birnbaum, 2004, s.420). Kendisi, 1468’de ölmeden evvel tüm kütüphanesini Venedik senatosuna bağışlamıştır. Bu kütüphanede, 600 kadar Yunanca olan 800 ile 900 arası elyazması bulunmaktadır. Bibliotheca Nazionale Marciana’nın da çekirdeğini bunlar oluşturmuştur (Setton, 1956, s.74). Bu kitaplar ilk olarak St.Marks Kilisesinde korunmuştur (Savage, 1908, s.85). Bessarion’un elindeki kitapların sayımı 1473 tarihli bir envanter’e göre 1024 olarak sayılmıştır (Zorzi, 1994, s.8). Bu dönemde 15.yüzyılın ünlü astronom ve matematikçilerinden Johannes Regiomontanus da İtalya’da olduğu zamanlarda Bessarion’un çevresine katılmıştır (Kremer, 2006, s.93). Ama buna rağmen şahsi kütüphanesi Latin yazarlar ağırlıklıdır (Kremer, 2006, s.96). Bu durum İtalya’da dönemin kitap koleksiyoncularının ve hümanistlerin şahsi kütüphanelerinin aksi bir durumdur. Çünkü artık Yunan eserlerine doğru bir akın vardır ve Bessarion bu çevrede olmasına rağmen bundan etkilenmemiştir. Bu dönemde Cosimo de Medici (1389-1464) ise, Venedik’te St.Marks⁸⁰ Kütüphanesini oluşturmuş, Floransa’ya dönüşünde de çoğu Levant bölgesinden alınmış elyazmalarını toplamaya devam etmiştir (Savage, 1908, s.70). Cosimo, aynı dönemde ticaret için İran, Mısır ve Hindistan’a giden gemilerini de ilgi alanında kitapları getirmek için kullanmaktadır (Villemain, 1830, s.38). Öyle ki Seyyah Fynes Morrison(1566-1630)’a göre, St.Marks kilisesinin kütüphanesinin kitapları İstanbul’un ve Yunanistan’ın tüm bölgelerinden gelen en nadide elyazmalarından oluşmaktadır (Morrison, 1617, s.86). Bu dönemde, Bizanslılar, kendilerini Eski Yunan ve Roma’nın mirasçısı saymaktadırlar. Bizans’ın sanat ve kültür hayatı devletin hamiliğinde gelişmektedir. Runciman’a göre, *“Yeni Konstantinopolis yani İstanbul gösterişli bir şehir haline gelmişti, zengindi, kalabalıktı ve kozmopolitti”* ama şehir artık hıristiyanlıktan çıkmıştır (Runciman, 1999, s.209-210).

İstanbul’dan kitap getirilmesi fetih sonrasına özgü bir durum değildir. Hümanist ve şair Petrarca (1304-1374), çocukluğundan itibaren kitap koleksiyonuna kendini adayan bir kişi olarak Avrupa’nın her yerinden kitaplar toplamış ve Konstantinopolis’ten gelen Homer ve Platon kitaplarına da koleksiyonunda yer vermiştir (Savage, 1908, s.66-67). Francesco Filelfo ise 1419’da Konstantinopolis’e gelerek Yunanca öğrenmiş ve çok

⁸⁰ Bibliotheca Nazionale Marciana’nın ilk dönemi

fazla kitap toplamıştır. Hatta Savage (1908, s.68)'a göre, Bizans'ın tüm kitapçıları neredeyse ona çalışmaktadır. Fielfo 7 yıl sonra Bizans'tan 40 antik çağ yazarının kitapları ile geri gelmektedir. Bu kitaplar çevrilmesi gereken önemli metinlerdir. Çünkü Yunan kültürel mirasının tam olarak aktarılması için doğrudan Latinceye çevrilmelerine ihtiyaç vardır (Nauert, 2011, s.49-50). Fielfo'nun çağdaşlarından Giovanni Aurispa ve Guarino da Verona, Doğu'dan elyazmaları toplamak için gelmişlerdir. Buralardan topladıkları 240⁸¹ elyazması eser o dönemde İtalyan literatüründe bilinmeyen eserlerdir (Savage, 1908, s.69). Bir yandan da Guarino de Verona'nın, 1453 İstanbul'un Fethi'nden önce elde edilen elyazmalarını taşıyan gemisi batmıştır (Polastron, 2007, s.253). Bunlar da bu sayıya dahil değildir. Helen eğitiminin hamisi olan Papa Eugenius IV (1383-1447), Aurispa'yı, Apostolik Sekreter olarak atamıştır ve Aurispa, 1438 Floransa konsilinde Yunanca ve Latince arasında çevirmen olarak görev almıştır. Bu konsil de İtalya'da Yunan çalışmalarına en büyük ivmeyi kazandırmıştır. Artık bu akademisyenler kendi içlerinde, Türklerden varlıklarını kurtarmaya çalışan ilk nesli temsili etmektedirler. Bu da kısmen elyazmalarının kopya edilmesi ile ilgilidir. O dönemin Yunanlı hocaları, Papa Nicholas V.'in hamiliğinde kendilerini Latinceye tercümeyle adanmışlardır (Proctor, 1900, s.6). 15.yüzyılda başlayan bu göç hareketine kadar gelen kişilerin çoğunluğu bilinmemektedir. Rönesans'a gelindiğinde ise, hem Yunanca hem de Latince modern klasikler serisi tercümeleri ile birlikte neredeyse tamamlanmıştır (Nauert, 2011, s.50-51). Kültürel olarak, klasik metinlerin, fikirlerin, sanat objelerinin Doğu'dan Batı'ya geçişi önemli bir yer tutmaktadır ve 15.yüzyılın son döneminde eğitim hayatında ve sanatta etkin bir yer edinmiştir (Brotton, 2006, s.64).

Nicholas V'in ölümüyle Yunan kaynaklarının durumu yeni bir döneme girmiştir. Bu dönem Latin ve Yunan klasiklerinin yayılmasında basımcılığın etkisi önemlidir. Bu dönemde en ünlü 4 Yunan kökenli editör bulunmaktadır: Demetrios Chalkondulas, Konstantinos Laskaris, Janus Lascaris ve Markus Mousouros (Proctor, 1900, s.6). Yazar ve editör olarak Chalkondulas erken dönem basımcılığı ile ilişki içindedir. Konstantin Lascaris'in gramer kitabı ise tamamen Yunanca basılmış ilk kitaptır. Laskaris, Bizans kökenlidir. Yunan elyazmalarını yazarak ve dil öğretmekle yaşamını sürdürmüştür. 1501'de öldüğünde geride 76 kitaptan oluşan koleksiyonunun şu anda Madrid Ulusal

⁸¹ Birçok kaynağa göre bu sayı tam olarak 238'dir (Proctor, 1900, s.4; Schaff, 1891, s.32). Setton ise bu sayıyı 250 olarak vermektedir (Setton, 1978, s.257).

Kütüphanesi'nde yer aldığı geniş bir kütüphane bırakmıştır (Proctor, 1900, s.7). Ansiklopedist Peter Bayle (1738, s.729)'e göre, emekli olduğunda İtalya'ya gitmiştir. Batı'da edebiyat bilgisini düzenleyenlerden birisidir. Konstantinopolis'ten getirdiği mükemmel kitapları Messina Senatosuna bırakmıştır. Diğer önemli kişi de Janus Lascaris (1445-1535)'dir. Lascaris, majüskül bir font üretecek kadar basımcılıkla ilgilidir. Lorenzo de Medici, onu kütüphaneci olarak atamıştır. Markos Mousouros (1470-1517) ise Floransa'da Janus Lascaris'in kontrolünde çalışmıştır. Yunan elyazmalarını kopyalayan bir kişi olarak yaşamını sürdürmektedir ve 1497'de Aldine Matbaası'nın baş editörü olmuştur. 1499 ve 1500 arasında "Kallierges – Blastos" Yayınevi adına elyazmaları satın almak için seyahatlere çıkmıştır (Proctor, 1900, s.8). Lorenzo'nun himayesinde Sultan II. Bayezid'i iki defa ziyaret etmiştir (Bayle, 1738, s.730). Bessarion'un sayesinde çıktığı ikinci seyahatinde 1491'de Mount Athos'u ziyaret etmiştir (Speake, 1994, s.325). Mount Athos'dan 200 elyazması getirmiştir. (Savage, 1908, s.82). Bu eserlerin çoğunluğu bilinmeyen eserlerdir (Dahl, 1999, s.75). Lascaris, özellikle Konstantinopolis ve Yunanistan kentlerinden Türkler tarafından yok edilme riski olan Yunan elyazmalarını kurtarmak için tutulmuştur. Diğer yandan, Lorenzo, kütüphanesini tamamlamak istemektedir. Lorenzo, Lascaris'i sadece Bayezid ile iş yapan biri olarak değil kataloglanmamış kütüphanesini iyi bilen de bir kişi olarak görmüştür (Speake, 1994, s.329). Mount Athos önemlidir. Athos, geleneksel olarak Antik Yunan edebiyatının Batı'ya aktarılmasında önemli rol oynamaktadır (Speake, 1994, s.330). Voltaire (1758, s.53)'e göre bu dönemde Yunan dili harap edilmiştir. Buna rağmen birçok sanat, Mount Athos'da yaşamlarına Türkler tarafından izin verilen 6000 papaz tarafından yeniden kurulmuştur. Lascaris Athos seyahatinde, kopyası Vatikan arşivlerinde olan bir cep defteri tutmuştur. Bu defterde Lorenzo'nun kendisinden kütüphanesi için istediği metinleri de listelemiştir (Speake, 1994, s.325-326). Lascaris, söz konusu defterde elyazmalarının buldukları yerleri ve isimlerini listelemiştir. Bununla birlikte, Lorenzo'nun talep ettiği kitaplar ile Lascaris'in defteri arasındakileri kıyaslayan bir çalışmada, Lascaris'in kendisi için de kitap topladığını düşünülmektedir (Speake, 1994, s.328). Lorenzo'nun Kütüphanesi "*Biblioteca Mediceo Laurenziana*", Vatikan ile aynı dönemde kurulmuş ve aslında Medici ailesinin Fiesole ve San Marco'daki kütüphanelerinden oluşmaktadır (Davies, 1999, s.6). Bizans'tan gelen bilim adamları ile Venedik kültür aristokrasisi ve eliti arasında çok yakın ilişkiler

kurulmuştur. Bu da hamilik, kitap satın almalar, kütüphane kurulumları, bilimsel tartışmalar, tercümelemler, yeni teknolojiler üretmek basımcılığa uygulama gibi konularda ortaklık alanlarda yaşamalarına yol açmaktadır. Janus Lascaris'in kitap satın alma girişimleri ile ilgili olarak saray tarihçisi Antoine Varillas (1624-1696), "**Anecdote de Florence**⁸²" kitabında şunları yazmıştır:

"Lorenzo de Medici kollarını açarak Jean Lascaris'i kucakladı ve kütüphanesini korunması için ona teslim etti. Lascaris, Büyük Sultan'ın huzuruna çıktı ve büyük bir hürmetle karşılandı. Bu, Lascaris'in beklediğinden çok fazla idi. Uzun bir sohbet sonrasında, Bayezid ona tüm saygısını ifade etti ve bir kâfir de olsa, Lorenzo hesabına, imparatorlukta satılan tüm elyazmalarını satın alabilmesine izin verdi. Ekselansları onu kütüphanelerin bulunduğunu bildiği yerlere götürmek ve onun yağmasından, çok kıymetli kitapları satmalarından korumak için kişiler atamıştı. Lascaris, tüm Yunanistan boyunca da gezmiş ve kralın kütüphanesinde korunmuş nadir ciltler toplamıştı.....İki sene Floransa'dan uzak olmasına rağmen Lorenzo, onu 3 ay sonra tekrar gönderdi. Lascaris, Bayezid'in huzuruna tekrar çıktı ve yeniden incelikle karşılandı. Tüm Peleponnesus'u dolaştı ve zafer içinde geri döndü, hem de Yunan dilinin yağma mallarını hatırlatan, kitap yüklü bir tekne ile. Ama kitaplar için tasarlanmış görkemli bir yapıda bu elyazmaları henüz kendine yer bulmamıştı. Lorenzo öldükten sonra İtalya'yı sakinlik içinde bırakmıştı. Ta ki Fransız ordusu Floransa'ya gidip Medici'lerin evindeki kitapları yağmalayana kadar" (Bayle, 1738, s.730).

Medici Sarayı, entelektüel, politik yaşamın olduğu kadar, yaşamın merkezi de olmuştur. Burada eğitimli insanlar bir araya gelerek günün edebi ve felsefi konuları üzerine tartışmalar yapılmaktadır (Ewart, 1899, s.218). Medici Bankası'nın da o dönemde bilinen dünyanın her tarafında şubeleri ve ajanları-temsilcisi vardır. Bu temsilcileri özellikle de Yunan dilindeki kitap ve sanat hazinelerinin sayıca çok olduğu doğu bölgelerinde de vardır. Bu temsilcilere maliyetine bakmaksızın, ne bulurlarsa satın almaları talimatı verilmektedir. Bu mali avantaj sayesinde "*Latince ve Yunanca elyazmaları, paralar, madalyalar, vazolar, değerli taşlar, mücevherler ve heykel parçaları,*" diğer fiyat verenlerin daima üzerinde olacak şekilde satın alınması mümkündür (Ewart, 1899, s.215). Antik elyazmaları koleksiyonları, başta manastırlarda olmak üzere birçoğu gizlenmiş kütüphanelerde göz ardı edilmektedir. Bu durum da hümanistlerin lehine bir durumdur. Hümanist Niccolo de Niccoli (1364-1437), kitap satıcıları keşfettikleri elyazmalarını ona ödünç vererek, onun için kopyalamaktadırlar.

⁸² les Anecdotes de Florence, ou l'Histoire secrète de la maison de Médicis, la Haye, 1685.

Bu şekilde o zaman için büyük bir sayı olan ve çoğu kendi el yazısı yazılmış 800 kadar kitap toplamıştır. Öldüğünde ise kitapları Cosimo'nun eline geçmiştir. Bunların birçoğu St.Mark'da inşa edilen, Floransa'da ve Avrupa'nın ilk halk kütüphanesinde, tüm öğrenciler için ücretsiz bir olacak şekilde düzenlenmiştir. Niccoli'nin kitapları, neredeyse tamamen klasik eserlerdir. Cosimo, kütüphanesi için Fiesole'de, Badia'da satın alması imkânsız kitaplar bulmuştur ve kitapçısı bunları kopyalaması için Vespasiano'yu görevlendirmiştir. Vespasiano, 22 ayda 200 cildi 45 kopyacı ile kopyalamıştır. Kataloğu ise kütüphaneci Tommaso Perantucelli tarafından yapılmıştır (Ewarth, 1899, s.219-221).

Kitap ticaretinin önemli bir ismi olan Vespasiano da Bisticci (1421-1498), Cosimo de Medici'nin ve Urbino Dükü'nün temsilcisidir. Urbino dükü Federigo de Montefelto (1422-1482), kitap toplama konusunda Medicilerin rakibidir (Lerner, 2007, s.152). Vespasiano, sadece elyazması alım satımı yapmamaktadır. Elde ettiği elyazmalarının kopyalarını hazırlamaktadır ve bunun için de İtalya'daki en fazla kopyacı çalıştıran kişi olarak bilinmektedir. Basılı kitapları sevmeyen Vespasiano, ticaret ağını Macaristan, Almanya, Portekiz ve İngiltere'ye kadar taşımıştır (Savage, 1908, s.72-73). Vespasiano hem metin hazırlamakta hem de elyazmalarının ince işlemlerinde uzman bir kişidir (Dahl, 1999, s.75). Vespasiano, Papa Nicholas V.'e de kitap satın alınması hususunda yardım etmiştir (Lerner, 2007, s.152). Papa Nicolaus V., henüz basit bir rahip iken yazma eserler satın almak veya kopyalarını çıkartmak için ağır borçlara girmiştir. Birçok temsilcisi her yerde onun için kitap aramıştır (Burckhardt, 1957, s.265). Papalar yüzyıllar boyunca kitap toplamışlarsa da resmi bir Papalık kütüphanesi oluşmamıştır. Vatikan Kütüphanesi'nin kuruluşu tarihi, 15.yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir. Nicholas V, kendi koleksiyonundan 340 elyazmasını (Lerner, 2007, s.153), ki kendisine selefi Eugene IV.'den miras kalan bu 340 elyazmasını (Koch, 1929, s.25), bağışlamış ve kilise fonlarıyla ilave kitaplar satın alarak kütüphanin temelini oluşturmuştur. Kitap aramak üzere Avrupa'ya elçiler göndermiş ve Konstantinopolis 1453 yılında Türklerin eline geçtiğinde Bizans kütüphanelerinden el yazması kitaplar satın aldırılmış⁸³ ve ücretli kopyacılar ve çevirmenler sayesinde

⁸³ 18.yüzyıl'da Osmanlı topraklarına gelen James Dallaway'in okuduklarından ve duyduklarından aktardığına göre, "*Papa Nicholas V. 1453'de Konstantinopolis ve Yunanistan'a kilise babalarının*

koleksiyonunu arttırmıştır. (Lerner, 2007, s.153-154). Sadece Konstantinopolis'e değil Almanya, İngiltere ve Yunanistan'a da kitap araştırması için adamlar göndermiştir (Koch, 1929, s.25). Nicholas V, 1455 yılında öldüğünde geriye 1209 cilt kitap bırakmıştır (Lerner, 2007, s.153-154). Burckhardt (1957, s.265)'a göre ise bu koleksiyon 5000 ile 9000 arasında bir tartışmalı bir sayıdır. Calixtus III (1378-1458) da Vatikan kütüphanesini Türklerden kurtardığı kitaplarla zenginleştirmiş ve bunun için 40.000 ducats harcamıştır (Savage, 1908, s.78). Halefi IV. Sixtus (1414-1484) zamanında ise 3500 kadar eser içeren Vatikan kütüphanesi (Pfeffermann, 2003, s.41-42), Papalık sarayına mensup olan herkesin faydalanmasına açık hale getirilmiştir (Burckhardt, 1957, s.265).

Aynı dönemde, İstanbul'un edebi hazinelerinin dağılması sırasında, Matthias Corvinus (1443-1490) klasik elyazmalarını ve erken dönem Hıristiyan yazarların eserlerini toplamaya başladığı bir koleksiyonu oluşturmaya başlamış ve bu iş için, kendi yanında ve Floransa'da kopyacılar istihdam etmiştir. Kitapların kopyalanması, tezhip edilmesi, ciltlenmesi gibi işler de artık burada yapılmaya başlanmıştır. 1490 yılında öldüğünde çoğunluğu elyazması 50.000 ciltlik bir kütüphane bıraktığı tartışılmaktadır (Savage, 1908, s.117-118). Rady (2006, s.112), Corvinus kütüphanesinin kitap sayısını 2000-2500 elyazması olarak vermektedir. Ona göre 216 elyazması kurtulmuş ve İtalya; İrlanda, İspanya ve Birleşik Amerika gibi birbirinden uzak yerlere dağılmıştır. Rady, her kitabın kraliyet arması ile damgalanmadığını ve sonraki sahiplerinin sahiplik kaydının olduğu sayfaları silmiş olabileceğini düşünmektedir. Bu sayı bazı araştırmacılar tarafından abartılı görünse de kitaplara verilen emeğe bakıldığında yüksek bir rakamdan söz edilmiştir. Corvinus'un bu konudaki önemi esin kaynağının ve rakibinin Lorenzo de Medici olduğu açıktır. Kendisinin de Mediciler gibi, Levant'ta kitap alıcıları vardır (Dahl, 1999, s.78).

Kitap alıcılarının bu kitapları nerede buldukları önemli bir konudur. 15.yüzyıldan önce kitaplar manastırlar ve kiliseler gibi dini mekânlarda farklı boyutlardaki koleksiyonlarda bulunmaktadır (Runciman, 1958, s.242). Burckhardt (1957, s.264), bu konudaki durumu kısaca şu şekilde özetlemiştir:

elyazmalarını toplamak için adamlarını göndermiş ve İbranicce orijinal St.Matthew Gospel'i için 5000 seguins önermişti" (Dallaway, 1797, s.23).

“15.yüzyılla birlikte ki bol sayıda yeni keşifler, nüshalar kopya etmek suretiyle sistematik bir şekilde kitaplık edinmeler, büyük bir gayret ve hızla Yunancadan tercümele başlamıştır. Eğer o devirde birkaç kitap heveslisi çıkıp ta derin bir heyecanla kitap toplamaya sarılmış olmasaydı, muhakkak ki zamanımıza intikal eden klasik eserlerin birçoğu kaybolur gider, hususiyile Yunanca olanlardan ancak pek azı kalırdı.”

15.yüzyılın başlangıcı ile birlikte, üniversiteler dışında da artık aktif olarak elyazması ticareti oluşmaya başlamıştır. Venedik, Doğu metinleri ve kopyalarının başka Avrupa kentlerine ticareti açısından merkezi bir konumdadır. Konstantinopolis'ten gelen girişimci kopyacılar için kolaylıkla erişilebilir durumdadırlar. En büyük avantajları ise, ticaretin aktif olmasıdır. Venedik'ten sonra Floransa ve Milan önemlidir. Bu zamanlarda elyazmaları Frankfurt ve Nordlingen'deki fuarlarda yerini almaya başlamıştır. Ardından St.Giles ve Stourbridge gibi İngiliz fuarları, kendilerine ait elyazması araçlarına sahip olmaktadır (Plant, 1974, s.21). Bu şekilde de elyazması kitap ticareti merkezlerde toplanmaya başlamıştır. Doğu'dan Batı'ya doğru akan kitap ticaretinin faal çalışan en önemli aktörleri seyyahlar, kitap aracıları, bilim adamları ve kitap koleksiyoncularının kendileridir. Bu konulara seyyahların ilgisi de kaçınılmazdır.

Kitap ticareti, bu dönemde kitabın bir ticari meta olarak satışından fazla bir anlam taşımaktadır. Bu durum, özellikle İstanbul'un Fethi öncesinde de farklı anlamlar taşımaktadır. Bizans ve Yunan dünyasının metinleri, Rönesans'ın en önemli kazançlarından biridir. Bu kitaplar sayesinde Avrupa, bu eserlerin asıl nüshalarını ele geçirmiş ve merak ettikleri Yunan edebiyatını doğrudan okumak ve daha derinden incelemek şansını elde etmişlerdir. Ayrıca daha önce hiç görmedikleri, duymadıkları kitapları elde etme şansını elde etmişlerdir. Bu kadar büyük bir kitap akışı sayesinde, basımcılık öncesinde ve basımcılığın ilk dönemlerinde kütüphaneler kurma şansını elde etmişlerdir.

4.1.2. Osmanlı Dünyasının Kitaplarına İlgi ve Ticareti

Aynı şekilde seyyahlar da Osmanlı topraklarına 15.yüzyılın ikinci yarısından itibaren kitap satın alma amacıyla gelmektedirler. Bernardo Michelozzi ve Bonsignore Bonsignori'nin 1497-98 yıllarında yaptıkları seyahat de bunlardan biridir. Bu kişiler kitap toplamak için bu dönemde Osmanlı topraklarına doğru seyahate çıkan kişilerdir. Milan'daki Benedetto Dei'den Floransa'daki Niccolo Michelozzi'ye 1481 tarihinde yazılmış mektuba göre, Janus Lascaris'in seyahati, Bernardo'yu kendi seyahati için

cesaretlendirmektedir (Borsook, 1973, s.149). Aralık'tan Mart'ın ortasına kadar da kendisine 76 altın Florin'e patlayan 17 cilt kitap satın alabilmiştir. (Borsook, 1973, s.161). Bernardo, Bursa'ya geçtiğinde ise Plotinus'un kitabı dahil ve 8 tane ne olduğu tespit edilememiş ve Bonsignori'nin dikkat etmediği kitaplar için 700 aspri yani yaklaşık 14 ducats para vermiştir (Borsook, 1973, s.164).

Seyyahların kitap satın alımlarına ilgisi, 16.yüzyıldan itibaren de artarak devam etmiştir. Fakat bu ilginin karakteristik yapısında bir değişiklik olduğu görünmektedir. 15.yüzyılda satın alınan ve aranan kitaplar daha çok Bizans'tan kalan Antik dönem klasikleri ve Avrupa tarafından önceden keşfedilememiş eserler iken, 16.yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın 3 dilli yazı dünyasındaki kitaplara da ilgi oluşmaya başlamıştır.

Antoine Galland (1998b, s.152), 1670'lerde, İstanbul'a birlikte geldiği ve hizmetinde çalıştığı Fransız Elçisi Nointel'in "*Madem ki kitaplar ve bilhassa yazmalar Yakın Doğu'da aranılan şeyler arasındadır, bunların nerelerde bulduklarını bilmek memnuniyeti mucip olacaktır*" dediğini söylemektedir.

Fransız elçi Henry Gournay de Marcheville'in kültürel katkısını araştıran Hamilton da Fransız astronom Peiresc (1580-1637) için şu sözleri aktarmaktadır: "*elyazması elde etmek için yapılan turlarda kitapçılarının zenginlik ve çeşitliliği ile tanınan (pahalılığına rağmen) şehrin (İstanbul) verimli olduğunu söyler*" (Aktaran: Hamilton, 2005, s.147)

İngiliz elçi Thomas Roe (1740, s.343-344), Buckingham düküne yazdığı 24 Şubat 1624 tarihli mektupta ise, İstanbul'da ki kitapların mevcut durumunu kendi bilgisini de sınyarak belli eder. Roe (1740, s.343-344), Dük'e burada yeni sanatlarla ilgili şeyler olmadığını, "*sadece taşlar, kitaplar, antik para ve madalyalar*" olduğunu, istediği şeyleri seçmekte zorlandığını söylemekte ve bu konuda cahilliğini itiraf etmektedir. Bir şeyler aramaya kalkıştığında ise karşısında "*uygarlığın adımlarının barbarlıkla yok edildiğini*" gördüğünü söylemektedir. Eski Yunan ve Arap kitapları burada çok fazla olmasına rağmen, sadece meraklı ve eğitilmiş insanlar tarafından görülmektedir. "*Derlemeleri sadece küçük değil aynı zamanda yetersiz*" diye yazmaktadır ve aynı mektupta, Mr.Petty'in çok majestelerine sunması için bir kitap aldığını ve henüz kendisine ulaşmadığını söyler ki, bu tam nüsha bir Kitab-ı Mukaddes'tir. Bu kitabın,

Yunanlıların St.Paul'de yaşamış "ProtoMartyr'ı" olan Tecla'nın el yazısıyla yazılmış ve otantik bir kitap olarak "*Yunan kilisesinin kutsal bir emaneti*" olduğunu belirtmektedir.

Bu mektuptan 10 ay sonra yazılan 19 Aralık 1624 tarihli bir mektupta ise, yine İngiliz elçisi Thomas Roe (1740, s.320), Canterbury Başpiskoposuna, satın alınmaya değer, Yunanca elyazmalarının artık azaldığına dikkat çekmektedir. Mektupta, piskoposun Mr.Petty e ilgi gösterdiğini bu kişinin de efendisi olan Mr. Arundell tarafından İzmir'e vardığında işe alındığını ve görevinin kitap ve antika şeyler almak olduğunu söylemektedir. Roe, "*burada uygarlık ve eğitimin adımlarını takip ederken barbarlığın nasıl her şeyi parçaladığını*" diye belirtmektedir. Ona göre artık "*Artık elyazmaları çok azdır, eski Yunanca kitaplar ve çok değersizler.*"

Aynı dönemlerde, 1623-1625 tarihlerin Osmanlı topraklarında bulunan Fransız seyyah ve diplomat Louis Gedoyn (1909, s.123) ise A.M.de Machaud'a yazdığı 23 Haziran 1624 tarihli mektupta şöyle demektedir:

"Saygıdeğer Beyefendi,

Konstantinopolis'te kalışım ile ilgili daha önce belirttiğim gibi tavsiyelerinizi dinledim ve beni aydınlattığınız için minnettarım. Bu ülkenin en güzel kitaplarını burada gördüm."

Gedoyn (1909, s.136), İstanbul'da kitapların durumu ile ilgili yazdığı 7 Temmuz 1624 tarihli bir başka mektupta ise kitap satın almakta gösterdiği çabayı ve bu dönemde bile Türklerin kitaba önem vermediği önyargısının ve Türklerden kurtarılması gereken bir nesne olarak görüldüğünü söylemiştir:

"Bayım, bugüne Konstantinopolis'ten Halep'e yola çıkarak başladım. Türklerden kurtardığım en iyi kitapları M.de Cesy'nin sekreteri Mr.Angusse'ye bıraktım. Bunların en büyüğü Kitabı Mukaddes veya onları deyişle Kur'an idi. Diğerleri aynı boyda, tüm kanunlar, politikaları, hükümleri, seremonileri Türklerin geleneklerini içeren bir kitap idi. Bu güvenirliliğin özeti olarak çağrılırdı. Üçüncü ise dinsel kanunlarının, dinsel yargının bir karması idi. Diğer ikisi ise şiirlerle dolu ve peygamber Muhammed'in sözlerini de içeren kitaplardı. Bunlar altın arabesk harflerle yazılmış ve İranlı Ali tarafından Farsçaya çevrilmişti."

Jacques Angusse de Farsça, Arapça ve Türkçe elyazmaları koleksiyonunu Fransa'ya götürmüştür (Hamilton, 2005, s.147). Louis Gedoyn'in yukarıda söz ettiği, Angusse, elçi Cesy'nin sekreteri olan kişidir. Muhtemelen bu kitapların tamamı veya çoğunluğu Gedoyn'e aittir.

Antoine Galland (1998a, s.236) da hem Yunanca hem de yerel dillerde kitap satın almaya çalışan biridir ve bu konuda gözlemlerini yazmaktadır: “*İstanbul’da ve İstanbul’a yakın yerlerde birçok Yunanca yazma mevcuttur ve bunları bir kısmı Türklerde olup kendileri bu yazmaları Hıristiyanlardan ellerine geçirmişlerdir. Yahut ta bunlar Yunanlılarda ve bilhassa keşiş ve papazlarla bunların varislerindedir. Hepsi de satmaya razı olabilirler*” (1998b, s.153).

“İbrani kitaplardan bahsedilmemiş olması, bunların ihmali istenmesinden ileri gelmiş değildir. Burada basılmış olanların çoğuna İstanbul’da da rastlanabilir. Hıristiyanlar arasında yaşamak itiyadından bulunanlardan çok vahşi olan bu memleket Yahudilerini ürkütmemek yolu bilindiği takdirde Karayitlere ait kitaplar ve eski yazmalar bulmak da mümkündür. Türk ve Fars eserlerine gelince, bunlardan en büyük hasat İstanbul’da yapılabilir, fakat bu ayrı bir talep isteyen bir mevzudur.”

Talep öyle çoktur ki, Coxe’un ziyaret ettiği 19.yüzyıl başında bile Levant da artık kitapların sahiplerinin sayısı da yükselmiştir ve Konstantinopolis’te ellerinde birçok elyazması olan yabancı bireylerin varlığına işaret etmiştir (Coxe, 1858, s.33).

Kitap satın almaları ile ilgili önemli kişilerden biri de John Greaves’dır (Twell, 1816, s.62). Shalev (2005, s.78)’in Osmanlı’yı da ziyaret eden İngiliz Matematikçi ve astronom John Greaves (1602-1652)’in seyahat defterine dayanan incelemesine göre, Greaves, elyazmaları, mektupları ve diğer yayınlanmış eserlerinin dışında yazdığı defter de göstermektedir, Levant bölgesi, Avrupa “The Republic of Letters”⁸⁴ nin bir parçasıdır. Kendisine göre Doğu ülkelerine “*Peregrinatio Academica*”⁸⁵ yapmaktadır. Bu terim dil yönergeleri, kütüphaneler, elyazmaları ve yerel teknik bilgiyi öğrenmek amacıyla öğrenim merkezlerine varmak anlamı taşımaktadır. Greaves, her vardığı merkezde, yerel bilim adamı ve kültürel araçların yanı sıra Yunanlılar, Yahudiler ve birçok seyyah ve yerleşik Avrupalılarla ilişki kurmaktadır. Greaves’in el yazısı ile defteri ve notları bize Levant bölgesine gelmesinin esas amacının elyazması toplama, gökyüzünü gözleme, dil yeteneklerini geliştirme olduğunu göstermektedir (Shalev, 2005, s.96).

Seyyahlar arasında resimli kitaplara da talep çoktur, çünkü bunlar fiziksel özellikleri ve her birinin otantik yapısı, yabancı alıcılara cazip gelmektedir. Galland (1998a, s.36) da

⁸⁴ Yazın Cumhuriyeti

⁸⁵ Akademik veya Bilimsel Hac olarak çevrilebilir.

gördüğü anonim yazarlı resimli kitapları yazmaktadır: “*İstanbul’da bulunduğum sırada Türk kitapçılarının müellifini bilmedikleri eski ve minyatürlerle müzeyyen eserlere Acaib ül-mahlukat ismi verdiklerine şahit oldum.*” Galland’ın satın aldığı veya incelediği kitaplar arasında bolca resimli kitap örneği vardır (Galland, 1998a, s.37). İngiliz seyyah Peter Mundy (1600-1667) de ülkesine dönüşünde renkli resimlerle dolu bir kitap getirmiştir. Bu kitapta her çeşit “*memur ve millet*” tarafından “*İstanbul’dan giyilen türlü türlü elbiseler*” in resimleri bulunmaktadır (Bowen, 2011, s.15).

Bu dönemde kitap satın alma girişimlerinin çoğunlukla kütüphaneler kurmak amacıyla görmekteyiz. Dönemin prestijli ve elit bir faaliyeti olan kütüphane kurmak, maliyetli ve zahmetli bir iştir ve kitap satın alarak gelişir, kısıtlı seyahat imkânlarının olduğu bir dönemde, özellikle elyazması kitap satın almak ciddi anlamda mali olanakların varlığı olan kişilerin yapabilecekleri bir iştir. Buna rağmen kitap satın almanın kendine ait kuralları ve özellikleri vardır. Kitap satın almak için de bunlara dikkat etmek gerekmektedir. Bunlardan en önemlilerinden biri kitap araçlarının varlığıdır.

4.1.2.1.Kitap Araçları

Uzaktaki birçok alıcı, tanıdıkları başka alıcıları, elçi veya bilim adamlarını aracı olarak kullanarak kitap almaya çalışmaktadırlar. Suriye’de bulunan Jacobus Golius, dönüşünde buralarda ve çevreden aldığı çok büyük sayıda kaliteli elyazmalarını yanında götürmektedir, yakın tarihlerde bu bölgeye gelen Edward Pococke ise Golius’tan sonra gelmenin dezavantajına sahiptir ve ihtiyacı olacak kitapları elde etmek için zorlanmaktadır. Önüne gelen her çeşitte, her dilde ve fiyatta elyazmasını toplamaya çalışmakta ve bunun için de yakın çevresindeki arkadaşlarını başka yerlerden satın almalar yapmaları için kullanmaktadır. Fars ülkesinden gelen kervanları fırsat olarak düşünen Pococke, Başpiskopos Laud’dan aldığı 30 Ekim 1631 tarihli mektupta, “*kendi hesabına, komisyonunu da ödeyerek, kendisine Yunan sikkeleri, Yunan ve doğu dillerinde elyazmaları satın almasını, bunun için de üniversite kütüphanesine en çok yakışacak olanları seçmesini kendisine bıraktığını*” okumaktadır. Bu mektup üzerine alınan Arapça, Farsça, İbranice, Ermenice ve Etiyopyaca yazmaları 1635-36 yıllarında üniversiteye teslim edilmiştir (Twell, 1816, s.27). John Greaves de Aralık 1637’de Galata’ya gelmiş ama sonrasında İstanbul’da bulabileceğinden daha fazla yazma eser bulabileceğini düşündüğü için İskenderiye’ye gitmiştir (Twell, 1816, s.63). Edward

Pococke da bu dönem de tüm işi İstanbul'da kitap satın almak olan Greaves ile iş birliği yapma ihtiyacı duymaktadır (Twell, 1816, s.64)

Kitap alıcıları, kitap alımlarında yerel veya kentte yerleşik olan bir yabancıyı da aracı olarak kullanmaktadırlar. Louis Gedoyn (1909, s.136) de 7 Temmuz 1624'de bu durumu "*başkalarının yardımı olmadan daha fazla bir şey çıkarmaları çok zordur*" diye anlatmaktadır.

Edward Pococke da Konstantinopolis'e geldiğinde ilk işi eğitilmiş bir Türk bulup kitap satın almasına yardım etmesini istemek olmuştur (Twell, 1816, s.45). Pococke, İstanbul'da olduğu zamanlarda bile Halep'ten kitap almak için William Corderoy ve Richard Hill isimli tüccarlar aracılığıyla kitap satın almaktadır. Halep'te bulamadığı zaman da Şam'da yerel aracılar vasıtasıyla kitaplar satın almaya çalışmaktadır (Twell, 1816, s.57)

Seyyahların bir kısmı, kitapların yabancılara satılmasının yasak olduğunu yazmışlardır. Bu durum da yerel aracılardan kullanımı zorunlu kılmaktadır. Erünsal (2013)'a göre, Avrupalıların bu tür faaliyetleri rahatsız edici boyutlara ulaşmış olmalıdır ki ünlü bir kitap meraklısı olan Sadrazam Şehid Ali Paşa 18.yüzyılın başlarında yabancılara kitap satışını yasaklayan bir hüküm çıkartmıştır. Bu hükümde sahaflar için "*tamahkârlıklarından dolayı sayısız değerli kitaba etrafa, hatta Osmanlı ülkesi dışındaki yabancı memleketlere gönderdikleri*" ifadesi geçmektedir. İstanbul pazarlarında kitap arayışı içinde dolaşan Pietro Della Valle (1843, s.147-148) de el-Kamus sözlüğünü bulup yardımcısı Thomas'ı satın almak için göndermiştir. Bir derviş kitabı satın alırken müdahale etmiş ve elyazmalarının gâvur olarak tarif ettiği kişilere ve dolayısıyla kafirlere verilmesinin kötü olduğunu söyleyerek satıcıyı vazgeçirmiştir. Pietro, kitabı ancak saraydaki yetkililerden birisi için hediye aldığını söyleyerek satın alabilmiştir. Aracılar kullanmak, yabancılara kitap satışındaki sıkıntılarla birlikte bazen de zorunlu hale gelmektedir.

Bunun birçok sebepleri vardır. Özellikle, Türklerin gelenekleri ile bilgi veren Alman bilim adamı ve seyyah Leonhard Rauwolff (1535-1596) (1705, s.339) şöyle yazmıştır: "*Müslümanların camilerine gidip, orada kendi dinlerinden olmayan kişilere satılmayacak olan, satılırsa da büyük cezası olan, kitapları alıp okumak için*

gittiklerini gördüm.” Rauwolff’a göre bunu aşmanın yolu bu kitapları yerli kişilerin gidip onlar için almasıdır.

Sadece koleksiyon yapmak amacıyla kitap alımı yapan seyyahlar da bu sorunları yaşamaktadır. 1674’de İstanbul’da bulunan İngiliz elçi John Finch’e göre, John Covel arkeolojiye olan tutkusu ile, İngiltere’den ve Fransa’dan Osmanlı İmparatorluğu’na klasik antikaları çalmak veya satın almak amacıyla gelmektedir:

“Covel’in ilgi alanları halkbilimi, Yunan efsaneleri, Türk müzikleri, yaşayan batıl inançlar idi. Erken sapkınlıklarla ilgili elyazmalarını hariç tutarsak, kendisi ona ucuza yakaladığı ve kendisinin güzelliğinden etkilendiği ilgi çekici antikaları topladı. Aynı sebepten dolayı da kostüm, mücevher, halı ve kişisel ve yerel süsleri örnekleri topladı: tüm bunlar hayatının mutlu olmasına hizmet etti” (Abbot, 1920, s. 56)

John Covel (2009, s.188) de kendisine benzer birinden bahsetmektedir: *“Her yıl buraya pek çok maymun iştahlı araştırmacı gelir. Geçen yıl, Mr.Wheeler buradaydı, oldukça akıllı bir genç memleketimiz ve Le Spon diye bir Fransız dünyadaki en iyi koleksiyonu yaptı ve memleketine dönünce onları bastırmak niyetindeler”*). Covel’in söz ettiği seyyah George Wheeler (1650-1723) (1682, s.199), kitap arayışları sırasında kendisi gibi koleksiyonerler ile de tanıştığını yazmaktadır: “

Bay Watson, bir İskoç, 4-5 yıl boyunca bu alanlarda dolaştı ve Türkçe ve Arapçasını ilerletti. Bize Konstantinopolis’te Türkçe, Arapça ve Farsça farklı bilimlerde elyazmalarının satıldığı bir pazar vardı dedi. Bu son iki dil Hristiyanlıktaki Yunanca ve Latince gibi iki dildir. Buralar Hristiyanlar için tehlikeli idi. Arapça elyazmalarını görmek istediği için onları ucuz almaya çalışıyordu, bu yüzden Goure⁸⁶ veya imansız diye uzaklaştırılıyordu.”

Seyyah Wheeler (1682, s.194), sadece kendisi için satın almalar yapmamaktadır. Kendisi de birçok kitabın satın alınmasına aracılık yapmaktadır. Parthenius adlı Konstantinopolis Patriği için Korfu’nun yüksek din görevlisinden de kitaplar satın almaktadır.

Kitap satın alma yaşağına şahit olan Jacobum Harsanyi (1672, s.119), **“colloquial”** başlığıyla yazdığı konuşma ve deyişler kitabında, yabancılara kitap satışını şu şekilde Latin harfleri ile yazmaktadır: *“Inkiar olunmaz, bazı nadan kişiler, kitablerde iasmişlar*

⁸⁶ Gâvur

*ki, Alcoran satmak, ia almak Christiana gsaiz degildir, ve satan, basile ojnassa gyerek.*⁸⁷” Yani Kur’an’ın yabancılara satışı idam sebebidir diye duymuş veya böyle bir vakayı görmüştür.

Elçiler de maddi imkânları, siyasi ve sosyal ilişkileri nedeniyle kitaba daha rahat ulaşım istinsah ettirebilecek kişilerin başında gelmektedir. 1560’da İstanbul’da görevli olan İtalyan elçi Marino Cavalli (1560, s.274), balyos olduğundan dolayı ayrıcalıklarının olduğunu ve “*eğer bir kitap istiyorsa kendisine hemen bir tane kopyalatabileceğini*” söylemektedir.

Kitap aracılarının olmadığı durumlar beraberinde başka sorunları da getirmektedir. Seyyahların bir kısmı, kendilerinin yabancı olduklarını gören satıcıların satmak istemediklerini veya çok yüksek fiyat istediklerini yazmaktadır.

15.yüzyılında sonunda İstanbul’da olan Bernardo Michelozzi de İstanbul’da sahaflarda birkaç Yunan metni görmüştür. Ama satıcılar onu turisttir diye düşündüğü için fiyatı 4 katı arttırmaktadır. Michelozzi de kitaplar düşük kondisyonda olduğu için Floransa’ya eli boş dönmekten korkmaktadır (Borsook, 1973, s.161).

Samuel Gerlach (2007a, s.228), Busbecq ile gözleminde kendisinin kitap arayışı konusundaki sabrını ve uğraşısını anlatmakta ve kitap aracılarının kendilerine kitap satmak konusundaki ısrarından şikâyet etmektedir:

“İmparatorluk danışmanlarından olan Augerius Busbecq onların ve başkalarının da çabaları sayesinde birkaç sandık dolusu el yazması Grekçe kitabı buradan alıp götürebildi. Artık o değerde kitaplar kalmadığı halde, hâlâ armağan bekliyorlar.....Zaten başındaki işlerin çokluğu yüzünden, kitaplarla uğraşacak vakti de yok. Buna rağmen Protonotarius, ucuza satın alınabilecek pek çok kitap biliyor ve tıpkı bir yırtıcı kuş gibi gözlerini efendimin para cüzdanına dikmiş, bir kitap temin etmesi için ondan teklif gelmesini bekliyor.”

Stephan Gerlach (2007b, s.618-619)’ın kitap satın alırken, Zygomas’tan kazık yememek için çok çaba sarf ettiği görülmektedir. Gerlach, kitap satışlarında aracılık yapan Zygomas’tan şikâyet etmekte, özellikle bazı kitaplarda kopyalarını orijinal gibi sattıkları kitaplardan bahsetmektedir. Bu şekilde özellikle

⁸⁷ Negari non potest a quisbusdam imprudentibus scriptum esse: quod Alcoranum, Christiano vendere vel emere illicitum fit, io vendenti capitale.

ülkede tecrübesi bulunmayan kişilerin kitap almak için kötü niyetli kişilerden de zaman zaman yararlandıkları yazmaktadır:

“Ben ona bu kitabii kimin satmak istediğini defalarca sordumsa da bana adını vermiyor, çünkü gidip kitabı sahibinden alacağımdan, kendisinin de kazancından olacağından korkuyor. Burada geçerli olan başka bir yöntem de şu ellerinde değerli bir kitap varsa, onu kopya ediyorlar ve bir alıcı bulurlarsa, bir eşi daha basılmamış bir kitap olarak çok yüksek fiyata satıyorlar. Kitabın orijinalini de kendilerine saklıyorlar.”

Gerlach (2007b, s.709) da birçok alıcı gibi ülke dışından birilerinin adına siparişler almaktadır. Dük Ludwig *”Grek dilinde eserler için kendisine 100 Ren Guldeni”* göndermektedir.

Kitap aracıları ile çalışan sadece Gerlach değildir, Geodyn (1909, s.25)’de benzer bir şekilde bu aracıları kullanmaktadır. 25 Kasım 1623 tarihli bir mektubunda hamisinden kitap aracıları kullanması hususunda ve bu kişinin bilgisi konusunda onay istediğini yazmaktadır: *“Saygıdeğer efendim, Gabriel Sionite diye birini buldum, Paris’te doğu dilleri üzerine çalışmakta ve benim bölümüm Araplar ve Türkler arasındaki en iyi kitapları bilmek arzusunda ve sizden bu konuda danışmanlık alabilir. Kendisinin Türkçe, Süryanice ve Keldanicede derin bilgiye sahip olduğu ile ilgili bilgiyi bu mektuba ekledim..”*

Elçi Busbecq, çok önemli bir kitap alıcısıdır ve kendi anılarında da bu konudaki sadece tutkusunu ne kadarlık bir elyazmasını Osmanlı topraklarından götürdüğünü de belli etmektedir. Bu kitapları efendisi için satın aldığını söylemektedir:

“İçinde muhtelif paralar bulunan büyük bir koleksiyon getirdim. Bunu efendime hediye etmek niyetindeyim. Bir de araba dolusu, gemi dolusu elyazması kitaplarım var. Bunların en az 240 cildini Viyana’ya gönderilmek üzere denizyoluyla Venedik’e yolladım. Hepsi de imparatorluk kütüphanesine verilecek. Çoğu alelade eserler ama aralarındaki bazıları küçümsenemeyecek değerde. Onları tarlada son hasattan arta kalan tahıl toprakları gibi köşe bucak arayıp buldum.”

(Busbecq, 2011, s.252-253; Busbecq, 1746, s.289-290)

Bunlar dışında birçok yabancı da benzer araçılar sayesinde kitap satın almaya devam etmektedir. Hukukçu ve akademisyen John Selden (1584-1654)’in de Levant ile Arapça ve diğer Doğu dillerine ait elyazmalarını satın almak için akademik irtibatları vardır (Toomer, 2005, s.53). Golius’un ve Warner’in kitap aracıları ise Petri isimli biridir. Aynı

Petri ile İncil'in Türkçe tercümesi konusunda birlikte çalışmışlardır (Schmidt, 2005, s.36-37). Peiresc (1580-1637) de, Levant'da elyazması koleksiyonunu geliştirmek için bir iletişim ağı kurmuştur (Toomer, 2005, s.55).

Bu şekilde yabancıların kitap satın alma konusunda zorluk yaşadıkları görülmektedir. Bu zorluğu aşmanın en çok kullanılan yolu, yerel bir aracı bulmak ve onun üzerinden satın almaktır. Bu işin ayrı bir meslek yarattığı gözükmektedir. Yabancıların satın aldıkları kitapların yoğunluğu ile Osmanlı'da bulunan seyyahların Avrupa'daki çevrelerinden gelen satın alma istekleri de düşünüldüğünde, kitap aracılarının küçümsenmeyecek bir satın alma kanalı olduğu görülmektedir.

4.1.2.2. Kitap Satın Alma Yöntemleri

Kitap satın alımları konusunda kitapların satın alma yöntemleri önemli bir yer tutmaktadır. Levinus Warner ve Jacobus Golius örnekleri bu konuda önemlidir. Jan Schmidt, Warner ve Golius'tan örnekleri inceleyerek o dönemde satın alınan elyazması kitaplarının, 4 şekilde elde edilebildiğini söylemektedir:

- Doğrudan yazarından veya çevirmeninden alınan
- Doğrudan kopyacısından alınan elyazmaları
- Yerel marketlerden alınan elyazmaları
- Avrupa'da elde edilen elyazmaları

(Schmidt, 2005, s.30).

İlk 3 yöntem tüm kitap alıcıları için geçerlidir. Bu noktada, 4.yöntem yani Avrupa'da elde edilen elyazmaları önemlidir. Çünkü diğerlerinden farklı olarak bir kitabın Doğu'dan geldikten sonra ikinci defa satışını içermektedir. Schmidt'e göre, kitaplar sadece İstanbul veya Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden elde edilmemektedir. MS Acad. 38 olarak kayıtlı olan Türkçe sihir kitabı örneğindeki gibi, Cornelis Uythage isimi bir teolog, bu kitabı Leiden'de 8 Nisan 1680'de satın aldığına dair Latince not düşmüştür. Bu ve benzeri kitapları bazen özel kütüphanenin müzayedesinden alınabildiği gibi, bazen de ayrıntıları tespit edilemeyecek şekilde bir akademisyenden diğerine geçmektedir. Bazen de bir savaş sırasında ganimet olarak elde edilmekte veya bir savaş alanında tesadüfen bulunabilmektedir (Schmidt,2005, s.46-47-

48). Schmidt'in bu konudaki yargısına temel olan kitap Robert Jones'un "**Piracy War and the Acquisition of Arabic Manuscripts in Renaissance Europe**" isimli çalışmasıdır. Jones çalışmasında, doğu bilimcilerin çalışmalarının çerçevesini çizerek, Rönesans Avrupa'sında elyazması elde etmenin yolunun, bu dönemde bolca yaşanan savaş, fetih, vb. egemenlik kurma durumlarında bazen de küçük grup veya asker, ulak vb. bireylerden ganimet olarak ele geçen kitapların, kitap elde edilme yöntemlerinde ne tür bir rol oynadığını tartışmaktadır (Jones, 1987, s.96-110).

Kitap elde etmenin veya elindeki kitabı kaybetmenin bir de sıra dışı bir şekli vardır. Bu da hırsızlıklar sayesinde. Hırsızlıklar bazen zaten çalınmış bir malı satın almak bazen de özellikle başkasının çalması için çaba göstermek anlamındadır. Bazen de seyyahlar ellerindeki kitapları, belki de değerini bilmeyecek birine çaldırması şeklinde olmaktadır.

John Greaves, klasik çağa ve Doğu'ya ait elyazmaları arasında hâlâ çok miktarda değerli bilimsel malzeme bulunabileceğine inanmaktadır. Özellikle Arap ve Fars yazarlarının gökbilim konusunda yazdıklarıyla ilgilenmekte ve 1638-39 yıllarında William Laud'un teşvikiyle bilimsel elyazması aramak üzere İtalya, İstanbul ve Mısır yolculuğuna çıkmaktadır. 6 Kasım 1640'da Greaves tarafından getirilen gelen yazma eserler Oxford Üniversitesi'ne şu düzende verilmektedir: 6 İbranice, 11 Yunanca, 34 Arapça, 21 Latince, 2 İtalyanca, 2 İngilizce, 5 Farsça olarak tamamı 81 kitap. Bu koleksiyonun çoğunluğu Pococke ve Greaves tarafından satın alınan kitaplardır (Twell, 1816, s.86). Greaves, Irwin'in "**Oryantalistler ve Düşmanları**" kitabında yazılanlara göre İstanbul'da bir Osmanlı askerini saray kütüphanesinden Ptolemy'nin *Almagest*'ini çalmak için kandırmaktadır (Irwin, 2007, s.96). Irwin'in söz ettiği olayı Greaves'in 2 Ağustos 1638 tarihli mektubunda görmekteyiz, ama Irwin'in aksine Greaves, kitabı, kitabı çaldırıldığını değil kendisine saray kütüphanesinden çaldığını söyleyen bir sipahiden satın aldığını söylemektedir:

"Burada büyük Yunan matematikçilerinin çoğunun Arapçaya çevrilmiş kitaplarını eve getireceğimi umut edebilirsiniz. Gördüğüm en güzel kitabı, Saray kütüphanesinden çaldığını söyleyen bir sipahiden, Ptolemy'nin Almagest'ini satın aldım. Ayrıca saray kütüphanesinde Yunan ve Latin yazarların kitaplarının yakıldığını görmem mümkündür."

(Greaves, 1737a, s.437).

Bir diğ er ö rnekte ise hırsızlı ğ a uğ rayan Edward Pococke'dur. Bazı Fransız ve İngilizlerle birlikte, Ocak 1639 'da onları soyan Arapların eline düş müş ve Greaves'ın ç alınan kitabı, "*Arapça yazması dışında kayda değ er değ ildi*" diye belirtilen bir Ö klid nüshasıdır (Twell, 1816, s.71).

Bazıları da hayatları pahasına kitapların peşinde tutkuyla gittiklerini söylemişlerdir. Kapuç in rahip Gilles de Loches'in Kardinal Barberini'ye yazdığı 9 Ekim 1634 tarihli mektupta şöyle yazmıştır: "*Doğ u'dan geldiğini ve buralardan İslam dini ile alakalı hayatı pahasına satın aldığı kitapların çok değ erli ve nadir eserler olduğunu biliyorum ve bu eserleri göstermek isterim*" (Correspondence de Peiresc, 1891, s.106-107)

Bunlar dışında sadece Batı'ya değ il, Rusya'ya da kitap götürenler vardır. Antioch Patriğ i Makarius (?-1672) (1836, s.79)'a göre, Archdeacon Arsenius, farklı çeş itlerde 500 kadar çok sayıda kitaplar edinmiştir. Bundan sonra, kendisi İstanbul'a gitmiştir. Muhtemelen buradan da aldığı kitaplarla birlikte Moskova'ya dönüş ünde ise tüm bu şeyleri kendisi ile birlikte getirmiştir ve kitaplar Hazine'ye dahil edilmiştir.

Kitap satın alma konusunda hamilerinden gelen emirler önemlidir. Mektuplarında kitap satın alma talimatlarını sürekli belirten bu kişiler, genellikle kütüphane sahipleri veya devlette üst yöneticisidirler. Satın alınması talep edilen kitaplar genellikle hangi dilde yazıldığı na göre talep edilmektedir.

Doğ u'dan kitap satın alımı yapanlar arasında en önemlilerinden birisi olan Fransız politikacı ve bakan Jean Baptiste Colbert (1619-1683)'in bu konudaki çalış maları önemlidir. Colbert (1868, s.374)'in, Johann Michael (Pere) Vansleb (1635-1679)'ye yazdığı 4 Haziran 1675 tarihli "**Doğ u Görevi**" baş lıklı mektupta, Vansleb'ye⁸⁸ Levant bölgesine gittiğinde "*bulabildiği tüm elyazmalarını satın alacak şekilde bir araştırma yapma vazifesinin olduğunu*" yazmaktadır. Vansleb'in asıl ilgi odağı Mısır ve Arap yazmalarıdır. Ama bu konuda sadece nadir kitaplar satın alan bir alıcıdır ve kendi deyiimiyle "*Mısır'ı boşaltmış*" bir kişidir (Vansleb, 1678, s.171-172).

Ö yle ki Vansleb, bir kule içinde, iç i tamamen çok eski Arap elyazmaları ve Koptik dilinde eserlerle dolu 3-4 tane arabanın var olduğunu öğrenmiş ve bunları Kraliyet

⁸⁸ Vansleb, 27 Ocak 1674 'de Chio adasından İzmir'e yola çıkmış, 2 Şubat'ta İzmir'e varmış ve 13 Mart'ta İstanbul'a doğ ru yola çıkmıştı ve 24 Mart'ta da İstanbul'dan Bursa'ya geçmiştir ve sonra 28 Ekim'de tekrar İstanbul'a dö nmüştür (Vansleb, 1678, s.252).

Kütüphanesi için satın almak amacıyla papazlara teklif vermiştir. Papazlar ise bunu kabul etmemiştir. Çünkü bu kitaplar manastıra aittir ve Patrik'in kendilerini aforoz etmesinden korkmuşlardır (Vansleb, 1678, s.188). Kitap ticareti merkezi olarak İstanbul ve yakın çevresindedir. Halep, Kahire ve İskenderiye ile birlikte İstanbul, kitap ticaretinin en önemli merkezinden biri haline gelmiştir.

16.yüzyılın ortasında Fransız Kraliyet Kütüphanesi tasnif edilmiş ve düzenlenmiş bir koleksiyona sahiptir⁸⁹. 1642'de ise kütüphane özellikle elyazması olarak 6000 cilt kitaba sahiptir. Bunlar arasında Phillippe Hurault (1579-1620)'un 418 elyazmalık koleksiyonu, Savary des Breves'in 100 elyazma kitap içeren koleksiyonu bulunmaktadır. Bu iki koleksiyon da İstanbul'dan elde edilmiştir. Colbert ise kütüphanenin kontrolünü 1661'de ele aldığı anda ise kütüphanenin kitap sayısı 16.746 cilde çıkmaktadır. *“Satın alma, hediyeleşme veya değişim yoluyla”* kitap sayısı 3'e katlanmıştır. Colbert, en az 5 kitap temsilcisini İstanbul ve Levant bölgesine göndermiştir. Mısır ve Suriye'den gelen Vansleb ise sadece bunlardan biridir ve 650 iyi kitapla katkıda bulunmuştur (Savage, 1809, s.98).

Colbert, kitapların seçimindeki tercihlerini de kitap temsilcilerine mektuplarla göndermektedir. Colbert (1873, s.459-460), **“Levant Elçilikleri”** başlığındaki 19 Kasım 1672 tarihli mektubunda, *“özellikle Yunan elyazmalarını tercih etmelerini bulabildikleri her şeyi, özellikle de eski olanları satın alıp, büyük bir dikkat ile gemilerle göndermesini”* söylemektedir.

Colbert (1873, s.460-461)'in 30 Aralık 1667 tarihli bir mektubunda Mr.Monceaux'dan *“Kraliyet Kütüphanesi'nde yeterince İbranice kitap olduğu için, bunun dışında, özellikle Yunanca, Arapça ve Farsça kitaplar satın almasını”* istemektedir.

Bir diğer kitap hamisi olan İngiliz papaz ve doğu bilimci William Bedwell de (1561-1632), zamanının çoğunu İbranice, Süryanice ve Etiyopyaca da olduğu gibi Arapçada

⁸⁹ Öyle ki Petit de la Croix, Avrupa'da bulunan kütüphaneler için elden edilen kitapların çevrilmesi de bir sorununa değinmektedir. Petit de la Croix'in Mr.Phelipeaux'a yazdığı bir mektupta bundan bahsetmektedir: *“İstediğiniz konularda Doğu ve Afrika kitaplarını seçebilirsiniz, ben çevrilmesi talimatını vereceğim. Kraliyet kütüphanesi, bir diğer Colbertine kütüphanesi bu kitaplarla doludur ve dilimize çevrilmedikleri sürece oldukları yerde unutulurlar ve en yüksek bilimlerin iyi yanlarını aydınlatılmasından bizi mahrum bırakırlar. Söylediğim şeyler Arapça, Tatarca, Türkçe, Farsça ve Süryanice yazılmış olanlardır ve bunları memnuniyetle elde edeceğim”* (Petit de la Croix, 1810, s.75-76)

da ilerletmek için harcamaktadır ve İngiliz tüccarlarını yeni elyazmaları elde etmeyi sağlamak için kullanmaktadır. Birchwood (2008, s.141)'a göre bu durum 50 yıllık bir dönem içinde İngiliz tüccarlarının Arapça çalışmalarının gelişimine destek olduğu anlamına gelmektedir.

Şubat 1634 tarihli “**The King To The Turkey Company**” başlıklı bir mektupta, Başpiskopos William Laud, kamunun kaynakları ve özel teşebbüsün girişimlerini Bodleian Kütüphanesi'ne doğu elyazmaları koleksiyonu sağlamak amacıyla kullanma arzusunda olduğunu yazmıştır:

“Kral, Arapça yazımın bilindiği şekliyle öğrenmeye uygun olması ile ilgili büyük bir beklenti olduğu kanısındaydı ve ülkede Arapça ve Farsça kitaplardan çok az olduğunu düşünüyordu. Böylece, bu şirketin her gemisinin her seferde bir Arapça veya Farsça elyazması kitap getirmesi gerektiğini düşündü. Kitap, şirket yöneticisine teslim edilmeli oradan da Canterbury Başpiskoposuna teslim edilmeliydi.”⁹⁰

(Aktaran: Birchwood, 2008, s.141)

Bilim adamları ve doğu bilimcilerde hami ve kütüphanelerle birlikte çalışmaktadırlar. Ama kendileri için satın aldıkları kitapları da bir şekilde ayırmak istemektedirler. Kralın kütüphanecisi Bude'nin istediği Yunanca kitapları getirmek için görevlendirilen Guillaume Postel, Arapça metinler peşindedir ve kendisi için satın aldığı kitapları diğerlerinden ayırt etmek için bir kitabın boş sayfasına “*ex libris guilielmi postelli*” dışında “*G.Postellus Constantinopoli 1536*” ibaresini de düşmektedir (Saliba,2008, s.253). Postel, doğu bilimciler ve bilim adamları arasında en önemlilerinden biridir. Fransız elçi d'Aramont, Postel ile 1548 yılının kasım ayında karşılaşmış, ihtiyaçları olan kitapları satın almaları için diğer bir bilgin olan Pierre Gilles (Petrus Gyllius) ile olan tartışmalarına şahit olmuştur. Aslında her ikisi de aynı amaçla ordadır. Kral, Doğu'nun edebi keşifleriyle çok ilgilidir. Janus Lascaris'den bu konuda çok bilgi edinmiştir ve Pierre Gilles'i Levant manastırlarında satın almalar yapması için göndermiştir. Benzer bir durum Postel için de geçerlidir (Elton, 1893, s.53)

Elçi Aramon bu konuda şunları yazmaktadır:

⁹⁰ Calendar of State Papers, Domestic, Charles I. 1633–4, ed., Mary Anne Everett Green (London: H.M.S.O., 1878), pp. 476–7.

“Kasım ayının (1548) dokuzunda ikinci kez Kudüs’e vardık ve Ağustos ayının başında Venedik gemisiyle hacılarla birlikte oraya gelmiş olan Guillaume Postel’le karşılaştık. Bir alim ve yazar olan Postel, büyükelçiye, bu memleketin bazı eski kitaplarını kendi imkânlarıyla temin edebilmek amacıyla özellikle burada kalmış olduğunu söyledi. Bizimle birlikte seyahat eden ve en az onun kadar muktedir bir bilim adamı olan Petrus Gyllius buna karşı çıktı. Kendisi de ölen Kral I.François tarafından özellikle Yunan ve İbrani dillerinde bulabileceği en eski kitapları edinmek üzere Doğu ülkesine gönderilmişti. Bizimle birlikte İstanbul’a dönen o ve Postel, sıklıkla tartışmaya giriyordu ve birkaç kez onları uzlaştırmak için bayağı bayağı bir uğraşmıştı” (Chesnau, 2012, s.87).

Artık seyyahlar için daha önce satın alınmamış kitap bulmak da zor bir hale gelmektedir. Bu yüzden kitapları seçerek satın almak yerine zamanla her bulunan kitabı satın almaya dönüşmektedir. Henry Omont (1902, s.1), **“Mission Archeologie”** kitabında, Doğu’nun elyazmalarının elde edilmesinde her zaman bilinçli seçimler yapılmadığını belirtir. Öyle ki 1616’da Fransa’nın İstanbul’daki elçisi Harlay de Sancy, o vakit Kraliyet Kütüphanesi’nin yöneticisi olan ve Sancy’den yazma eser isteyen De Thou’ya gönderdiği bir mektupta şunu demektedir: *“...bizim önceden sahip olmadığımız eski kitaplar bulursam bunları satın alacağım veya sizin için kopyalayacağım...”*.

Bundan 27 yıl sonra, 1643’de ise Kardinal Mazarin İstanbul’daki elçi Jean de la Haye’e şunu yazmaktadır: *“Kütüphaneyi ilginç kitaplarla geliştirmek için bulunduğunuz her yerde, hangi dilde olursa olsun iyi ve nadir eserleri satın alınız”* (Omont, 1902, s.1). Aynı konuda, De la Haye 23 Nisan 1644’de *“Türkçe ve Farsça kitaplara gelince, bu iki dilde kötü destanlar ve masala benzer tarih kitapları, destan ve masalları bulabildim”* diye yazmaktadır (Omont, 1902, s.1-2).

Galland (1998a, s.236) da De La Haye’nin satın aldığı kitaplardan örnekler vererek kitap satın almalarının sebeplerini yazmaktadır:

“Yunanca yazmaların, kiliselerde daimî surette kullanılan dua ve doğu eserleri olmamak şartıyla, bunların gerek parşömen ve kâğıt ve gerek ipek veyahut herhangi madde üzerine yazılmış bulunanlarını kamilen satın almayı ihmal etmemelidirler. Eğer Mr.De Nointel bu işle meşgul olursa, Fransa’ya arada bir sürekli yazmalar yollayabilir. Yazı adamlarımızın her biri henüz basılmamış birçok güzel eserlerin basımı ile mesleklerine ait bilgileri zenginleştirmiş olacaktırlar ve bu keyfiyet Doğunun varlığıyla da Fransa’mızın zenginleşmesini temin edecektir. Birkaç yıl evvel Mr.De la Haye bu dilde yazmalar yollamıştı ki,

bunlardan üçüne paha biçmek mümkün değildir, birçoğu da pek değerli şeylerdir”

Seyyahların kitap satın alma yöntemleri her seyyah için farklılaşsa da çoğunluğu benzer durumları yaşamaktadır. Burada var olan yöntemlerde dönemsel bir farklılık görünmemektedir. Sözü edilen kitap satın alma yöntemleri her dönem için geçerlidir. Burada farklı olan hangi seyyahın ne kadar kitabı nasıl topladığıdır.

4.1.2.3. Kitap Satın Alımlarında Bir Örnek: Levinus Warner

17.yüzyılda Osmanlı topraklarında elyazma eserlerle ilgilenen batılıların çoğunluğu elçi sıfatıyla seyahat edip bu topraklarda bir süreliğine ikamet edenlerden oluşmaktadır. Bu elçilerin geldiği ülkelerin en önemlilerinden biri de Hollanda'dır. Felemenk diplomatlar arasında sadece Levinus Warner (1619-1665), doğu bilimci bir ekolden gelmektedir ve elyazması satın alma konusunda en önemli kişilerin başında gelmektedir. Hocası Jacobus Golius da kendisi gibi Doğu'ya seyahatler yapan ve yazma eserler satın alan bir akademisyendir. Irwin (2007, s.105), Warner ve Golius'un da içinde bulunduğu Leiden üniversitesi ekolünü Hollanda'da “*oryantalizmin altın çağı*” olarak tanımlamaktadır.

Golius, Suriye, Kuzey Irak ve İstanbul'a yaptığı seyahatlerde 1625-1639 yılları arasında 300'den fazla Arapça, Türkçe ve Farsça elyazmaları satın almıştır. Bu yazma eserlerin çoğunluğu Avrupa'da elden ele geçerek ölümünde sonra müzayede ile satılmış ve sonunda Bodleain kütüphanesinin mülkiyetine geçmiştir (Drewes, 1970, s.4). Leiden Üniversitesi Doğu Koleksiyonu envanter çalışmasında Golius (1630)'un 212 elyazması eseri kaydedilmiştir.

Leiden Üniversitesi'nin kütüphanesi, 1587 yılında kurulmuş ve 16. ve 18.yüzyıl arasında yaşayan 5 önemli akademisyenin Doğu'ya yaptıkları seyahatlerinin de etkisiyle genel koleksiyonu Doğu'nun elyazmaları ile büyümeye başlamıştır: J.J.Scaliger (1540-1609), Jacobus Golius (1596-1667), J.J.Schultens (1716-1778), ve Hollanda da ilk Arapça basımı yapan Fransiscus Raphalengius (1597-1539). Sonuncusu ise Levinus Warner (1619-1665) 'dir. Warner bu kişiler arasında en yüksek kitabı bağışlayan kişidir ve bu yüzden koleksiyonunun adı “*Legatum Warnerium*” olarak tanımlanmıştır. Bunlar dışında yine Felemenk Thomas Erpenius (1587-1624) da Doğu'ya seyahat yapan ilk Felemenk doğu bilimci olarak iyi bir yazma eser koleksiyoncusudur. Raphalengius basımcı, Scaliger tarihçi ve kronoloji uzmanı, Erpenius metin editörü ve basımevi sahibi

ve Arap grameri yazarı, Golius da sözlük yazarı ve bilimsel yazma eserler koleksiyoncusu olarak bilinmektedir (Witkam, 1982, s.16)

Bunlar arasında Levinus Warner, konumuz açısından en önemli örneklerden biridir. Warner, 1535'den itibaren doğu bilimi konusunda çalışmaya başlayan Leiden Üniversitesinden 1642'de doğu bilimci Golius'un yanında doktora derecesi almış ve 1645 yılında İstanbul'a "resident" konumunda elçi olarak atanmıştı. İzmir, ticaret olarak etkili olsa da İstanbul, Osmanlı yönetimine yakınlık ve etkinlik olarak daha güçlü bir konumda bulunmaktadır. Hollanda'nın bu iki şehirde bulunan temsilcileri birbirlerine karşı ihtilaf içindedir. Seyyah ve elçi Paul Rycaut (1686, s.177-178)., Warner'in 1660 yılına kadar İngiliz elçiliğinin evinde kaldığını, o döneme kadar Felemenklerin İngiliz elçiliği ile temsil edildiğini ve ancak bu tarihten kısa bir süre sonra resmi olarak atandığını belirtir Warner doğu elyazmaları satın almak için İstanbul'da bulunsa da temsilci olarak aldığı hediye gibi maliyetler, İzmir'den kazanılan ticaretten sağlanmaktadır ve bu da çıkar çatışmasını arttırmaktadır (Çelikkol vd., 2000, s.62-63). Warner, elyazmalarını ise kendi parasıyla satın almaktadır (Drewes, 1970, s.16). İzmir'deki diplomatlar zaman zaman Warner'in tüm zamanını kitaplarla ilgilenmesi üzerine şikâyet eden mektuplar yazmışlardır (Brugman, 1979, s.19). Warner, görev olarak sadece "resident" statüsündedir. Bu da elçiler kadar gücü olmayan bir unvandır. Bu görevdekilerin daha az personeli ve ağırlama konusunda az yetkisi vardır (Drewes, 1970, s.9). Bu konumu sayesinde daha çok merkezi otorite karşısında temsilci statüsündedir ve bilimsel amaçları gerçekleştirmeye daha fazla zaman ayırabilmektedir.

Warner, sadece Arap, Fars ve Türk değil, Yunan, Ermeni, Arap Hıristiyanları, Yahudilerin ve Karayimlerin eserleri ile de ilgilidir. Karaite çalışmalarına katkısı da olmuş ve bu dilde 30 adet önemli elyazmasının üniversite kütüphanesinde korunmasını sağlamıştır (Berti, 2005, s.118). Bu önemlidir çünkü hocası Golius, İstanbul'a yaptığı ziyaret sırasında birkaç Karaite elyazmasının gizli bodrumlarda yakıldığını görmüştür (Hottinger, 1659, s.42: Berti, 2005, s.116). Warner, bu kitapları elde etmek için çoğu kitap alıcısı gibi yerel aracılara sahiptir. İstanbul'da, yerel bir tüccar olan Avraham HaYakhim ile derin ilişkilere sahiptir (Ben-Naeh, 2009, s.141). Warner, "Leiden çemberi" denilen Leiden akademisyenleri çağının ikinci nesline aittir ve onların zamanında Leiden Karay ve İbrani araştırmalarının merkezi olmuştur (Somos, 2011, s.12).

Aynı dönemde İsveç elçisi olarak İstanbul'da bulunan Claes Ralamb (2008, s.52), Warner'in doğu dillerini iyi bilen, kamu görevinden çok üniversite hocalığına yatkın olduğunu, en büyük keyfinin hamam ve Doğulu yazarların yazdıklarını okumak olduğunu yazar. Ralamb'a göre Warner, her zaman Yahudiler ile birlikte olmakta ve günün belli saatlerinden onlardan eğitim almaktadır.

Avrupa'da özellikle Fransa ve İngiltere'de çok zengin bir doğu elyazmaları koleksiyonu oluşmaktadır. Bu sayede Doğu ile ilgilenen kişiler, Avrupa'nın önemli kentlerinde ilgilendikleri konularla ilgili Doğu başkentlerinde bulamayacakları çok büyük miktarda yazılı kaynak bulabilmektedirler (Barthold, 2000, s.211). Bu durum, Warner gibi yazma eserler toplayan başka milletlerden de kitap alıcılarının sayesinde olmaktadır.

Warner'in koleksiyonu bir envanter çalışmasına göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılmaktadır (Koningsveld, 1970, s.37-38).

Tablo 5. Levinus Warner Koleksiyonu (Legatum Warnerium)

Türü	Arapça	Farsça	Türkçe	Toplam
Ansiklopedi Bibliyografya	12	2	2	16
Gramer	47	0	5	52
Sözlük	48	18	4	70
Ölçü Sanatı	6	1	4	11
Retorik	23	0	0	23
Mektuplar	17	7	13	37
Konuşma ve Söylevler	16	1	1	18
Hümanist Edebiyat	60	13	4	77
Şiir	73	41	10	124
Kozmoloji	14	0	2	16
Tarih	112	23	20	155
Aritmetik, Cebir ve Geometri	22	1	0	23
Astronomi, Astroloji ve Takvimbilimi	63	13	1	77
Sihir, Fizyonomi ve Rüya Tabiri	23	2	0	25
Simya	15	0	0	15
Doğa Tarihi ve Kentsel Sorunlar	12	2	0	14
Tıp	50	11	2	63
Veterinerlik	5	2	0	7
Askerlik	4	0	2	6
Müzik	1	3	1	5
Felsefe	124	2	1	123

Kur'an Dersleri ve Yorumları	65	10	3	78
Peygamber yakınları geleneği	29	1	2	32
Hukuk	97	1	5	103
Politika ve Etik	18	8	3	29
Dogmatik Teoloji	95	13	5	113
Methiye	25	2	1	28
Dua	11	2	0	13
Mistik Teoloji	71	42	2	115
Hıristiyan Teoloji	4	3	5	12
Koleksiyon	2	0	0	2
Toplam	1164	224	98	1486

Bu kitapların çoğunluğu tek tek sahaflardan satın alınmaktadır. Urdi gibi Halep sahaflarından da siparişler verilmektedir. Kâtip Çelebi'nin 1657'de vefatından sonra kütüphanesinden nispeten toplu alım yapılmaktadır. Urdi ile mektuplaşmasına göre Urdi kendisini Kâtip Çelebi kütüphanesinden 6 eser satın almasından dolayı kutlamaktadır (Koningsveld, 1970, s.51)

Warner'in terekesinden çıkanlar sadece satın aldığı elyazması kitaplar değildir. Warner'in geride bıraktıkları, türlerine şu şekilde sınıflandırılmaktadır ve aralarında basılı kitaplar da vardır (Koningsveld, 1970, s.43-44):

- Yazma Kitaplar
- Günlükler ve Mektuplar
- Çalışma notları
- Basılı eserler

17.yüzyıl Felemenk doğu bilimcilerinin, diğer ülkelerin doğu bilimcilerinden en önem farkları, zamanlarında bulunan İslam karşıtı tartışmaya katılmamış olmaları ve kendilerini bilim ve dil çalışmalarına adanmış olmalarıdır. Warner ise uzun süredir Müslüman bir toplumda yaşadığından dolayı, Avrupa'daki herhangi bir akademisyenden daha ılımlı bir şekilde İslam'a bakmaktadır (Witkam, 2012, s.21-22)

Warner koleksiyonunun yapısını incelendiğinde, sahiplik kayıtları veya ex libris'ler bulunduğu görülmektedir. 72 kitapta bir veya birden fazla kitap sahibinin kaydı

düşüldüğü görölmektedir. Bu kayıtları tek tek incelediğimizde, kitapların çoğunluğunun Osmanlı ve bölgesel bürokratları, bilim adamları, müderris ve edebiyatçıların kütüphanelerinden satın alındıkları görölmektedir. Örneğin or.715 kayıt numaralı eserde Şems-el Tebrizi sahiplik kaydı görölmektedir. Ali Ufki Bey tarafından Türkçeye tercüme edilen Eski Ahit ve Yeni Ahit tercümelerini de koleksiyonda görmekteyiz. Bu çalışmaların 3 nüsha halinde or.1101'de 7 ciltlik muntazam bir kopya, or.1117 yine bir kopyası bulunmakta, or.390'da ise Ali Ufki Bey'in imzalı taslak bir kopyası bulunmaktadır. Levinus Warner'in bir araya getirdiği 800 Türkçe deyim içeren bir eser, Or.1119'da, 53 deyimden oluşan bir kitap, Or.1170'da ve çeşitli deyimler ve Türklerle ilgili söyleyişlerin bulunduğu bir kitap da Or.383'da kayıtlıdır.

Schmidt (2005, s.30)'in yaptığı envantere göre ise, Warner'in 265 kitabı Batı dışı edebiyata aittir ve bunların 44'ü Türkçe metinler içermektedir. Warner ve Golius birlikte kitap satın almaları yapmaktadırlar. İkisinin birlikte satın aldıkları ve Leiden Üniversitesi'nde kayıtlı olan Türkçe kitap sayısı 241'dir. Diğer bir 3 tanesi de Golius'un özel kütüphanesinde ve 1696'da bir müzayede de satılmıştır. Ölümünden sonra Hollanda'ya, Leiden Üniversitesine gönderilen kitapların ilk kataloğu 1674'de Th.Patraeus tarafından hazırlanmıştı. Warner'in ölümünden sonra mirasa söz konusu olan elyazmaları 18 Mayıs 1666 tarihinde Venedikli Tüccar Donini Druyvesteyu'ya, Leiden'e getirilmesi için teslim edilmiştir (Rieu, 1893, s.xiv).

Warner'den başka, İstanbul'a gelenler Felemenklerden biri olan John Heyman, Doğu elyazmalarının 6 ciltlik kataloğunu da hazırlamıştır. Kendisi de aynı zamanda Warnerium Cod.Or. 1310'da bulunan Türkçe-Latince sözlüğünü yazmıştır. Heyman da çoğunluğu İzmir'den olmak üzere birçok elyazması edinmiştir (Schmidt, 2005, s.43-44).

Diğer bir önemli Felemenk seyyah ise Christian Ravius (1613-1677) 'dur ve dönüşünde kataloğu daha sonra Leiden de basılacak olan 400 kitaplık bir koleksiyon getirmiştir (Twell, 1816, s.61). Ravius, Pococke ve Başpiskopos Laud tarafından tavsiye edilmiştir ve dönemin İngiliz elçisi Sackville Crowe tarafından himaye edilmiştir (Twell, 1816, s.60-61).

Levinus Warner'in kitap satın alma çabaları ve koleksiyonu, Osmanlı'dan Avrupa'ya getirilen kitap ticareti hakkında en önemli konulardan biridir. Bunun sebebi Warner'in görevi süresince kendini kitap satın almaya adanmış olması ve kurduğu ikili ilişkiler

sayesinde de dönemine göre çok yüksek bir miktarda kitabı Hollanda'ya götürebilmesidir.

4.1.2.4. Kitap Fiyatları

Kitap fiyatları, bir kitabın satın alınmasında önemli bir faktördür. Satın aldığı eserleri bu açıdan en ayrıntı açıklayan seyyahlarından biri Antoine Galland'dır. Galland (1998), anılarında kitaplar ile ilgili bilgiler verirken, hangi fiyata satın aldığı, cildinin rengi, süslemeleri ve benzeri dikkat çekici ayrıntıları vermektedir. Bazen yüksek bir fiyatta o kitabın değerinin verdiği paraya değdiğini göstermek ister gibi, "*altın yıldızlı*", "*derisi çok güzel*", "*kâğıdı mükemmel*", "*çok kalın*" gibi fiziksel değer yaratan gibi sözlerle ayırt etmektedir. Galland sadece bu şekilde değil zaman zaman kitabın yazarının önemini, kitabın nadir bir kitap olduğunu da söyleyerek fiyatını haklı çıkarmaktadır.

Bu dönemde kitap fiyatları alıcı ve satıcı arasında belirlenmektedir. Bugün anlayabileceğimiz ekonomi kuralları burada da işlemektedir. Çünkü her nadir kitap otantik ve çoğunlukla tek nüshadır. Çünkü hiçbir kopya birbirine benzemez şekilde farklı müstensihlerce farklı şekilde kopyalanır. Bu yüzden iyi bir kitap için fiyat tamamen satıcının alıcı ile anlaşmasına bağlıdır. Bazen çok nadir görünen kalın bir kitap çok ucuz fiyata satılırken, çok az sayfalı daha fazla nüshası olan ama fiziksel özellikleri güzel bir kitap daha yüksek fiyatlara satılabilmektedir. Kitap sayısının azlığı ve fiziksel özellikler satıştaki kitapların değerini doğrudan değiştirmektedir⁹¹. Antoine Galland'ın yazdıkları değerlendirildiğinde, kitapların fiyatlarını etkileyen faktörlerin genel olarak, basılı veya yazma olması, cildi, resimleri, renkleri, altın vb. tezhip, konusu, sayfa sayısı ve nadiren de şayet biliniyorsa, hattatı gibi fiziksel ve içeriksel özelliklerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır (Galland, 1998).

21 Mayıs 1634 tarihli bir mektupta Edward Pococke'un İstanbul ve İskenderiye ile birlikte kitap ticaretinin en büyük pazarlarından biri olan Halep'te alınacak kitap kalmadığını, çünkü Fransız ve Venediklilerin yazmaların fiyatlarının çok artmasına yol açtıklarını söylemektedir (Twell, 1816, s.28). Pococke'un aldığı kitapların çoğunluğu hiç de ucuz olmayan yazma eserlerden oluşmaktadır (Twell, 1816, s.57).

⁹¹ Kitapların fiyatları üzerine ekonomik bir analiz ve karşılaştırma ayrı ve geniş bir çalışma olabilecek derece önemli bir konudur. Fiyat düzeylerinin varlığı, değişkenliği ve etkinliği konumuzu doğrudan çalışmamızın kapsamına girmediği için sadece kitap fiyatlarının dinamiklerini yabancıların bakış açısından değerlendirmek uygun olacaktır

Galland (1998a, s.220), bu noktada fiyatlarla ilgili şikayetini de belirtmekte, aşırı fiyatların alıcıları kaçırdığını da belirtmektedir. Görünüşe göre fiyatı arttıran yeni bir dinamik te alıcının yabancı ve elçi gibi iyi giyimli biri olarak karşısına çıkmasıdır. Şöyle yazmaktadır:

“Bir Türk, bunu ekselansın satın almayı isteyeceğini zannederek, Sacra Bosco küresi hakkında, Junctinus tefsirinin büyük kütüphanesinde ikinci cildini Fransa elçiliğine getirdi. Bu eser Kamanıça'nın zaptı esnasında ele geçmişti ve orada ellerine birtakım kitaplar geçiren birçok Türk, kendi kitapları çok pahalı olduğu için ellerine geçirdikleri bu eserlere de yanlış kıymetler takdir eylemişlerdi. Fakat bunda hata etmişlerdir. Hatalarını da kitapları satın almalarını teklif ettikleri bütün Frenklerin bunları reddetmelerinden anlamak imkânını bulmuşlardır.”

15.yüzyılın sonu gibi erken bir tarihte bile durum bu şekildedir. Bernardo Michelozzi “kitapların az sayıda ve pahalı olduğu” söylemiştir (Borsook, 1973, s.162).

Louis Gedoy (1909, s.136), 1624 yılında bir mektubunda burada “kitaplar çok nadir ve çok pahalıdır” diye yakınmaktadır.

Lubenau (2012, s.284) da 16.yüzyılda, bunun sebebini elyazmalarının varlığına bağlamıştır ve şöyle yazmıştır: “Türkler, her şeyi birbirine karıştırıyorlar. Bu anlatılanlar, kutsal kitabımız İncil'i okuyan bizlere gülünç geliyor. Bunun sebebi, onlarda doğru dürüst tarih kitaplarının bulunmaması ve tüm kitaplarının elle yazılmasına izin verilmesi nedeniyle, çok pahalı satılmasıdır.”

Stephan Gerlach (2007a, s.469-470) ise, kitap fiyatlarının yüksekliğinden yakınmakla birlikte, fiyat pazarlığı yaptığı satıcıyla yaşadığı sorunları da aktarmıştır:

“...İçeriği çok önemliymiş ve çok özel parşömen kâğıdı üzerine yazılmış, sayfaları tek tek satılacak olsa, her biri altı akçe edermiş ve kitap yaklaşık 200 sayfadan ibaretmiş, harfleri o kadar düzgün ve güzelmiş ki, bundan mükemmeli bulamazmışım, sadece içindeki “Abbreviationes” bölümü için bile satın alınmaya değermiş. Bu kitaba emek veren mübarek eller onu bir kralın kütüphanesine layık olacak bir özenle yazmış. Zigomala'ya kitabın fiyatını sorduğumda, onu satan Yunan'ın aslında 50 duka istediğini, ama kendisinin pazarlık ederek fiyatı 30 dukaya, hatta 25 dukaya düşürebileceğini söyledi. Ben, bu kadar pahalı kitapları edinecek durumda olmadığımı ve bu kitabın bir süre önce basımcıda basıldığını, ama gene de Bay Crusius'a bir mektup yazarak fikrini alacağımı açıkladım.”

Görüldüğü gibi kitap fiyatı, belli bir standardı olmayan dinamik bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şekilde alıcı-satıcı arasındaki denge, daha çok elindeki kitabın fiyatını bilen satıcının belirlediği ama pazarlığa açık bir anlaşma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitap ticareti sayesinde elde edilen kitaplar, Doğu'dan Batı'ya bilgi transferinin en büyük araçlarıdır. Satın alınan bu kitaplar sayesinde Avrupa, Osmanlı'yı tanımaya başlamaktadır. Avrupa kütüphaneleri bu şekilde Doğu'dan gelen meraklandırıcı ve esrarengiz yeni bilgilerle dolu kitaplarla dolmaktadır. Avrupa kütüphanelerinin Rönesans ile birlikte yeni bilgiler ve farklı kuramlara sahip kitaplara ihtiyacı vardır. Yeni yayın üretiminin basımcılığın hızına yetişmesi önemlidir. Bu da öncelikle 15.yüzyılda Yunan eserleri, 16.yüzyıldan itibaren de Osmanlı ve Fars topraklarından gelen yerel dillerdeki kitaplarla sağlanmaktadır.

4.2. KİTAPLARIN KÖTÜYE KULLANIMI

Seyyahlar, bazı kitapların içerikleri ve konuları kötü ve çıkar amaçlı kullanıldığını gözlemlemişlerdir. Yazma eserlere erişimi sınırlı olan ve dolayısıyla bilgiye ulaşamayan çok büyük bir çoğunluk, eğitimsizliğin de verdiği bilgisizlik ile birlikte bilginin kötüye kullanımını kolaylaştırmıştır. Salomon Schweigger (2004, s.101), bir Arap astronomun Sultan Murad'ı gelecek okuduğuna ikna edip nasıl kandırdığını anlatan, astronomi ile astrolojinin birbirlerine karıştığı bir örnek vermiştir:

“Aslında hiçbir marifeti ve sanatı olmayan bu uğursuz adam, yıllarca evvel tutuklu olarak bulunduğu Roma'da bir matematikçiye hizmet ediyormuş. Onun yanında kalırken öğrendikleriyle bir gökyüzü ve yıldız falcısı olduğuna inanmış. Elinde Ptolemaios, Euklid, Proklosz ve daha başka bazı astronomların Arapça kitapları varmış, yanında çalıştırdığı bir Yahudi 'yi de bunları kendisine açıklamakla görevlendirmiş.”

Schweigger (2004, s.102)'e göre, padişah da kehanet beklemektedir. Sonunda padişah ve müftünün öfkesine maruz kalarak Arap kişinin düzeninin yıkılması emri verilmiştir. Yeniçeriler her şeyi parçalamışlar, böylece de astronomi ile astroloji kavramları birbirleri içine girmiştir ve Schweigger'e göre astronomi bu yüzden gözden düşmüştür.

George Wheeler (1682, s.199-200), Bay Watson isimli birinin dediklerini aktararak astronomi ile astrolojinin nasıl akıl karışıklığına yol açtığını anlatmaktadır. Ona göre

büyük Kahire'nin doktoru, Astrolog Cheke tarafından yazılmış bir Mısır krallığının tüm devrimlerinin kitabına bakarak, Sultan Selim'in Mısır Kralına karşı savaşının öngörülerini doğru olduğu ispatlayacaktır. Bu kitaba göre Selim Mısır'ı fethedecektir.

Bu durum sadece yerel kişiler için söz konusu değildir. Seyyahlar da bu konularla ilgili olabilmektedir. Jean Du Mont (1696, s.312) da belki de şahsen tanıştığı Cornelius Le Bruyn isimli seyyah ve ressam ile ilgili şunları söylemektedir: *“Çok uzman ve çok saygın bir ressam biliyorum, Le Bruyn diye çağırılırdı. Kendi işini aksatıp tüm zamanını kehanet çalışmalarına verir ve sihir kitaplarını tüm gün çalışırdı.”*

Ostravica'lı Konstantin Mihail Konstantinovic (2003, s.6), o dönem de savaş alanında gördüğü kitapları anlatırken de sahte kitaplardan ve bunlar üzerine edilen sahte yeminleri anlatır:

“...kâfirlerin kutsal bir şey gibi muhafaza ettikleri ve adına "Hamâyil", yani "İncil" dedikleri küçük kitapları vardır. Özellikle savaş esnasında üzerlerinde Zülfikar resmedilmiş bulunan bu kitapları koltuklarının altında taşırlar ve Zülfikar resminin savaşta kendilerine yardımcı olduğunu anlatırlar. Bu kitap üzerine yemin ederlerse, verilen sözü tutarlar. Fakat, bazı başka ve sahte kitaplar da vardır. Bunlar bir parça Venedik sabunundan yapılmışlardır ve birine bir kötülük yapmak istediklerinde, bu hakikileriyle aynı olan sabundan kitaplar üzerine yemin ederler.”

Rycaut (2012, s.51) da devlet işlerinde kehanetlerin kullanılmasına şaşkınlığını gizleyemeyenler arasındadır. Bunu şöyle açıklamıştır:

“İstanbul'da keza ilm-i nücumdan bir şeyler bilen bazı kimseler bulunursa da devlete müteallik istikbalde olacak şeyler yahut vüzeranın talihi üzerinde kehanette bulunmak iddiasıyla bunu her türlü fırsatı çok kötü bir şekilde kullanırlar. Zaten hadiseler de onların kehanetlerini nadiren doğru çıkarır. Aralarında en mahir devlet nazırları ve en büyük komutanlar dahi bu şeylerde o kadar cahildirler ki dünyanın o kadar geniş bir kısmına sahip oldukları hâlde ne coğrafya ne devletlerin durumu hakkında hiçbir şey bilmezler.”

Aaron Hill (1709, s.74) de kahinlerin durumundan ve astronomi ile astrolojinin karıştığını yazmaktadır:

“Türkler, astronomik gözlemlerden son derece habersizdirler ve astrolojide şemaları ve şekilleri ile batıl inançlı insanlar için doğum hesaplamalarını sağlamaktadırlar. Kahinler gibi davranan adamlar, Hıristiyan dünyasının küre, göksel ve karasal bilgisinin kullanma avantajından habersiz bir kesim sayesinde ün kazanırlar.”

Jean Du Mont (1696, s.309), kahinlere çok insanın inandığından bahsetmekte ve konu ile ilgili gözlemlerini yazmaktadır:

“Bilgilerini arttırmak için kullandıkları tüm zamanda Araplardan ödünç aldıkları ve eğitimi biri için gerekli olan ve yüksek sayıda inanan bir kesime sahip olan sihirli kehanet sanatı ve falcılıkla zamanlarını harcarlar. Burada Süleyman Ağa adında çok ünlü bir kâhin vardı. Ondan birçok mucizeler duymuştum. İkametgâhına geldiğimde 20 civarında Arapça kitabı olduğunu gördüm.”

Bu şekilde kitaplar, içerdikleri bilgileri çıkarı için kullanan kişi için sadece bir araçtır. Kitapların yaygınlaşmaması ile birlikte aslında her türlü kitap ve bilgi de kötü niyetli insanlar için çıkarları uğruna kullanılmaya müsait hale gelmektedir. Okuma yazmanın az olması, basılı kitap olmadığı için kitapların içeriğini kötü niyetli insanların istedikleri gibi değiştirmesi de buna olanak vermektedir.

4.3. ÖLÜM SONRASI KİTAPLARIN DURUMU

Padişahın, paşaların ve bilim adamlarının özel kütüphanelerinin ölüm sonrası durumu bize kitaplarını kimlerin satın aldığı hakkında fikir vermektedir. Vakfedilmeyen kütüphaneler, özellikle bürokrat ve bilim adamlarının kütüphaneleri, mezar ile satılmaktadır. Avrupa’da birçok bilim adamının kütüphanesinin müzayede katalogları bize ulaşmış iken Osmanlı’da ilgili dönemimiz için bunlara ulaşmak sınırlıdır.

Anonim İspanyol Seyahatnamesi de diyaloglarını bu konuya ayırmaktadır:

“Juan- O halde kitaplar pahalıdır.

Pedro- Bir Kur’an’ı umuiyetle sekiz dukaya satarlar. Büyük Türk’ün hekimbaşılığını yapan Amonoğlu’nun, öldüğü vakit kütüphanesinde bulunan el yazması kitapların kıymetini beşbin duka olarak tespit ettiler. O kadar ederdiler de. Bana ölmeden önce ‘bu kitapları sekiz dukaya aldım’ derdi ve yemin ederdi. Ben bunlara dört riyal bile vermezdim.”

(Manuel Serrano Y.Sanz’in Yayınladığı El Yazmasından Türkiye’nin Dört Yılı 1552-1556, t.y., s.81).

Gerlach (2007b, s.577), ölen bir padişahın ölümü sonrası kitaplarının durumunu yazmaktadır: *“Türklerde bir padişah öldüğünde, ondan sonraki padişah, kendinden evvelkine ait pek çok eşyayı Bedesten’de satılığa çıkarır. Çünkü sarayda o kadar çok eşya birikmiş ki, hepsi üst üste yığılı durmaktan küflenip duruyormuş.”*

Galland (1998a, s.196-197) da 23 Ekim 1672 tarihli günlük notunda ölen bir Türk paşasının kütüphanesinin akıbetini bize yazmaktadır: “*Köprülünün hatıralarına ve şimdiki vezirin verdiği hatıralara müsteniden Türklerin tarihine çalışmakta olan bir Türkün öldüğünü ve Sadr-ı Azama kalması icap eden oldukça güzel ve alakabahş tarihi eserlerden mürekkep bir kütüphane terk etmiş olduğunu öğrendim.*”

Gerlach kitabı satın alıp almadığını anlatmasa da Salomon Schweigger (2004, s.79), soylu bir Yunanlıdan kalan tüm eşyalarının içinde bulunan birçok elyazmasının çok yüksek fiyatlarla satıldığını kendisinin de dört havarinin yazılarını içeren bir Yeni Ahit nüshasını satın aldığını ve kitabın parşömen üzerine yazılmış, 4 formadan oluşan ve kırmızı kadife ile kaplı 800 yıllık bir kitap olduğunu söylemektedir. Yüksek fiyatlarla satılması da bu kitapların mezar ile satıldığı görüşünü doğurmaktadır.

Cizvit Ansiklopedist ve bibliyografya uzmanı Antoni Possevini (1658, s.21)’ye göre, Antoni Kantakuzen’in kütüphanesinde 23 kitap vardır Gerlach (2007b, s.777) da Kantakuzen’in kütüphanesinin mezarla satılmasına şahit olmuştur. Kitaplar hep yüksek fiyata satılmıştır. En adisi bile fiyat olabildiğince arttırılarak elden çıkarılmaktadır.

Pietro Della Valle (1843, s.147) de arkadaşı Dr.Maria Schipano’ya yazdığı 4 Eylül 1615 tarihli mektupta Mirkat, Merah, İzzi ve Maksud kitaplarını aradığını ama kendisine İstanbul’da tanıdığı eğitimli 4-5 kişinin bu kitaptan anladığını ve “*İtalya’ya bu kitapları götürürse hazineye sahip olmuş gibi olacağını*” söylemektedir. Tam metin olarak tek bir ciltte toplanmış bu nadir eserin “*Baş vezir Nasuh Paşa’nın kütüphanesinden çıkmış nüshasını*” bulduğunu söylemektedir. Pietro, bu kitabın vezirin ölümünden sonra kitap satıcılarının eline geçmiş olduğunu düşünmektedir.

Bu tür satışlardan alınan kitaplar, Osmanlı bilim adamlarına ve özellikle de ilmiye sınıfına aittir. Bu kitaplarda, imamların, kadıların, kazasker ve defterdar gibi üst rütbeli memurların imzalarını veya mühürleri olduğu görülmektedir (Schmidt, 2005, s.32). Bu şekilde görülmektedir ki, ölüm sonrası vakfedilmeyen kitapların akıbeti, günümüzdeki bir özel kütüphanenin akıbetinden farklı değildir. Bu da seyyahların ve kitap alıcılarının ilgilendikleri bir konudur. Ölen kişinin kitaplarının akıbeti seyyahlar tarafından çok dikkate alınmasa da kitap satın alımlarında önemli bir yer edindiği görülmektedir.

4.4.HEDİYE KİTAPLAR

Gerek savaş gerekse de savaş dışı zamanlarda yönetim erkleri arasında birbirlerine verdikleri değerleri göstermek için hediyeleşme gelenek haline gelmektedir. Uluç (2006, s.478), bu değeri “*Osmanlıları memnun edecek hediye arayışı*” olarak nitelemektedir. Bu hediyeler arasında değerli taş, halı, mücevher, kumaş vb. değerli hediyeler olduğu gibi zaman zaman dönemin astronomi aletleri veya teknolojik yenilikler de hediyelere konu olmaktadır. Ama hediyeler arasında en önemlilerinden biri de kitap hediyeleridir. Lüks yazmaların Safevi elçilerinin Osmanlı sarayına getirdikleri en itibarlı hediyelerden biri olduğu görülmektedir. Dönem tarihlerinde ya da arşiv belgelerindeki hediye listeleri içinde eğer kitap varsa, listenin en başında yer almaktadır. Bu hediyelerin sayısı zaman zaman çok artmaktadır ve “*en usta hattatların elinden çıkmış 50 adet resimli elyazması*” şeklinde kayıtlar mevcuttur (Uluç,2006, s.482). Hediye kitapların başka bir fonksiyonu da muhtemelen, karşı tarafı hediye veren için alacağı bir karar da etkilemek veya en hafif değişimiyle güçlü bir rüşvet nesnesi olarak algılanmasıdır. Örnek olarak Osmanlı topraklarına iltica talebinde bulunan üst düzey erkan için de bu geçerlidir (Uluç, 2006, s.490). Değersiz bir armağan yerel adetler uyarınca onu alanın itibarını düşürdüğü için hakaret olarak algılanmaktadır. Böylece armağanlar da bir itibar anlamında önemli yer edinmektedir (Solnon, 2013, s.115). Resimli ve gösterişli lüks yazmalar, Osmanlı okurları ve bürokratları nezdinde her zaman çok itibar görmekte ve özel kütüphaneleri zenginleştirmektedir. Hediye kitaplar zaman zaman da başkalarına hediye edilir hale gelmektedir (Uluç, 2006, s.477). Tüccarlar da kitap ticaretinin Batı Avrupa'da iyi para getirdiğini çabuk öğrenmişlerdir ve Osmanlı sultanlarına ve bürokratlara işlerini kolaylaştırmak için her türlü kitabı hediye olarak götürmüşlerdir (Brentjes, 2002, s.251).

Günümüzde değerli ve karşı tarafın algısını ve kararlarını olumlu yönde etkileyecek şekilde verilen maddi değerli hediye veya rüşvetlerin, o dönemdeki karşılığını ve etkileme nesnesini, pahalı ve değerli fiziksel nesnelere süslenmiş veya iyi bir hattat tarafından yazılmış bir kitap olduğu gözükmemektedir. Kitap hediyesi o kadar önemli idi ki, hediye verme sadece Osmanlılar tarafından Avrupa devletlerine yüklenen bir görev değildir. Osmanlı geleneği olmanın dışında İstanbul'daki Avrupalı elçiler için

birbirlerinin işine zarar vermek ve kendi çıkarlarını en iyi şekilde korumak için de etkin bir yöntem olarak kullanılmaktadır (Theunissen, 2008, s.61).

Busbecq (2011, s.231) de, bir hediye verme olayına tanık olmuştur. Şah Tahmasp'ın padişaha birçok haberci gönderdiğini, bunlar ve elçilerin padişaha hediyeler getirdiğini, bunların içinde Suriye ve İran halıları ile içinde “*kutsal hikmetler yazılı bir Kur'an*” da olduğunu belirtmiştir.

Salomon Schweigger (2004, s.89) de İran elçisinin Padişah'a sunduğu hediyelere şahit olmuştur ve kitap hediyesinin önemini vurgulamıştır:

“Padişahın huzuruna kesinlikle armağansız çıkılamayacağımı bilen İran elçisi beraberinde birkaç külçe firuze taşı getirmişti. Bunlar tıpkı topraktan çıkarıldıkları gibi, temizlenmemiş ve işlenmemiş durumdaydılar. Elçi bundan başka padişaha iki de Kur'an armağan etti içinde yazılı olan[lardan...] dolayı değil, harflerinin ve yazısının güzelliğinden ötürü de her iki taraf için en değerli armağan yerine geçer. Türkler, herhalde bu kadar güzel yazı yazmayı başaramazlar. Kur'an'ların değerinin 20.000 duka olduğu tahmin ediliyor.”

Dönem tarihçisi, Richard Knolles (1603, s.836-837) de Fars Kralı'nın dünyanın hâkimi ve hamisi büyük padişaha gönderdiği diğer kitapları “*hediyeler sadece Kur'an'dan ibaret değildir, iki de tarih kitabı göndermiştir*” şeklinde yazmaktadır.

Dönem tarihçisi ve uzun süre Osmanlı topraklarında yaşayan Dimitri Kantemir (1979, s.228) ise Bir hediye verme törenine şahit olmuş ve şöyle anlatmıştır:

“İran hükümdarı, Türk padişahına bir elçi gönderdiği zaman bu elçi, sanki Padişah'ın ve Türklerin kendi inançlarının gerçekliğine saygı göstermelerini ve bunu tek bir gerçek olarak kabul etmelerini söylemek ister gibi, öteki armağanlar arasından ilk önce, padişaha bir Kur'an-ı Kerim sunmaktadır. Öte yandan Sultan da İran elçisini huzuruna kabul ettikten sonra, Reis-ül Küttap yahut genellikle reis efendi tarafından hediye listesi okutulmakta, fakat Kur'an ismine sıra gelince, yanındaki minder üzerinde bulunan Kur'an-ı alıp öper ve saygıyla eski yerine koymaktadır. Bu sessiz törenle, kendi Kur'anlarının gerçek Kur'an olduğunu, İranlarıninkinin ise sahte olduğunu göstermek istemektedirler.”

İtalyan elçi Giovanni Sagredo (1616-1691) (1724, s.297) da Kantemir gibi, 1637'de, 4.Murat döneminde, padişahın kendisine elçi tarafından hediye ve ipek kâğıda yazılmış paha biçilmez bir Kur'an'ı öptüğüne ve elçinin mektuplarını önemsemeyip kenara fırlattığına şahit olmaktadır.

Kur'an dışında da farklı konularda kitaplar hediye niteliğinde sunulmuşlardır. Diplomatlar ve tüccarlar, coğrafi haritalar ve atlaslar getirmişlerdir. Tüccar Paul Lucas, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişki sorunlu olduğu için sadrazamdan ihtiyacı olan mektupları alamayınca, kazaskerden bir görüşme istemektedir. Lucas, isteklerini kabul etmesini sağlamak için ona yeni bir Avrupa haritası hediye etmektedir (Omont, 1902a, s.323). Felemenk Elçi Cornelius Haga'nın padişaha sunacağı hediye listesinde ise 29 kitap da vardır ve bunlardan biri de ünlü Mercator atlasının iki farklı nüshası listededir: “**Atlas Mercatorius**” ve “**Atlas Major**” (Theunissen, 2008, s.55). Hollanda Büyükelçisi Justinus Colier (1624-1682) (1672) ise 1675'te Sultan Mehmed için İstanbul'a hediye olarak ünlü haritacı W. Blaeu'nun 12 ciltlik atlasını getirmiştir.

Bu şekilde kitapların hediye edilmesi, kitapların el değiştirmesinin en bürokratik yolu haline gelmiştir. Kitap, bir prestij unsuru olarak gerek içeriği gerekse de fiziksel güzellikleri ve özellikleri ile ön plana çıkarılarak, çoğunlukla bir üst seviyedeki bir kişiye hediye olarak sunulmaktadır. Bu şekilde kitabın hediye fonksiyonu gerek devletler arası ilişkilerde gerekse de bürokratik kademeler arasındaki ilişkilerde bir iletişim ve etkinlik sağlama yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Elçiler de bu hediyeleşmenin tarafı veya şahidi olarak gözlemlerini yazmışlardır.

4.5. FEN BİLİMLERİ ÇALIŞMALARINDA KİTAP KULLANIMI

Henry Blount (2010, s.73), “*Acaba Türkler hiç bilim talebinde bulunacak mı?*” sorusunu sormaktadır ve şöyle yazmaktadır: “*Bilim imparatorlukların başlangıcında kabul edilmediğinden –emollit mores, nec sinit esse feros- Bilgi kişiliği yumuşatır ve acımasızlığa izin vermez- bu konuda varsayımda bulunulabildiği ölçüde, bu talebin gerçekleşebileceğini sanmıyorum, çünkü kılıcın etkisi son derecede bunu zayıflatacaktır.*”

Antoine Geuffroy ise daha ileri giderek, Türklerin kendilerinin savaşımlardan gurur duyduklarını, eğitimden yoksun olduklarını söylemektedir. Geuffroy (1524, s.68), “*buna rağmen Büyük Türk'ün, Arap diline tercüme edilmiş Aristo felsefesine ait birkaç kitabı vardı. Kendisi bunları okumuş ve selefleri de bunları okumuştur. Kâğıdın savaşlarda, ok, kılıç, yay gibi şekilleri üzerine yazılmasının bir rolü vardı. Bu figürlerin*

çizilmesinin kendilerini savaştan yaralanmalarından koruduğuna dair inançları vardı” demektedir.

Paul Rycout (2012, s.51), birçok bilim alanının olmadığını yazmıştır: *“mantık, fizik, metafizik ve matematik gibi diğer ilimlere gelince, sonuncusu müstesna bunlar hakkında hiçbir bilgileri yoktur. Riyaziye de musiki parçasını teşkil etmesi itibariyle okunur ve Saray’da bunun için ayrıca bir mektep vardır”*. Rycout bilim kullanmadıkları için bilim altyapısı gereken konulardaki bilgisizliğe örnekler vermiştir:

“Aralarında en mahir devlet nazırları ve en büyük komutanlar dahi bu şeylerde o kadar cahildirler ki dünyanın o kadar geniş bir kısmına sahip oldukları hâlde ne coğrafya ne devletlerin durumu hakkında hiçbir şey bilmezler. Mühtedi veya Mağribiler müstesna kararı nazardan kaybetme tehlikesini nadiren göze alabilen Türk kaptanlarının ellerindeki deniz haritaları o kadar kötü yapılmıştır ki, İstanbul’la büyük ticaret merkezi olan İskenderiye arasındaki seyahatlerde haritalara bakmaktansa gözlerine veya tecrübeye dayanmayı tercih ederler”

Aaron Hill (1709, s.74) de aynı durumları tekrar ederek, özellikle denizcilikteki eksikleri, mantık, felsefe gibi konulardaki bilgisizliğine örnekler vermiştir:

“Türkçe mantık çalışmaları yapılmaz. Metafizik hakkında çok şey bilmezler, tıp ise kutsal bir iştir. Fakat burada cahillikleri inancı aşar. Seyrüsefer için ise Türk denizcilerinin farkındalıkları çok azdır. Coğrafya ise bunların arasında bilinmez. Buna ulaşma olasılığı da bulamazlar, ki benden Britanya’nın Akdeniz’in ağzında olup olmadığını ve Fransa Kralının topraklarının Batı Hind Adaları (Indies) sınırlarına kadar olup olmadığı hakkında bilgilendirmemi arzu etmişlerdi. Geometride ise en küçük bilgileri bile yoktur.”

Seyyah Gemelli Careri (1651-1725) (1728, s.270) ise gözlemlerinde daha genel bilgiler verir ve olumsuz görüşlerini *“Sarayda gelişen çalışmalarda, Arapça ve Farsça güzellikleri yanında biraz da astroloji ve diğer bilimler de vardı. Ama ne utanç vericidir ki, coğrafyayı çok az bilirler ve basımcılık onların arasında yasaklanmıştır ve bilginin geniş bir şekilde yayılmasının hükümete zarar vereceği düşüncesi hakimdir”* diye anlatmaktadır.

George Sandys (1673, s.56) de benzer bir şekilde bilim eksikliğini ön plana çıkararak şöyle demiştir:

“Bilim ve ticaretten bir iki kelime söz etmek gerekirse, şunları söyleriz ki birçoğu felsefe ile ilgili çok az bilgi sahibidirler. Zorunluluklar onları sanatlardan ziyade tıp öğrenimine itmiştir. Astronomide ise bazı

çalışmaları vardır ve birçoğunu fal için kullanırlar. Şiirde büyük yetenekleri vardır, aşıklarına Pers dilinde doğru söylerler. Retorik çalışmazlar.”

Kitap koleksiyonu ve kitaplara olan ilgisi ile bilinen George Wheeler (1682, s.199-200), Bay Watson isimli birinin kendisinin satın aldığı kitaplar üzerine anlattıklarını aktarmıştır:

“Bay Watson, bizi temin etti ki, imparatorluğun tüm genişlemesinin ve yaptıkları savaşların tüm bilgilerini yıllık olarak kayıt ediyorlardı. Bu yıllıkların 5 veya 6 büyük cildinden biri sahipti ve bu bile 200 crown değerindeydi. Sarayda maaşlı tarihçiler ve yazıcılar vardı. Kendisi bir sandık dolusu Türkçe ve Arapça kitap satın almıştı, bunların arasında çok nadir kitaplar da vardı: Chekbouni, Kabalistik sanat, Türkçe ve Arapça bir sözlük, Avicenna ve Alburcherche’in de içinde olduğu bir doğrular kitabı, tüm dillerin alfabeleri ile Türkçe ve Farsça gramer. Kendisi Arap doktor tarafından yazılan ve John Baptista Porta’nın kitabından daha ilginç olan bir Ölüler kitabı göstermişti. Başka bir kitap da bolca kimya deneyleri içeren ve Baurann diye bilinen antik bir yazar tarafından yazılan bir kitap idi. Başka bir zamanda ise bize Arapça Timur tarihi kitabı gösterdi. Bir de Alhacen’in Arapça tercümesi daha vardı. Talisman’in iki kitabı prensipleri ve uygulamaları öğretir. Bunlar, büyük Kahire’nin genel tarihini anlatan bir kitap, Konstantinopolis’in tüm kiliselerini gösteren başka bir kitap. Bunların ikisi de Arapça idi. O da Büyük Kahire ve Konstantinopolis’te astroloji, astronomi, aritmetik, şiir, Arapça ve Farsça öğreten kamu profesörlerinin mevcut olduğunu söyledi.”

Luigi Marsigli (1934, s.48), aynı zamanda bir deniz bilimci olarak bilimin Türklerde kullanımını üzerine önemli noktalara değinmektedir: *“Kimya, Türklerin çok sevdikleri bir ilimdir. Deva ve ilaçlarını eski (İbni Sina) ve (Diyoskorit) usul ve reçetelerine göre tertip ve tanzim eylemekte, nebatat sahasında dahi oldukça vasi malumata malik bulunmaktadırlar.”* Marsigli, özellikle coğrafya eserlerine ilgisini saklamamaktadır ve 4.Mehmed’e Hollanda elçisi tarafından hediye edilen W. Bleau atlasından çıkarılıp tercüme ettirilen kitaptan bir harita alabilmiştir. Marsigli, Türklerin coğrafya biliminde bilgili olduklarını ve Asya’da birçok yerde kendi adlarıyla bilinen şehirlere adlarını onların verdiklerini ve kendilerinde ise böyle bir şey olmadığını söylemektedir. Marsigli bu konuda *“İstanbul’da bulunduğum zaman bu harita ve kitabı elde etmek için çok çalıştım. Şurası muhakkaktır ki biz hiçbir vakit Türkiye, İran ve Arabistan’ın ve Tataristan’ın haritalarına, Türk müelliflerinin kitap ve haritalarını tercüme etmedikçe sahip olmamızın ihtimali yoktur”* diye yazmaktadır.

Aynı dönem insanı olan Paul Rycout (2012, s.51) da Marsigli'nin aksine Türklerin ellerindeki haritaların kötü olmasından bahsetmiştir: *“Mühtedi veya Mağribiler müstesna karayı nazardan kaybetme tehlikesini nadiren göze alabilen Türk kaptanlarının ellerindeki deniz haritaları o kadar kötü yapılmıştır ki, İstanbul'la büyük ticaret merkezi olan İskenderiye arasındaki seyahatlerde haritalara bakmaktansa gözlerine veya tecrübeye dayanmayı tercih ederler.”*

Fen Bilimleri ile ilgili kitaplar satın alıp giden sadece Marsigli değildi. John Greaves de bunlardan biridir. Greaves'in Uluğ Bey'in astronomik tablolar kitabını satın alma hikâyesi önemlidir (Twell, 1816, s.65). Robert Huntington (1670-1681) ise bir astronom ve kitap koleksiyoncusu olarak Bodleian Kütüphanesi ve Trinity Kütüphanesinin doğu elyazmaları ile gelişmesine öncülük etmiştir. Barthold (2000, s.200)'a göre Arap edebi eserlerinden doğu bilimcilerin elde ettikleri bilgiler, bilimin diğer alanlarındaki, özellikle de coğrafya alanındaki gelişmelerde önemli yankılar uyandırmıştır. Batı Avrupa bilginleri arasında ilk defa Postel, Arapça bir coğrafya eserinden de Ebu'l Fida'nın eserinden de yararlanmışlardır. Benzer şekilde Greaves ve Huntington da Tusi'den yararlanmışlardır (Irwin, 2007, s.97).

Bilimler sadece elit kesime ait değildir. Saraydaki eğitim içinde de bilimler önemli yer tutmaktadır. Albertus Bobovis (1610-1675) (2013, s.70) bilimlerle ilgili eğitim alan içoğlanlarına değinmiştir: *“İçoğlanlarının en çalışkan ve gayretli olanlarına, talibul ilm yani dünya bilgisi ve bilim aşığı unvanı verilir. Tüm bilim kitapları Arapça yazıldığından ve eğitim de Arapça verildiğinden, dilbilgisi kuralları çok zor olan bu dili iyi öğrenmek gerekmektedir.”* Bu şekilde bilim dili olarak Arapçanın ağırlığını bize ön plana çıkarmaktadır.

John Heyman (1759b, s.70) ise bilimlerin himaye edilmesi konusuna değinmekte ve *“Antik halifeler ve Arap prensler daima en eğitilmişler olmamalarına rağmen, bilimlerin daima hamisi olmuşlardır,”* demektedir.

Seyyahlar, Fen Bilimleri çalışmalarında kitapların durumunu gözlemler iken birbirlerinden zıt fikirlere sahip olmuşlardır. Bu durum tamamen gözlemlerinin özneliği ile ilgilidir. Uzmanı olmadıkları bir konuda, basit gözlemlerini yazmışlardır.

5. BÖLÜM: OKUMA KÜLTÜRÜ VE KÜTÜPHANELER

5.1. OKUMA KÜLTÜRÜ

5.1.1. Okuma ve Ezberleme

İlk emri “oku” olan bir dinin inancına sahip olan okuyucuların, en çok okuduğu kitabın Kur’an olması normaldir. Seyyah ve din adamı Jacobus Palaeologus (1520-1585) (1598, s.151), “*sorunlarda karar verici din adamlarının kitaba göre hareket ettiklerini, kitabı yorumladıklarını, verdikleri kararların da okudukları kitaptan geldiğini söylerler, bu tür durumlarda kitabı okumanın faydalı olduğu da söylenmektedir. Bu kitap, tüm sorunların ilacı olan Kur’an’dır*” diye yazmaktadır.

Osmanlı toplumunda okumak, dini noktada ezberlemek anlamına gelmektedir. Bu da İslam dininin hıfz etme ve şerh etme geleneğinden kaynaklanmaktadır. Neumann (2005, s.xxxxxx), bu konuda “*okurların nispeten sınırlı sayıdaki metinleri yüksek sesle tekrar tekrar okuyarak kendilerine mal etmesinin yaygın bir kültürel pratik olduğunu ancak tahmin edebiliriz*” diye yazmaktadır. Doğu bilimci ve seyyah Guillaume Postel (1510-1581) (1560a, s.35-36) de Kur’an’ın hafızaya alınması konusunda hayranlığını dile getirmektedir. Okuma faaliyetinin hıfz etmek ile eşit düşünülmesi de Rycout (2012, s.50)’un da ilgilendiği konulardan biri idi ve şu şekilde yazmaktadır:

“Kur'an'ı baştan sona ezberinde tutarak hafız olmak gayesi ile çalışırlar. Türkler bu gibilere şeriatı emanetinde tutan kudsi kimseler gözüyle bakarak kendilerine bir hürmet ve itibar gösterirler. Okumayı ve düşünmeyi başkalarından ziyade sevenlere kendi aralarında talibü'l ilm, yani ilim ve felsefe isteklisi adını verirlerse de içlerinde hakikaten bu şekilde adlandırılacak bir bilgi seviyesine erişmiş hemen hiç kimse yoktur.”

Alman din adamı Salomon Schweigger (1551-1622) (2004, s.123) ezberleme ve hafızlığın okullardaki uygulanmasını incelemekte ve Avrupa’da da kullanılmasının yararlı olabileceğini şu şekilde yazmaktadır:

“Türklerde tanık olduğum garip bir uygulama da erkek çocukların hep bir arada yüksek sesle okumalarıdır. Böyle yaparken herhalde birbirlerinin kafasını karıştırıp şaşırırlar. Okurken hareketsiz durmazlar, uykulu veya sarhoşmuş gibi bir yandan bir yana sallanırlar. Hemen hemen hepsi Kur’an'ı ezbere bilirler. Her ne kadar Arapça olan sözleri anlamasalar da metni belleklerine işlemeleri yeterli görülür, çünkü sonradan Arapçayı öğrenip anlamını da kavrarlar. Bence bu

yöntem çok doğru ve faydalıdır. Bizim okullarımızda da diller ve sanatlar öğretimi havarilerin yazılarını çocuklara ezberletseler yararlı olacağı kanısındayım.”

18.yüzyıl başında seyyah Thomas Shaw (1694-1751) (1738, s.262) da aynı şeyleri gözlemlemiş ve okula giden 6 yaşındaki çocukların bile, okumayı, yazmayı ve bunları sürekli tekrarlamayı öğrendiklerini yazmıştır. Donado (1688, s.10)’ya göre bu çocukların yeni öğrendiği bir şeyi yüksek sesle okuması ve diğerleri ile birlikte tekrar etmesi sürekli yapılmaktadır. Bu da derslerini ezberden okumaları sağlar ve öğrenmelerini kolaylaştırmaktadır.

Çok dilli okuma da okuma kültürünün bir parçasıdır. Rycout (2012, s.209)’un verdiği bir örnekte muhtemelen çoğu devşirme olan ve “bazı kişiler” diye tanımladığı Hıristiyan kökenli Müslümanlar, okumalarında hem kendi dillerinde Yeni Ahit okumakta hem de Arapça Kur’an okumaktadırlar. Rycout bu konuda şunları yazmaktadır:

“Bazı kişiler de Hıristiyanlıkla Müslümanlığın tuhaf bir karışımını yaparlar. Bunların çoğunluğu, Macaristan-Moravya sınırında yaşayan askerlerdir. Moravya ve Ragusa’dan kendilerine getirilen Hırvatça Yeni Ahit’i okurlar. Kur’an’ın sırlarını öğrenmeye ve bunları Arapça okumaya da meraklıdırlar, hatta kaba ve cahil görünmemek için saray dili olan Farsçayı da biliyormuş gibi yaparlar.”

Okumanın işlevsel olarak varlığı ile ezberleme yeteneği bazen iç içe geçmiş bazen de tamamen farklı olarak algılanmış bir olgudur. Okuma eyleminin işlevsel özelliği gereği, kitabın fiziksel olarak varlığını gerektirirken, ezberleme okumaktan farklı olarak kitaba, ki çoğunlukla Kur’an veya dini bir metni, fiziksel bir nesne olarak ihtiyaç duymamaktadır. Bir kere ezberlendi mi kitabın varlığı ikinci planda kalmaktadır. Bu da hıfz etme geleneğinin olduğu bir toplumda kitabın fiziksel olarak ihtiyaç duyulmasının önündeki bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

5.1.2. Okuma Mekânları

Okuma faaliyetinin yerine getirildiği mekânlar, seyyahların da dikkatini çekmektedir.

Ottoviano Bon, aslında önyargı ile okuma yazma kültürü konusunda genel bir yargıya varmaktadır:

“Türkler aslında silahla (silah kullanmak için) yetiştirilmişlerdir, pek azı okuyup yazabilir, bazen öyle paşalar ve Saray vezirleri görülür ki (ki

bunlar eğitimlerini Sarayda almışlardır) Divan'da (Kubbe-altında) oturup hukuksal konularda hüküm vereceklerdir. Ama ne okumaları ne de yazmaları vardır; fakat yapılacak işlerin gereğinin zorlamasıyla emirleri, belgeleri, hesapları ve benzeri belgeleri imzalamak için birkaç sözcük yazmayı öğrenmişlerdir” (Withers, 2007, s.143-144).

Okumak sadece yöneticilerin değil Saray’da yaşayan sıradan insanların da eylemidir. İtalyan elçi Bernardo Navagero (1507-1565) (2012), bu konuyu şöyle yazmaktadır:

“Majesteleri uyurken bu oğlanlardan sadece dört tanesi kendisine muhafızlık ediyor, ihtiyaçlarını karşılıyor. Bunların iki tanesi akşamın erken saatlerinden gece yarısına kadar, diğer ikisi de gece yarısından gün doğumuna kadar bekçilik yapıyor. Türk beyi yatar yatmaz onlar da bütün gece yanan iki meşale altında oturuyorlar. Eğer hava soğuk ise büyük adamları ısıtacak samur kürkleri üzerlerine alıyorlar. Uyumamak için nöbet değişim saati gelene kadar ellerine birkaç kitap alıyorlar ve okuyorlardı.”

Okuma faaliyeti, çok çeşitli okuma alanlarında yapılmaktadır. Aslında boyutunun taşınabilir olması sayesinde her yerde okunabilen, mekândan bağımsız bir bilgi erişim aracı olan kitap, bir sosyalleşme ve bilgi paylaşımı aracı olarak, daha çok toplumsal alanlar içinde kendini göstermektedir.

5.1.2.1. Okuma Mekânı Olarak Kahvehaneler

Bu dönemde önemli bir okuma alanı okuma meclisleridir. Kitap okumayı, okuma notları üzerinden tartışan Değirmenci (2011, s.43)’ye göre, tüm kitaplar değilse bile bazıları okuma meclisleri sayesinde oldukça geniş bir dinleyici kitlesine hitap edebilmektedir ve *“Kitap almaya ya da okumaya kadir olmayanlar bile kitapların okuyucusu/dinleyicisi”* olabilmektedir. Osmanlı’daki okuma meclislerinin benzeri, Avrupa’da 16. ve 17.yüzyıllarda, erişilemeyen bir okuyucu potansiyeli için, kitapların ortak paylaşıldığı okuma toplulukları kurulması ile başlamaktadır. Bunlardan biri de edebiyat kahveleridir. Okuma topluluğu özellikle Almanya’da yaygındır. Fransa'da ise *“musée”* ya da *“cabinet de lecture”* olarak bilinmektedir (Im Hoff, 1995, s.115). Bu okuma meclislerinden en önemlisi Osmanlı’da varlığı güçlü olan kahvehanelerdir. Kahvehaneler, Osmanlı topraklarına 16.yüzyılın ortasından itibaren girmiştir. Kitapların okunduğu, bilginin paylaşıldığı ve dağıtıldığı alanlar olarak okuma kültürünün geliştiği mekânlar olmuşlardır. Seyyah Henry Blount (2010, s.92), 1634 yılında Osmanlı’da kahvehaneleri *“sosyal bir ortam”* olarak tanımlamıştır. Donado (1688, s.10-11)’ya göre ise saygın insanlar kahvehanelere gitmekte ve öğretmenler de buralarda gençlere ders

vermektedirler. Avrupa ile Osmanlı kahve kültürünün binlerce kilometre arasında iki toplumda benzer şekilde gelişmesi kayda değerdir. Kahvehaneler, sadece kahve içilen yerler değildir. Temel olarak kahve içme eylemi etrafında gelişen kahvehaneler, meyhanelerin yasak olması ile birlikte insanların sosyalleşebileceği tek kamusal alan olmuşlardır (Wild, 2007, s.57-58). 1637 yılında, seyyah ve yazar John Evelyn (1620-1706), o zaman İngiltere’de bilinmeyen kahvenin İngiltere’de ilk yapılış ve içilişini, İstanbul patriği Kyril Lukaris tarafından İngiltere’ye gönderilen, İzmir piskoposu Nathaniel Conopius’ta gördüğünü söylemiştir. Bu da John Evelyn (1634, s.14)’e göre kahvenin İngiltere’de kaydedilmiş olan ilk hazırlanıp içilmesi eylemi olmuştur. İlk kahvehane, Oxford’da 1651 yılında açılmıştır. 1659’da Üniversite’de Arapça profesörü olan Edward Pococke, Davud Ömer el Antaki a-Basir’in “**Bir Arap Hekiminin Kaleminden Kahvenin ve Kahve Çekirdeğinin Tabiatı**” isimli yazısının bir bölümünü çevirip yayınlamıştır. Pococke, 1640’a kadar 10 sene Halep ve İstanbul’da yaşamış, kahveyi burada görmüş ve denemiştir. İsveç Elçisi Claes Ralamb (2008, s.52)’a göre, Felemenk elçi Levinus Warner da kahvenin kullanımı ve özellikleri ile ilgili bir deneme kaleme almıştır. Kitaplarla ilgili kişilerin bir şekilde kahve kültürüne de ilgi gösterdiği görülmektedir. Şehirdeki kahvehaneler, kısa sürede insanların çok vakit geçirdikleri yerlerden biri haline gelmiştir (Wild, 2007, s.86). 17.yüzyıl sonu ve 18.yüzyıl başına kadar kahvehaneler İngiltere’de yaygınlaşmıştır. 19.yüzyılın başlarında ise “Tatler” ve “Spectator” isimli gazeteler sadece kahvehanelerde yüksek sesle okunması amacıyla basılmaya başlanmıştır (MacLean, 2009, s.68). 17.yüzyılda İngiltere’de Londra ve Oxford’da kahvehanelerde politik kitapçıkların okunması ve bunun üzerinden konu açılarak politik sohbetler yükselmeye başlamaktadır. Politik gücün değişiminin kahvehanelerden başladığını iddia eden MacLean (2009, s.67) bu geleneğin kökenini Osmanlı ile ilişkilendirmiş ve şunları yazmıştır: “*Ancak kahvehane kültürü söz konusu olduğu modernitenin kökenlerinin İngiliz’den ziyade Osmanlı kaynaklı olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.*”

Kahvehanenin, kitap ve okuma kültürü ile ilişkisine baktığımızda gelenlerin sosyal statülerinin kitap kültürü ile ilişkisi görülmektedir. Bunlar her sosyal sınıftan insanlardır. Kahvehanenin içinde “*kitap okuyan ve ilim irfan sahibi*” kişilere üst kenarda bir yer verilmiş iken alt kenarda diğer oyun oynayan ve fal bakanların bulunması, sosyal sınırların görülebileceği bir yer olmuştur (Değirmenci, 2011, s.136).

Farklı sosyal statülerdeki insanlar, burada ortak paylaşımlarda bulunmakta, kitap okuyup satranç oynamaktadırlar (Ünver, 1963, s.45)

Bu durum yabancılar için de geçerlidir. Burada yerli halkla tanışmakta ve sohbet etmektedirler (Ünver, 1963, s.45). Kahvehanelerde okuma yazma bilmenin önemi büyüktür. Ottoviano Bon'da kahveye gidenleri gözlemleyen kişilerden biridir ve okuma yazma bilenlerin gördüğü itibari görmüş ve yazmıştır:

“Türkler (aralarındaki) okuma yazma bilenlere okumuş, bilgili bir kişi olarak çok itibar ederler ve sıradan insanlar onlara, ötekilerden (okuma yazma bilmeyenlerden) ayrıcalıklı olarak bakarlar; o kadar ki bu işten anlayan bir adam onların hoşuna gideceğini bildiği bir kitabı alır (Türkler) Palmarin D'oliva, Knight of the Fun, Amadis de Gaule türünden kitaplar dinlemeye bayılırlar, bir kahve (cahve) evine (Kahvehane) giderler. Orada her zaman belli bir kalabalık bulunur. Ortalarına oturur ve okumaya başlar (neden söz ederse etsin halk onun anlattığına itibar eder). Böylece bir iki saat geçirdikten sonra onların cömertçe verdikleri paraları alırlar ki bu para genellikle kitabın değerinin birkaç katıdır. Bir kitaptan okunan bir masalın onlara verdiği haz böyledir” (Withers, 2007, s.143-144).

Kahvehaneler dışında veya kapısında, sokaklarda kitap okuyanlar ve ders çalışanlar da vardır. Donado (1688, s.10), İstanbul sokaklarında, birçok mal ve eşyanın satışa çıkarıldığı dükkanların olduğunu ve çocukların ellerinde kitapları ile birlikte bu dükkanların önündeki büyük masalara oturarak alfabe çalıştığını, sokakların kenarında, dilbilgisinin ve söz kurallarının öğretiltiği yerler olduğunu söylemektedir. Bu da mekândan bağımsız okumanın bir parçasıdır ve okulda yapılan bir okuma faaliyetinin okul dışında da var olabileceğini göstermektedir.

5.1.2.2. Okuma Mekânı Olarak Okullar

Okuma kültürünün temel merkezlerinden biri medresedir. Erünsal (2000, s.60)'a göre, 17.yüzyılın başlarından itibaren merkezi kütüphanelerin ve diğer bölgelerde kütüphaneler kurulmasına rağmen, bu artış, okuma-yazma oranını etkileyecek bir yönde değildir. Burada etkin olan medreselerin varlığıdır.

Seyyahların okullardaki eğitim ve kitap ilişkisi ile ilgili en önemli gözlemleri, genelde kitaplarda kullanılan dil ve kullanılan kitaplar ile ilgilidir. 1609-1621 yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan İtalyan tüccar Tommaso Alberti (1889, s.118), okullarda okutulan dil konusunu şu şekilde yazmaktadır: *“Türklerin oda dedikleri okulun içinde*

birinden bir diğerine bağlantılı olan bölümler vardır. Bu bölümlerde Farsça, Arapça ve Tatar dili ile tanışan öğrenciler, bu 3 dili de içeren Türkçeyi daha iyi konuşmak için farklı yazarların kitaplarını okumaya kendilerini verirler.”

Lubenau (2012, s.348) da okullarda okutulan kitapları dili ve kullanılan kitaplar konusunda şunları yazmaktadır:

“Türklerle ve İranlılar arasında inançları konusunda köklü bir anlaşmazlık vardır. İranlılar, Ali'nin Kur'an'ını geçerli saydıkları için, okullarda Arapça, Farsça ve Türkçe öğretilir. Türklerin bana anlattıklarına göre, okullardaki tüm kitaplar, özellikle felsefe derslerinde okutulan Erasto dedikleri Aristoteles, Sukrat dedikleri Sokrates ve Pukrat dedikleri Hippokrates gibi bizim okullarımızda da öğretim programında yer alan pek çok bilim adamının kitapları Arapçadır. Bunların dışında Ebuchamicum, İmam Hanbeli, İmam Maleki gibi önemli önemli öğretmenlerin kitapları Türkçedir. Bunlar Türklerin görüşüne göre önemli birer bilge ve filozofturlar.”

Schweigge (2004, s.123) de Lubenau ile aynı şekilde⁹²benzer düşüncelerini yazmaktadır.

Lubenau (2012, s.349) ve Schweigge (2005, s.125), okutulan kitaplar arasında okunması zorunlu kitaplar hakkında şu şekilde yazmaktadırlar: *“Bu okulu bitirebilmek için öğrenciler 20 kitabı okuyup öğrenmek zorundadırlar.”*

Lubenau (2012, s.349), ders kitabı olarak okutulan kitapları şu şekilde yazmaktadır:

“Kitapların hiçbiri Latince değildir, hepsi Arapça, Farsça, ya da Türkçedir. Okullarda tüm diğer diller yasaklanmıştır. Öğrenciler önce sarff [sarff] denilen dilbilgisi konusunda yazılmış dört kitabı okurlar. Bunları öğrendikten sonra bizdeki sentaks bilgisinin karşılığı olan narf (nahiv) konusundaki 4 kitaba sıra gelir. Bunu diyalektik anlamda gelen manci [mantık] konusunu işleyen 4 kitap izler. Sonra kelam adını verdikleri retorik konusundaki 6 kitap okutulur.”

ve Schweigge (2004, s.123), da neredeyse aynı cümlelerle aynı konuyu yazmaktadır

Menavino (2011, s.18) da saray içinde kendisine verilen eğitim ve okutulan kitaplar ile ilgili şunları yazmaktadır: *“Sultan'ın 4 yeğeniyle birlikte Elifbayı okumaya başladık. Dört sene onların konuşma lisanını, edebi seviyede ve halk lisanı seviyesinde tetkik*

⁹² İki seyyahın yazdıkları birbirlerine çok yakın bilgiler içermektedir. Aynı tarihlerde Osmanlı'da bulunan bu iki seyyahın, Reinhold Lubenau (1587-1589) ve Salomon Schweigge (1578-1581), birbirlerinden kopyalaması veya aynı şeyleri görmüş olmaları ihtimali vardır.

ettim, bazen birkaç Arapça ve Farsça kitapla temasım oldu. Bu kitapların muharrirleri kitaplara kendi isimlerini yazmışlardı.” Menavino (2011, s.81), başka bir gözleminde ise Elifba’dan itibaren hangi hocalardan hangi derslerin alındığını yazmaktadır:

“Saraya yeni gelen gençlerden büyük Türk’ün huzuruna çıkartılan seksen veya yüz kadarı, halk Türkçesini öğrenmeleri için yenioda denilen bir eve yerleştirilirler. Gençler burada beş altı gün kaldıktan sonra onlara alfabe öğretilir. Bu mektepte dört hoca vardır. Bunlardan biri, ilk sene hiç bilinmeyenlere kıraat öğretir diğer hoca Arapça Kur’an okuma dersleri verir ve talebelere Kur’an surelerini izah eder. Üçüncü hoca Kur’an’dan sonra diğer Farsça kitapları gösterir, talebe yazı yazmaya pek istekli görünmese de biraz yazı öğretir. Dördüncü hoca ise Arapça, halk dilinde ve edebi dilde yazılmış kitaplar hakkında ders verir.”

Fransız asker ve tarihçi Pierre Avity d’Montmartin (1573-1635) (1615, s.1055) ise özellikle sultan çocuklarından bahsetmektedir:

“Prens çocuklar, hoca adı verilen bir yaşlı alim tarafından Arapça ve Türkçe öğrenmek üzere eğitilirler. Bu diller çok zordur ve öğrenebilmek için sık sık Kur’an’ı tekrar etmek zorundadırlar. Tabii kalben öğrenilen bu kitap sadece prens çocuklara özgü değildi ve diğerleri de öğrenirlerdi. Aynı zamanda serbest sanatları, özellikle de astroloji, felsefe ve şiir öğrenirler. Ama tarih veya retorik öğrenmezler, tarihleri öğrenmeye müsamaha olmadığını bu yüzden bir prensin yaşamı boyunca, hiç kimsenin gerçeği söylemeyeceği ve öldükten sonra anuları kaybolacağı içindir. Retorik de gereksizdir. Çünkü her kelime doğasında olduğu gibi okunmalıdır. Bu yüzden Türklerde Hıristiyanlığın çoğunluğunda olduğu gibi davalarda savunma yapacak avukatlar yoktur. Öğrenim için kendilerini kitaplar ve birçok hoca arasında bulurlar. Bu insani bilimler veya felsefe olmadan, bir tek Muhammed doktrini açıklamaları ve talimatları hariç.”

Lubenau’ya göre bu kitapları okuyan kişiler belirli unvanlara sahip olmaya kazanmışlardır. Lubenau (2012, s.349) bunu şöyle yazmaktadır: *“Softa unvanını taşıyan öğrenci bütün bu kitapları bitirdikten sonra bizdeki “Magister Artum” karşılığı olan danışmend unvanını alır. Artık daha yüksek bir medreseye geçmek hakkını kazanmış ve gündeliği de artmıştır.”* Schweigger (2004, s.123)de aynı konuda Lubenau ile aynı görüştedir ve aynı kelimelerle tekrar etmektedir.

Tournefort (2005, s.61) da okulların özellikle din adamı ve kadı yetiştirme fonksiyonunu ön plana çıkarmaktadır. Bu durumu şöyle yazmaktadır: *“Okullara yalnızca Müslümanlar alınır, onlara okuma yazma, tefsir öğretilir. Her ne kadar bu*

okullar özellikle din adamı yetiştirmek için kurulmuşlarsa da bazılarında aritmetik, astroloji, şiir eğitimi de verilmektedir .”

John Heyman (1759b, s.70-71) da aynı konuda şunları yazmaktadır: *“Türkler birçok konuda yazmışlardır. Konstantinopolis’te de dikkatimi çekti ki, büyük bir gençlik, eğitimlerini alıyorlar ve bu eğitim ile bölgelerin hakimleri veya kadıları olarak ve müftü ve imamlar olarak yetişiyorlar. Bu okullarda temel çalışmalar ilahiyat ve hukuktur.”*

William Lithgow (1582-1645) (1806, s.147).’da aynı fonksiyonu ön plana çıkarmakta ve şöyle yazmaktadır: *“kendileri kendilerini ne tefekküre ne de edebi sanatlara ilgilidirler. Okulları da kanunlar ve Muhammed’in izinde dersler verecek öğretmenler yetiştirmek için Kur’an’ın yararlı tefsirlerini yaratacak şekilde seçilmiş bireyler olarak, ülke genelinde, hükümetin yargı hakimleri olarak eğitilmektedirler.”*

Bobovis (2013, s.70-71) de okullarda okutulan kitapları anlatırken her tür kitabı saymakta ve şöyle söylemektedir:

“Kur’an’dan başka okutulan kitaplar, Nasara, Bina, Maksud İzzi, Merrah gibi gramer hakkındaki eserlerdi. Avamil, Misbah, Ecurrumiye, Cami ise sözdizimi hakkında bilgi verirler. Daha sonra da belli saatlerde Muhammed’in öğrettiği inanç ve din hakkındaki yasaları bildiren Türkçe yazılmış kitaplar okunur ve tefsirler yapılır. Bunlar, Şurutü’s salat, mukaddime, kuduri, sadr-u şeria, mouhekah, hidaye durer ve gurer vb. adlarındaki eserlerdir. Öğrenciler bu kitaplar açıklanırken henüz acemi ve yeteneksiz olanlar da dersi dinlemek ve tıpkı birer din kitabı metniymiş gibi ezberlemek zorundadırlar. Aralarından pek çoğu ise öğrenmesi daha kolay ve kulağa hoş gelen Farsçayı öğrenmeye çalışırlar. Bu amaçla şu kitapları okurlar: Danisten, Şahidi, Pend-i attar, Gülistan, Bostan, Nafir vb. Bunun dışında Türkçe yazılmış olan Mülemma adlı eser ve içinde Arapça ve Farsça da karıştırılarak yazılmış güzel şiirler, hikâyeler de okurlar. Örneğin kırk vezir, Hümayunname veya Kelile ve Dimne, Elif ve Leyal, Seyyit Battal, Kahramanname ve bunun gibi romanlardır.”

Paul Rycout (2012, s.50) da burada okunan kitapların çoğunlukla dini, kitaplar, edebi eserler, divanlar ve daha çok halkın hoşuna giden eserler olduğunu yazmaktadır:

“Onların umumiyetle okudukları Farsça kitaplar, Dánistân, Pend-i Attaz, Gülistan, Bostan, Hâjjiz Divanı’dır. Türkçe kitaplar ise, Arapça ve Farsça güzel kelimelerden mürekkep nesir veya nazım hâlindeki mülemmalardır. Bunlar ince düşünceler ve güzel ifadelerle dolu hoş kitaplardır. Bu çeşit kitaplardan en çok okunanları Kırk Vezir Hikâyesi, Hümayünnâme, Kelile ve Dimne, Binbir Gece Masalları, Seyyid Battal ve

bunun gibi daha başka pek çok romanlardır. Bu delikanlılar arasında ince ve bilgili olanların tahsili umumiyetle işte bundan ibaretti.”

Avrupa tarzında bir eğitim verilmediğini belirten seyyahlar, asker karakterli Türklerin askerlikle ilgili kaygılarından dolayı bunu yapmadıklarını söylemektedirler. Thomas Smith (1678, s.2-3), 1678 tarihli **“Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks”** isimli kitabında, gerçek eğitim istenmediğini, çünkü askerlikten soğuyan bir toplum yaratmak istemediklerini şöyle yazmaktadır:

“Türkler, herhangi bir matematiksel alet, merak yaratan bir resim, harita ve deniz portolan haritası gördüklerinde veya herhangi bir basılı kitabın sayfasını açtıklarında veya benzer bir şekile ne kadar merakla baksalar dahi, sadece bunlardan korunmak yeterli değildir, aynı zamanda da imparatorluktan bunları uzak tutmak gerekmektedir ve bunlardan sakınılmalıdır diye düşünürler. Çünkü bunlar, erkeklerin zihinlerini yumuşatır ve askeri konulara daha az uygun hale sokmaktadır. Askerlik, fetihlerini ve büyüklüklerini arttırarak, yaşamlarını yaşamak ve sona erdirmek için en iyi seçenektir. Gerçek ve zeki eğitimi istemezler çünkü, farklı dinlerden gelen herkese karşı önyargılıdırlar.”

Bu durum, Rousseau (1997, s.35)'nin Avrupa'da basılı kitabın etkisine verdiği askerlik zihinleri yumuşatır tepkisi ile aynıdır. Bu anlamda hem Smith hem de Rousseau, basılı kitap her iki toplumda da aynı şekilde zararlar verebilecek bir uğraştır şeklinde ortak bir bakışla yazmaktadırlar.

Okuma kültürü, mekândan bağımsız olarak gelişebilen bir olgu olarak düşünülse de bunun eğitime yansması okullarda okutulan kitaplar ile başlamaktadır. Okullar çoğunlukla okumanın öğretildiği ilk ve en önemli mekânlardır. Okullarda okutulan kitaplar, bu sebepten dolayı seyyahların da ilgisini çekmektedir. Bu ilgi sadece Osmanlı eğitim sisteminde varlığını sürdüren ve eğitimi verilen bilimleri anlamak amacıyla değildir. Aynı zamanda da okutulan kitapları elde etmek amacı da gütmektedir. Bu seyyahlar bu kitapları düşünürken eğitim sistemlerini de irdelemişlerdir. Eğitim ve okullarda okuma, yazma ve dil öğrenimleri seyyahların uzun uzun yazdıkları ilgilendikleri konuların başında gelmektedir. Ezberleme, gramer kullanımı, hangi dilin hangi alanlarda kullanıldığı, çocukların eğitim ortamları, ders yapma şekilleri, çalışma şartları, okul şekilleri gibi konular, gözlemedikleri ve ilgilendikleri alanları başında gelmektedir.

5.2. KÜTÜPHANELER

5.2.1. Saray Kütüphaneleri

Osmanlı'da, XV-XVI. asırlarda İstanbul ve Edirne'de örnekleri görülen küçük koleksiyonlara sahip mahalle kütüphanelerinin de XVI. asrın sonlarında artık yavaş yavaş yerlerini medrese kütüphanelerine bırakmaya başladıkları ortaya konulmuştur. XVII. asrın başlarında ise kütüphaneler hükümet merkezinden diğer şehirlere yayılmaya başlamaktadır (Erünsal, 2002, s.238). Seyyahların kütüphanelerle ilgili gözlemleri, kitaplar ile ilgili gözlemlerinden çok daha azdır. Bunun sebebi, incelediğimiz dönemde kütüphanelerin yabancıların ziyaret edebilecek büyüklükte kamuya açık kütüphaneler şeklinde örgütlenmelerinin olmamasıdır. Antoine Galland ve Henry Howard da bunları belirtmektedir. Seyyahların bir yabancı olarak kütüphanelere erişmesi olağanüstü bir durumdur. Kütüphane olarak tanımlanabilecek mekânların az oluşu da bunda bir etkidir. Bu yüzden seyyahların çok az bir kısmı kütüphaneler ile ilgilenmişlerdir.

Bu konuya değinen Nointel'e göre saray içinde, İstanbul'un fethi sırasında Türklerin eline geçmiş yazmalarla dolu olduğu söylenen bir bina kendisine gösterilmekte ve bu yazmaların pek nadir şeyler oldukları bir şekilde kabul edilmektedir. Ona göre içeriden biri izin vermedikçe giriş mümkün değildir ve bunu şu şekilde açıklamaktadır: *"Muhafazasına memur kimseler arasından biri elde edilmedikçe bu hazineye girilmesi imkânsızdır"* (Galland, 1998b, s.152). Bu memuru da Bobovis (2013, s.34) şöyle tanımlamıştır: *"Kitapçıdır ve odanın bütün kitaplarından sorumludur ve bunların kayıtlarını tutan kişidir."* Bu 19.yüzyıl başı kadar geç bir tarihte bile aynı durumdadır. Coxe (1858, s.32) da kütüphaneye girmek için bekleyen biridir ve şunları yazmaktadır: *"Bir hedefim saray kütüphanesine girmek idi. Ama Sultan iznine ihtiyaç duyulmuştu ve Türklerin işleyişindeki yavaşlık artık Konstantinopolis'ten ayrılmam gereken son güne geldiğinde iznin çıkmasına yol açtı."*

Şövalye D'Arvieux (1635-1702) (1735, s.540), şehzadelerden birinin kütüphanesine bir ziyaret gerçekleştirmiştir ve saray kütüphanesinden farklı olarak kolayca bu kütüphaneyi görebildiğini yazmaktadır: *"Bu çok iyi seçilmiş kitapların olduğu seçkin bir kütüphane idi. Mustafa Efendi (Mehmed'in varislerinin en büyüğü) beni sevgiyle kucakladı ve sık sık ziyaretine gelmemi istedi."*

Saray kütüphanelerine bir şekilde erişen seyyahlar da gördüklerini yazmaktadırlar. Saray hekimliği de yapan Domenico Hierosolimitano (1571, s.37), kütüphanelerin fiziksel özelliklerini en detaylı veren seyyahlardan biridir. Gözlemlerini şu şekilde yazmaktadır:

“İki geniş kütüphane vardır, açık olan biri kütüphanelerin odalarının arkasında, diğer açık olanı ise yazıcıların, yardımcılarının odasının arkasındadır. Ve gizli olan biri diğeri de Büyük Senyör’ün odasına bağlıdır. Yatak odasının iki tarafında kristal kapılı iki dolap vardır. İçinde sık sık okuduğu minyatürlü onlarca kitap bulunmaktadır... Yazıcıların ve yardımcılarının arkasındaki kütüphanede, Büyük Konstantin tarafından yazılmış yaklaşık 120 el yazması kitap vardır. Her biri 2 kol boyu ve 3 palm’den büyük olmayan genişlikte ipek kâğıda benzeyen parşömene yazılmış, eski ve yeni ahitlerin ve azizlerin diğer hikâyeleri altın harflerle yazılmış, gümüşle kaplanmış ve hiç kimsenin dokunamayacağı paha biçilemez mücevherler süslü kitaplardır.”

Seyyah ve soylu Henry Howard (1628-1684) (1671, s.93) da izinle girdiği saray kütüphanesini incelemekte, kütüphanedeki kitapların korunma koşullardan bahsetmektedir:

” Fikren, dünyanın en güzel şehri olduğunu düşünür. Vezirin izin verdiği kadarıyla gördüğümüz kütüphanede, önceden dünyanın zaferi olarak gördüğümüz şekilde, Doğu kilisesinin mükemmel yazarlarının nadir ve seçilmiş eserlerinden 1000 cilt kitap vardır. Şimdi ise ne kadar fakir bir şeydir. Ne kadar da antik çağdaki parlaklığından ve şöhretinden uzaktır ve sadece birkaç kitap kullanımdadır ya da hiçbiri kullanımda değildir. Artık hemen hemen sadece böcekler, tozlar ve fareler tarafından tüketilmektedirler.”

Fransız tarihçi ve doğu bilimci Michel Baudier (1589-1645) (1635, s.26-27) aynı dönemlerde saray kütüphanesinin “gizli kütüphane” diye anıldığını söylemekte ve kitaplarının fiziksel özelliklerinden bahsetmektedir:

“Kütüphane tüm dillerde çok sayıda kitabı içermektedir. Büyük Konstantin’in olağanüstü büyük antik kütüphanesinden kitaplar görülebilmektedir. Sayfaları çok ince parşömendir: deriden ziyade ipek tercih ettikleri görülebilir. Çoğu altından harflerle yazılmış olanlar özellikle eski ve yeni ahitleri içerenlerdir. Kaplamaları antik gelenekten gelen gümüş cilttir ve büyük miktarda değerli taşlar içerir. Bunlar Türklerin barbarlığı ile İstanbul’un işgali sırasında yok olduğu yerde harabeler altındadır ve Sultan kimsenin bunlara sahip çıkmasına izin vermemekte ve değerli bir şekilde elinde tutmaktadır.”

Aynı durum aynı dönemde Fars sarayı için de geçerlidir. Bu dönemde Fars ülkesine seyahat eden John Struys (1630-1694) (1683, s.295) da kitapların gösteriş için olduğunu düşünen bir seyyahdır. Fars ülkesinin antik kayıtlarının, Keldanice, Farsça, Arapça ve Süryanice dilinde elyazmalarının bolluğundan bahsetmektedir. Struys, kitapların da birbiri üst üste altın ve gümüşle süslenmiş bir şekilde durmakta olduğunu “*Ben de bunların günlük kullanımdan çok gösteriş için olduğu kanısına*” vardığını yazmaktadır.

Saray’dan bazı kitapların elde edildiği dönemler de olmuştur. Bu, tartışmalı konu, seyyahların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Broughton (1813, s.582-583)’a göre, Fransız elçisi Mösyö Girardin, bir İtalyan Cizvit olan Besnier’in de yardımlarıyla, 15 tane Yunanca ve 1 tane de Latince kitap kaçırmıştır. 1688’de de bunları Fransa’ya naklettirmiştir. Bunlar halen Fransız Ulusal Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Kitaplar Besnier tarafından 200 kitaplık bir koleksiyondan seçilmiştir. Tüm bu koleksiyon satılmıştır. Kalan 185 elyazması ise kötü durumda daha önce basılı nüshaları olanlardır. Girardin’in Saray’dan kitap kaçırmaları üzerine bilginin asıl kaynağı olan Walpole da Cizvit Besnier’in satın aldığı kitaplarla ilgili tam sayı vermemekte ama birçok kitap götürüldüğünü, bunun 15’inin ise Vellum ve kısmen kâğıt üzerine yazılmış eserler olduğunu söylemiştir (Walpole, 1818, s.xvii).

Seyyahların veya elçilerin ilgisini oluşturan kütüphane, seyyahlar tarafından aslında Yunan mirası olarak görülmektedir. Bu şekilde aslında içindeki kitapları da elde etmek istemeleri kendi açılarından normal olarak görünmektedir. Walpole (1818, s.xvii), Dositheus’un 1715 tarihli “**History of Patriarchs of Jerusalem**” kitabında hâlâ Yunan İmparatorlarının kütüphanelerinin burada devam ettiğini söylediğini aktarmaktadır. 1727 de Fr.Bigou, Zaid Ağa diye birinden bir mektup almıştır. Bu mektupta Kütüphane’nin II. Mehmet’in talimatıyla iyi korunmaya devam ettiğini söylemektedir (Sevin, 1802, s.24). Abbe Sevin (1802, s.27)’e göre, genel olarak kabul edilen durum, Yunan imparatorlarının kütüphanesinin Padişah’ın saraylarında korunduğudur.

İstanbul’daki kütüphanelerdeki kitap sayısı da başka bir konudur. Antoni Possevini (1533-1611) (1658, s.20), 1658 tarihli “**Apparatus Sacri**” isimli çalışmasının bir bölümünde, kütüphanelerdeki kitap sayısında Yunanca ve Latince kitapların sayısını ayrı ayrı vermişti ve şu şekilde listelemiştir:

- Patriklik kütüphanesinde 38 adet Grek ve Latince

- Diğer Kütüphaneler 117 adet Grek ve Latince
- Bireysel Kütüphanelerde (4 ayrı) 76 adet Grek ve Latince

Bunlar dışında iki seyyah da kısa birer not ile İzmir’de gördükleri kütüphaneleri aktarmaktadırlar.

Fransız doğabilimci Joseph Pitton de Tournefort(1656-1708) (1741, s.344), İzmir’de geniş ve güzel portico’lar olduğunu, bir halk kütüphanesi olduğunu, bir kare portico ve burada da Homer’in heykelinin bulunduğunu Heyman da İzmir (1759a, s.75)’de halk kütüphanesi gördüğünü söylemektedir.

Seyyahların yazdıklarını incelediğimizde, Saray kütüphanesine girişin sınırlı ve izne tabi olması bu konuda bilgilerin kısıtlı olmasına yol açmış olduğunu görmekteyiz. Saray kütüphanesine erişebilen veya izin alabilen seyyahlar, gözlemlerini kısaca aktarmışlardır. Bu açıdan araştırma dönemimiz için görüşlerini aktaran seyyah sayısı azdır.

5.2.2. Manastır Kütüphaneleri

Osmanlı’da azınlıklara verilen hakların en önemlilerinden biri de kendi ibadethanelerinde serbestçe ibadetlerini yapabiliyor olmalarıdır. Bu ibadethaneler, 16.yüzyılda bile kendi kitaplarını koruyabilme şansına sahiptirler. Bunun birçok nedeni vardır. Dini ritüellerinin sağlıklı bir şekilde devamı için gerekli olan akit ve doktrin kitaplarını, basımcılığın da kısıtlı olması sebebiyle, kitap alıcılarından uzak tutmaları ve kaybolmalarını, çalınmalarını ve zarar görmelerini önlemeleri gereklidir.

Stephan Gerlach (2007b, s.600-601) ise Patrikhane’deki kitapların kötü durumunu gözlemlemektedir. Kitaplara erişim de kısıtlıdır. Bu durumu şu şekilde aktarmıştır: *“Kitaplar paralanmış haldedir. Kilise babalarının hiçbirinin eseri yoktur. 150 kadar kitap toz içinde mahzenlerdedir ve kimse gidip okumamaktadır ve kitapların dışarıya çıkmasına da izin verilmemektedir.”* Nointel de kitaplara erişmemiştir. Sakız’ın Neamoni manastırında, hazinenin bulunduğu bir kulede de pek çok yazma bulunduğunu bildiğini ama bunların yabancılara gösterilmesine keşişleri razı etmek çok güç olduğunu söylemektedir. Patmos manastırında da bunun gibi bir yazmalar kütüphanesi mevcuttur (Galland, 1998b, s.152). Patmos manastırı önemlidir ve Levant bölgesindeki herhangi

bir kütüphaneden çok daha düzenli bir elyazması ve basılı kitaplar kütüphanesini içermektedir (Broughton, 1813, s.1106)

Gerlach'tan birkaç yıl sonra Osmanlı topraklarına gelen Lubenau ise İstanbul'da gezerken rastladığı kilisede gördüğü kitaplarla ilgili düşüncesini belirtmektedir. İznik Konsili'nin toplandığı bu kilisede Lubenau, rahiplerin barınması için yapılan odaların birinde yığınlar halinde kitaplar bulmaktadır ve parşömen ile kâğıt üzerine yazılmış bu kitaplar gerçekten de eski Yunanca ile yazılmaktadır. Bu kitaplardan biri Aziz Pavlos'un kendi eliyle yazmış olduğu Grekçe bir kitabı bir hediye karşılığında takas etmektedir ve bu kitabı yanında götürmektedir. Lubenau'ya (2007b, s.516-517) göre bu kitabına içeriği de kendi doktrinlerine uygundur.

Türkler kadar, Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıklar içinde sıradan halka inildiği zaman kitap ve okumaya yeterli ilginin göstermediği görülmektedir. Bazı seyyahlara göre, aydın kesim dışında Osmanlı'daki tüm halklar kitap ve okumaya karşı benzer eğilimler göstermektedir.

Gerlach (2007b, s.512)., Konstantinopolis'teki eski Yunanca yerine Yunan halkının gündelik dili olan Yunancada yazılmış dini kitapların ve vaazların olmayışından yakınan Zygomala'ya herkes anlayacağı halk dilinde vaazlar vermesi gerektiğini söylemektedir Gerlach (2007b, s.545) da halk dili kitaplarla ilgili ilgisini patrikhanede satılan ve İstanbul'un fethini anlatan kitap ile ve İncil'in 4 yazarı üzerine yazılan halk diliyle yazılan bir kitabı bulduğunu ilgiyle anlatmaktadır Bu da patrikliğin ve kiliselerin özellikle halk dili ile yazılmış yayınlara karşı tavrını ve bu tür kitapların varlığı göstermektedir.

Kilise ve manastırlarda çok miktarda değerli kitaplar vardır. Edmund Chishull (1993, s.42), 17.yüzyılın sonunda, Efes kilisesini ziyaretinde kilise yetkililerinin kitaplarla ilgili sunumlarını anlatmaktadır:

“Papazlar Efes kilisesinin perişan kalıntıları üzerinde olduğunu sandığımız Kırkincıköy halkının tamamı Hristiyan'dı. Köyün papazı bize, güya İncili yazarlarının ünlü el yazılarını göstermek istedi. “Peygamberlerin yaptıkları” kitabından açıklanan yedi papaz yardımcısından birisi olan Prochorus tarafından yazıldığını iddia ettiği bir İncil gösterdi. İncelememiz sonucunda harflerin eski, belki altıncı veya yedinci yüzyıldan kalma olduklarını gördük. Kitap ya incilin bir kopyası ve yahut bir dua kitabıydı.”

Chishull (1993, s.61), bir manastır ziyaretinde de çok güzel kitaplar gördüğünü şu şekilde yazmaktadır:

“Boğaz yoluyla dönüşümüzde, Yunaneli yakasında ve tahminen adadan dört mil kadar uzakta olan ünlü Mauromolos Yunan papazlarının manastırını ziyaretinde, Manastır kilisesinde ciltleri masif gümüşle kaplanmış kitaplar, gayet sanatkarane ipek ve altınla işlemeli kutsal perde, Moskova’da yapılmış orantılı, çekici ve kibar görünümlü çok kıymetli yağlı tablolar gördüm.”

Seyyahların bu kütüphaneler ile aktardıkları bilgiler kısıtlıdır. Seyyahların yazdıklarından, bunların sebebinin kitaplara erişimin sınırlı olması, dil sorunu ve seyyahların ilgi alanları ile manastırda gözlemledikleri kitapların dillerinin veya ilgi alanlarının örtüşmemesi olarak tespiti mümkündür.

5.2.3. Özel Kütüphaneler

Özel kütüphaneler genel olarak bürokrat, bilim adamlarının ve kitap koleksiyoncularının ilgi alanındadır. Bu kişiler satın aldıkları kitaplarla küçük kütüphane oluşturmaktadırlar. Seyyahlar, çoğu zaman bu kişiler ile ilişkide bulunmalarına rağmen ne yazık ki çok azı bu özel kütüphaneler ile ilgili yazmaktadırlar.

Nointel, birçok paşanın kütüphanesini görmüştür ve *“Her paşanın emrinde kitapçı veya kütüphane memuru vardır,”* diye yazmaktadır (Galland, 1998b, s.133).

Montagu (1856, s.134), Mr.Pope’a yazdığı 12.02.1717 tarihli mektubunda, evinde kaldığı birinin kütüphanesi ile ilgili *“Ahmet Bey adlı birinin her çeşit kitapları olan bir kütüphaneye sahip biri olduğunu ve hayatının en güzel zamanını burada geçirdiğini”* yazmaktadır. Montagu’ya göre, Ahmet Bey bir paşanın oğludur ve Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen bir yazıcıdır.

Sadece Osmanlı elit kesimi değil, yabancılar da topladıkları kitaplarla küçük koleksiyonları kendilerinde tutuyorlardı.

Galland (1998b, s.104), bu konuyla ilgili olarak elçi Nointel’in kütüphanesini düzenlemesini *“Büyükelçi hazretlerinin sureti mahsusa da yaptırdığı yeni daireye kitaplarının taşınmasına nezaret etmek üzere Tarabya’dan Beyoğlu’na gittim”* diye yazarak anlatmaktadır.

George Van Der Does (1574-1599) (1599, s.70)'de, İstanbul'da yaşayan George Kantakuzenos (1390-1459)'un özel kütüphanesini görmüştür ve *“kütüphanesi yeterince elyazmasına sahiptir ve birçok eserin farklı tercümelerine sahiptir”* diye yazmaktadır.

Seyyahların bu konuda kısıtlı bilgi vermesinin temel bir nedeni gözükmemektedir. Sadece muhatap oldukları insanların kütüphanelerinin, kendi zihinlerindeki, Batı'daki özel kütüphane kavramı ile uyuşmaması ve bu kütüphaneleri önemsememeleri öne sürülebilir.

5.2.4. Camilerde Kitap ve Kütüphane

Camiler, hem bir ibadet mekânı hem de Kur'an ve diğer dini kitapların sürekli okunduğu bir eğitim-öğretim mekânı olarak aynı zamanda kitapların korunduğu ve ilk kitaplıkların da oluşturulduğu yerler olmuşlardır. Camilerde, Kur'an başta olmak üzere çeşitli fıkıh, hadis, kelam ve diğer dini metinler bulunmakta ve bunlar sürekli faydalanılmak üzere elde tutulmaktadır.

Fresne-Canaye (2007, s.72), kitapların cami içerisindeki konumunu şu şekilde anlatmaktadır:

“...burada, hepsi de elyazma olmak üzere (çünkü basımcı makinesi kullanmazlar) birçok kitap saklarlar; kitaplar yeşil (Muhammed'in rengi) ciltlidir. Sağ yanda, dinleyenlerin kurtuluşunu sağlamak için imamın çıkararak konuşma yaptığı bir kürsü [minber] vardır. Camileri, temiz, cilalı ve beyaza boyanmış halde tutmak için büyük çaba harcarlar.”

İngiliz Elçi William Harborne (1542-1617) (1810, s.289) da Cami'ye ilk girdiğinde gördüklerini *“herkesin okuması için kendi kanunlarını içeren kitapların olduğu camiler vardır”* şeklinde yazmaktadır

Menavino 2011, s.43) ise camilerin sadeliğini kitap tasviri üzerinden gösterir sözler kullanarak *“Camilerin içerisinde kitaplar, kandiller ve yerde ibadet edebilmek için halılardan başka bir şey yoktur”* demektedir.

Motraye (1723, s.186), 17.yüzyılın sonunda Sultan Ahmet camisinin türbe bölümünü gezdiği sırada, İngiltere'deki gibi zincirlenmiş kitaplara rastlamakta ve gözlemini, *“Birçok lamba kubbenin altında sarkıyordu, tıpkı camilerdeki gibi ve camin yanında Kur'an kopyaları tıpkı Oxford kütüphanesindeki kitaplar gibi zincirlenmiş duruyordu”* şeklinde ifade etmektedir. Motraye'den kısa bir süre sonra 1732'de bir tarihte İngiliz

tüccar Charles Thompson (1744, s.7) da bu kitaplardan, “*Bu sunakların yakınında sedir masanın üzerine zincirli Kur’an’lar durur. Muhtemelen bunları ölen prenslerin ruhuna okuması para ödenen bir adam vardır*” diye söz etmektedir.

Chishull (1993, s.30) da gördüğü kitapları “*diğerlerinden daha görkemli olan tek caminin üst örtüsü, beş küçük kubbeden oluşuyorlardı. Cami’de gördüğümüz Kur’an’ların muhtelif nüshalarını ve gayet sanatkarane yaldızla yazılmış rakamları olan dua kitaplarını incelememize de müsaade etmişlerdi*” diye anlatmıştır.

Seyyahların çok az bir kısmı, cami gözlemlerinde kitap faktörünü yazıya dökmüşlerdir. Ama özellikle Motraye’nin ve Thompson’un cami içerisinde zincirli Kur’an nüshaları görmesi önemli bir gözlemdir ve camilerde gözlemler yapan diğer seyyahların dikkatini çekmeyen bir durumdur.

6. BÖLÜM: SONUÇ VE ÖNERİLER

6.1. SONUÇ

Kitap ve kütüphane kültürü çalışmalarının kapsadığı bilimsel alanlar, sadece fiziksel bir nesne olarak kitapların ve kütüphanelerin varlığı ile sınırlı değildir. Bu çalışmaların, kütüphaneler, basımevleri ve kitabın çevresinde gelişen tüm toplumsal ve bilimsel alanlarda gelişen bir yapısı da bulunmaktadır. Eğitim, dil, okuma veya bilim ve teknoloji çalışmaları ile birlikte tüm sosyal bilimler çalışmaları da kitap ve kütüphane kültürünün ve tarihinin çevresinde gelişen ve birbirleriyle sürekli etkileşim içindeki alanlardır. Kitap ve kütüphane kültürü çalışmaları, kitabı sadece bir nesne olarak değil, kitabı ve çevresindeki tüm dünyayı bir bütün olarak görmektedir. Çalışmamız da kitap ve kütüphane kültürünü, çevresinde gelişen ve etkileyen alanlar ile birlikte değerlendiren bir çalışmadır. Bu sebeple çalışma konumuz olan 1453-1699 yılları arasında Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili konuların incelenmesi amacıyla temel kaynak olarak batılı seyyahlar seçilmiştir. Çalışmamızın bir kitap ve kütüphane kültürü araştırması olarak amacı:

“Araştırma dönemimizde Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili dönem çalışmalarının çoğunlukla Osmanlı kaynaklarını temel kaynak olarak alması ve bu yüzden dönem kaynaklarında var olan yetersizliği giderecek şekilde Batı kökenli kaynakların kullanılarak, bu kaynaklardan erişilecek yeni bulguların değerlendirilmesi” olarak belirlenmiştir. Bu kaynakların arasında da Batı’dan Osmanlı topraklarına çeşitli sebeplerle gelen seyyahların yazılı eserleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu amaçla çalışmanın temelinde seyyahların kayıt altına aldıkları gözlemler, kitap ve kütüphane ile ilgili genel ve alt başlıklarda incelenmeye çalışılmıştır. Bu kaynakların kitap ve kütüphane kültürüne hangi boyutta değindiği ve nelere dikkat çektiklerinin saptanarak değerlendirilmesi, çalışma dönemindeki kitap ve kütüphane kültürü çalışmaları açısından önemlidir. Bu şekilde çalışmamız, 1453-1699 döneminde Osmanlı’da kitap ve kütüphane kültürünü seyyahların ve dönem kaynaklarının bakış açısından değerlendirmektedir. Bu çerçevede temel olarak, çalışmamızın “Araştırmanın Amacı” başlıklı bölümünde de belirttiğimiz şekilde, Osmanlı’da kitap ve kütüphane kültürü hakkında inceleme yapan veya gözlemlerde bulunan Batılı seyyahların olup olmadığı?

varsa bunların kimler oldukları ve neler yazdıkları, sorularına yanıt aranmıştır. Bu araştırmada ayrıca,

- Batılı seyyahların tespiti ve değerlendirilmesi sonucunda, araştırma döneminde Osmanlı'da kitap ve kütüphane kültürü hakkında yazdıklarının hangi konularda dağılım gösterdiği ve hangi konuların ön plana çıktığı,
- Yeni ve orijinal bilgiler içerip içermediği,
- Elde edilen bilgilerin Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü araştırmalarına katkısı değerlendirilmiştir.

Araştırmamız kapsamında tespit edilen 371 seyyahtan 290 seyyahın yazılı bir kaynak olarak tam metin eserine erişimi sağlanmış ve bu seyyahların yazdıkları eserlerin tamamı incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda 122 seyyahın yazdığı 137 farklı eserde kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili konularda bulgulara erişilmiştir. Kullanılan kaynaklar, birinci elden gözlem ve bulgular olması sebebiyle önemlidir. Çalışmamızda yoğun bir kaynak kullanımı yapılmıştır. Çalışmamızın başlangıcında, ortaya konulan amaç yönünde, öncelikle şu çalışmalar yapılmıştır:

- Dönemin batılı seyyahlarının ve eserlerinin belirlenmesi için kullanılacak kaynak eserler tespit edilmiştir. Bunların incelenmesi ile birlikte, bu seyyahların mümkün olan en geniş listesinin çıkarılması sağlanmıştır.
- Çalışmamızda ana kaynak olan, listelenen seyyahların eserleri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu eserlerin tasnifi ve sınıflandırılması yapılarak, eserlerin tam metinlerine erişilmesi için çalışmalara başlanmıştır.
- İkinci el kaynaklar sayesinde tespit edilen ve derlenerek listelenen 371 seyyahtan 290'nın eserlerine erişilmiştir. Bu erişim, fiziksel ortamda Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu kütüphaneleri ile çeşitli üniversite kütüphanelerinden erişimi ile dijital ortamda Google Book, Fransa Ulusal Kütüphanesi, Bavyera Eyalet Kütüphanesi gibi kaynaklardan olmuştur. Bu eserler, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Almanca ve Latince dillerindedir.
- 290 seyyaha ait tam metnine erişilen eserler detaylı incelenmiştir. Bu eserlerin çoğunluğu, çalışmamızın kaynakçalarında da görüleceği üzere dönem baskıları üzerinden değerlendirilmiştir. Tam metinlerine erişilen eserlerin bir kısmında tam metin arama gibi teknolojik yardımlardan faydalanılmamıştır. Bu yüzden

290 seyyahın eserleri içerisinde yaklaşık 115.000 sayfa okuma ve inceleme yapılmıştır.

- Yapılan okuma ve inceleme sonucunda, Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili 122 seyyahın bulgularını ve gözlemleri içeren 137 eser ayrılmıştır. Bu eserlerde bulunan bulgular ve gözlemler, konularına göre sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan bulgular ve gözlemler de kaynak dilinden dilimize çevirilerek, birlikte değerlendirilerek, çalışma konumuz ve amacımız çerçevesinde anlamlı sonuçlar ve değerlendirmeler çıkarılmaya çalışılmıştır.
- Yapılan okuma ve incelemeler sonucunda içerisinde eserlerinde çalışma konumuz ile ilgili olarak bulgu ve gözlem yer almayan eserler, çalışma dışında bırakılmış, fakat çalışmamızda ayrıca listelenmiştir.

Çalışmamızda yöntem olarak tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Tarihsel araştırmalarda, çoğunlukla birinci el kaynaklarla çalışıldığı zaman metnin içeriğini ve değerlendirme sonuçlarını yönlendiren olgu, erişilen ve incelenen kaynaklardır. Bu yüzden bu tür çalışmalarda sıklıkla tümevarım yöntemi kullanılır. Bu tür çalışmalarda, zaten bilinen bilgi kaynakları ile değil yeni kaynaklarla çalışıldığı için, çalışmanın başlangıcında belirlenen herhangi bir hipotez üzerinden kuramsal sonuca ulaşmak çok zordur.

Çalışmamız, bu yüzden bir derleme çalışması olarak değerlendirilemez. Derleme çalışmaları belli bir konuyu, tarihsel arka planı ve ikinci el kaynaklarda mevcut bilinen bilgilerle birlikte ortaya koyan, yeni bilgiler ortaya koymaktan ziyade mevcut bilgileri bir bütün olarak okuyucuya sunmayı hedefleyen çalışmalardır.

Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili mevcut çalışmalar Osmanlı kaynaklarını veya ikinci el kaynakları ele alırken, çalışmamız, birinci el Batı kaynaklarını geniş bir şekilde ele alması ve bu eserlerde bulunan bilgileri günyüzüne çıkarması açısından farklı bir yaklaşım sergilemektedir.

Elde edilen bilgiler, batılı seyyahların bize sunduğu sınırlar içerisinde olduğu için konumuz ve literatür ile ilgili daha önceden var olan bir olguyu değiştirmek, çalışmamız içerisinde hedeflenmemiştir. Seyyahların yazdıkları çerçevesinde değerlendirmeler yapılmış ve sonuçlar çıkarılmıştır. Tarihsel metodolojisinin gereği olarak da bilgi ve olgunun değerlendirilmesi öznedir ve farklı sonuçlar çıkarılması mümkündür.

Çalışmamızda ilk olan ise, daha önce erişilmemiş veya çalışma konumuz açısından incelenmemiş birinci el kaynakların incelenmesi, birbirleriyle ilişkilerinin tespit edilmesi ve değerlendirilmesidir. Bu yüzden kısa tarihsel arka planlar ortaya konulsa da, zaten bilinen konulara değinilmemeye ve Osmanlı kaynaklarının bu konularda yazdıklarının tekrar edilmemesine dikkat edilmiştir. Tarihsel arka planda ortaya konulan bilgiler de dönem seyyahların yazdıkları veya konumuz ile ilgili yaptıkları çerçevesinde olmuştur. Örneğin, seyyahlar Rum basımcılığını ön plana çıkarırken, Yahudi basımcılığını ön plana çıkarmamışlardır. Bu yüzden Yahudi basımcılığı, Osmanlı'daki ilk basımcılık hareketleri olması sebebiyle tarihsel açıdan önemli bir yerde bulunsa da çalışmamızda detaylı tartışma konusu olmamış ve incelenmemiştir. Çalışmamızın düzenini ortaya koyan yapı, çalışma dönemimizdeki Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü değil, batılı seyyahların eserlerinin yönlendirdiği ve gözlemledikleri konular çerçevesinde Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü olmuştur. Bu yüzden çalışma konuları ve başlıkları batılı seyyahların gözlemleri çerçevesinde dağılım göstermektedir.

Çalışma, kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili bilinen birçok bilginin kökenlerinin, birinci el gözleme dayalı olarak tespit edilmesi açısından da önemlidir.

Bu konular, 1500-1699 yılları arası için ortak bir dağılım gösterse de, 1453-1499 arası dönemde, batılı seyyahların ve kaynakların ortak konuları genelde Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş sürecinde kitap ve kütüphane kültürünün rolü olmuştur. Burada ortaya çıkan ortak konu da, İstanbul'un fethi ve Fatih Sultan Mehmet'in kitap ve kütüphane ile olan ilgisinin ötesine geçememiştir. Burada ortaya çıkarılan bulgularda, seyyahların ve birinci el kaynaklarının bu iki konu hakkında tartışmalarda bulunduğu görülmektedir. Bu bulgular, çalışmamızın asıl yapısına giriş niteliğinde değerlendirilmiştir.

Seyyahların aktardığı bilgiler çerçevesinde ortaya çıkan bulgular 3 ana başlık altında değerlendirilmektedir.

Kitap: Üretimi ve Düzenlenmesi: Kitap üretimi konusu seyyahların en çok ilgilendikleri konulardan biridir. Bu konu içerisinde kitap kopyalama ve basımcılığın çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Seyyahlar kitap kopyalama konusunda, kopyalama koşulları, kopyalama ücretleri, kopyalayanın ekonomik durumu, kitap kopyalamanın basımcılık karşısındaki durumu gibi konulara değinmektedirler.

Bununla birlikte seyyahlar ve elçiler kopyalama ile basımcılığın mevcut durumunu birlikte değerlendirmektedirler. Kitap kopyalamanın ekonomik, siyasi ve dini öneminin basımcılığın gelişimini nasıl etkilediğinden söz etmektedirler. Özellikle Osmanlı'daki azınlık gruplarının basımcılık ile ilgisine karşı gözlemlerini ortaya koymaktadırlar. Hatta bazıları taraf olduğu ve birebir yaşadığı bazı olayları detaylı anlatmakta ve basımcılığın siyasi ve sosyal yönleri ile ilgili yorumlarda bulunmaktadır. Özellikle Osmanlı'da Rum matbaacılığı ile ilgili konulara şahitlik etmişler, bu konuda elçiler ve seyyahlar olayların tarafı olmuşlar ve ayrıntılı bir şekilde bunları aktarmışlardır. Aslında basımcılığın kısa sürede geliştiği ve büyük çapta yaygınlaştığı topraklardan yola çıkan seyyahlar basımcılığın olmadığı bir topluma gelmektedirler ve yorumlarında da bu bilgilerle ve önyargılarla hareket etmektedirler.

Kitap ve kitabın fiziksel özellikleri, seyyahların ilgilendikleri konular arasındadır. Cilt, kâğıt ve mürekkep gibi kitapların fiziksel üretiminde rol alan unsurlar, seyyahlar tarafından birçok kez gözlemlenmektedir. Özellikle kitaba ve kâğıda fiziksel bir nesne olarak toplum tarafından duyulan saygı ve bu saygının sebepleri seyyahların ilgisini çekmiştir. Seyyahlar bu saygının dini sebeplere dayandığını dile getirmişlerdir.

Seyyahların en çok gözlemledikleri konulardan biri de konuşma ve yazı dilidir. Onlara göre, 3 dilli Osmanlı dünyası, bu konuda, kendilerinin çok dilli yapılarına benzemektedir. Dil bilimciler, bilim adamları, elçiler, sıradan seyyahlar dil kullanımına dikkat çekmişler ve bu dillerin hangi alanlarda kullanıldığını yazmaktadırlar. Seyyahlar duydukları kelimeleri ve dillerin söz varlığını da kendi dillerinde söyledikleri gibi Latin harflerine çevirip yazmışlardır.

Bunlar dışında seyyahlar yabancı dillerden Türkçeye, Türkçe, Arapça ve Farsçadan da yabancı dillere tercüme edilen kitapların varlığını gözlemlemişler ve bunlarla ilgili de bilgi aktarmışlardır.

Kitap: Kullanım ve Ticaret: Kitabın bir nesne olarak satın alınması ve ticareti konusu da seyyahların en çok dikkatini çeken konulardan biridir. Özellikle kitapların satın alınması veya Osmanlı'dan bir şekilde elde edilip Avrupa'ya götürülmesi süreçleri seyyahların, diğer konuların aksine gözlemledikleri değil, birçok kez içinde oldukları ve taraf oldukları faaliyetlerdir. Seyyahlar bir şekilde kendileri için veya başkaları adına, her türlü kitabı aramışlar, aralarında ihtiyaçları olanları seçmişler, bazen de fiyatına

bakmaksızın satın almışlar ve ülkelerine götürmüşlerdir. Bu faaliyetler çoğu kez planlı ve bilinçli olarak düzenlenmiştir. Araştırmamız içerisinde özellikle Levinus Warner gibi, kendisi için kitaplar satın alarak ülkesine götüren ve ülkelerinde önemli koleksiyonlar oluşturan doğu bilimci ve elçiler ile Jean Baptiste Colbert ve Lorenzo de Medici gibi kitap koleksiyoncusu ve kütüphane hamisi devlet adamlarının, Osmanlı topraklarına sadece kitap satın almak için gönderdikleri kişilerin kitap satın alma yöntemlerinin de önemli olduğu görülmektedir. Bu faaliyetler, merak edilen Doğu'nun bilgisini Batı'ya taşımak ve ülkelerindeki kütüphaneleri bu kitaplarla doldurmak için en iyi araçlar olmuşlardır.

Seyyahlar, gördükleri kitapların hangi amaçlarla kullanıldığı ile ilgili gözlemlerde de bulunmuşlardır. Buna göre, kitaplar, içerikleri itibariyle, kötü niyetli kişilerin elinde iken, okuma yazma bilmeyen veya kitabın içerdiği konulara hâkim olmayan sıradan insanlar üzerinde kötü amaçlarla kullanılabilir.

Kitap sahibi olanların vefatı sonrasında kitaplarının akıbeti de seyyahların gözlemlediği konulardan biridir. Seyyahlar vakfedilmeyen kitapların müzayedelerle satışına şahit olmaktadır. Bunun dışında kitapların hediye aracı olarak sunulması konusunda gözlemlerde bulunarak yabancı elçi ve devlet adamlarının genellikle padişah için hediye olarak verdikleri kitaplarla ilgili notlar yazmaktadırlar. Bu gözlemlerde hediye edilen kitapların özellikleri ile hediye verilen kişiye verilen önem arasındaki doğrusal ilişki seyyahların gözlemledikleri konulardan biridir.

Bunlar dışında kitapların kullanımında, hem olumsuz hem de olumlu gözlemlere sahip oldukları konulardan biri de bilimsel konularda çalışmalarında kullanılan kitaplarla ilgili gözlemleridir.

Okuma Kültürü ve Kütüphaneler: Okuma Kültürü ve okuma mekânları arasındaki ilişki de seyyahların ilgi alanında olmuştur. Seyyahlar kitabın okunması ile ilgili gözlemlerine okuma mekânları bağlamında ilgi göstermektedirler. Kahvehaneler, sokaklar ve kitap okunan her mekân seyyahlar tarafından gözlemlenip kaleme alınmaktadır. Bu bağlamda okullarda okutulan kitaplar da seyyahların ilgi alanındadır. Seyyahlar bu kitaplarla ilgili konulara değinerek, bu kitapları listelemişler, eğitimin bu kitaplar aracılığı ile nasıl yapıldığından bahsederek, bazen olumlu bazen olumsuz yargularla, bu kitaplar ve bu kitapların okutulması ile ilgili görüşlerini ve gözlemlerini

kaleme almaktadırlar. Okuma mekânlarından en önemlilerinden biri de aynı zamanda kitapların korunmasını ve erişilmesini de sağlayan kütüphanelerdir. Seyyahlar, özellikle saray kütüphanesine erişmeye çalışmakta, saray kütüphanesinden kitap almayı deneyerek, çoğunlukla içine giremedikleri kütüphane ile ilgili sadece duyduklarını yazmışlar ve nadiren de olsa bu kütüphaneye girmeyi başararak, buradaki kitapları gözleme fırsatını bulmuşlardır. Seyyahlar saray kütüphaneleri dışında İstanbul'da Patriklik Kütüphanesi ile Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan manastırlarda bulunan kütüphanelere de ilgi göstermişler ve burada buldukları kitaplarla ilgili gözlemlerini yazmışlardır. Bu kütüphaneler dışında özel kütüphaneler ve camilerdeki kitapların durumu ile ilgili de gözlemlerde bulunmuşlardır. Seyyahların bu konularda gözlemleri azdır. Bunun sebebi de ilgili dönemde özellikle kolaylıkla erişebilecekleri, bir kütüphane türünün gelişmemesi olarak değerlendirilebilir. Henry Howard (1671) gibi saray kütüphanesine ve Laurent Arvieux (1735) gibi şehzade kütüphanesine erişebilen kişiler vardır. Michel Baudier (1635) gibi kütüphaneyi gördüğünü belirtmeden, saray kütüphanelerini doğrudan betimleyen kişiler de bulunmaktadır. Lubenau (2012), Gerlach (2007), Chishull (1993) ve Galland (1998) gibi seyyahlar da özellikle Yunan dilinde kitaplara olan ilgilerinden dolayı manastır kütüphanelerini ziyaret etmişler ve buralardaki kitap ve kütüphanelerin durumunu gözlemlemişlerdir.

Araştırmamızda yer alan seyyahların kitap, basımcılık ve kütüphane kültürü ile ilgili olarak başka bir alanda daha önemli katkıları vardır. Bu da bu konularda seyyahların duydukları kitap ile ilgili söz varlıklarını Latin harfli olarak kaleme almalarıdır. Seyyahlar, ikili diyaloglarda çoğunlukla günümüzde de kullanılan benzer terimleri ve söz varlıklarını duymuş oldukları görülmektedir.

Bu bağlamda elde edilen bulguların düzenlenmesi ve sınıflandırılması sonucunda ortaya çıkan ortak konu başlıkları içerisinde özellikle kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili birçok yeni bilgiye de erişildiği görülmektedir. Buna karşın, seyyahların özellikle kitap ve kütüphane kültürü hakkında birçok bulguyu tekrar etmiş oldukları da görülmektedir. Bu durumun farklı açıklamaları bulunmaktadır. Seyyahlar aynı olguları gözlemlemişler ya da gözlemedikleri bir olguyu kendisinden önce gelen bir seyyahın yazdıklarından kopyalamışlardır. Bir diğer ihtimal de görmedikleri veya yerel halktan duydukları şekilde bunları yazmış olmalarıdır. Buna karşın seyyahlar çoğunlukla bu gözlemlerini

nasıl elde ettiklerini yazmamaktadırlar. Bu da yazılanların değerlendirilmesinde gerçek bir gözlemin varlığının olup olmadığını seyyah bazında tek tek değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Seyyahların araştırma konumuz ile ilgili gözlemleri genel olarak değerlendirildiğinde şu sonuçlar çıkarılabilir:

- Çalışmamızın zaman sınırı olan 1453-1699 yılları arasındaki dönemde Osmanlı kitap ve kütüphane kültürü açısından büyük değişimler olmadığı görülmektedir. Bu dönemde yabancı seyyahların en çok ilgilendikleri alanlar, basımcılık, kitap ticareti ve dil ile ilgili konulardır.
- 1453-1499 arasındaki dönem, Batı'da kitap kültürünün kırım dönemi.. Seyyahlara ve batılı birinci el kaynaklara göre İstanbul'un Fethi sırasında Bizans'tan kalan özellikle elyazması eserlerin Osmanlı'ya aktarılması tartışmaları önemlidir. Osmanlıların fetih sırasında Bizans'ın kitapları yok ettikleri tezi, batılı kaynaklar tarafından yalanlanmaktadır.
- Osmanlı'da 1453-1499 döneminde, seyyahlara göre kitap ve kütüphane kültürü, Fatih Sultan Mehmet ile birlikte düşünülmektedir. Phrantzes, Languschi, Ciriaco, Sagundino gibi yabancılar ve Sansovino, Zeno, Spandounes gibi seyyahlar, Fatih'in çok kültürlü ve açık fikirli olmasından ve kitaba ilgisinden söz etmektedir. Batılı seyyahlar ve kültür adamları gözünde Fatih, uğruna kitaplar adanan biridir. Fatih, büyük bir kitap hamisidir ve bu konuda Mediciler ile yarışacak kadar ilgili ve bilgilidir.
- Bu dönemde elyazma eser kültürü devam etmektedir. Batı'dan kitap ve bilgi akışı sınırlıdır. Basılı kitaba geçiş çabaları 200 yıl boyunca azınlıklar ve yabancılar tarafından kendi dillerinde denenmiş fakat etkin olamamış ve yaygınlaşmamıştır. Seyyahlara göre, Osmanlı topraklarında yaşayanların kitaplara ilgisi ve bilgi talebindeki örgütsüz yaklaşımları, basımcılığın, toplum tabanına yayılmasını sağlayacak ve karlı bir girişim olarak yayılmasını sağlayacak işlevselliğe sahip olamamasına yol açmaktadır. Bassano (2011), Sansovino (1632), Stochove (1650) gibi seyyahlar basımcılığın olmadığını, bununla birlikte dini, siyasi sebepler yüzünden basılı kitaba karşı bir talep oluşturamadığı söylemekte, hatta Stochove (1650), elyazması kitaba erişimin basılı kitaba erişmekten çok daha kolay

olduğunu yazmaktadır. Gedoy (1909), Galland (1998), Lubenau (2012), Gerlach (2007), Pococke (1816) gibi seyyahlara göre elyazması fiyatları çok yüksektir. Galland (1998) ise basılı kitapların çok ucuz olmasına rağmen satılmadığını, elyazması kitapların ise pahalı olmasına rağmen kolaylıkla alıcı bulunduğunu belirtmektedir. Elyazma kitap elle yazıldığı için günah değildir. Bassano (2011) ve Sansovino (1632)'ya göre kitap basmak günahdır ve Arap harfleri sanatsal olarak elyazması ile aynı bile olsa basılı kitabı tercih etmezler. Bu şekilde tabana yayılamayan ve talep yaratamayan basılı kitap kültürü kendine yer bulamamaktadır.

- Galland (1998), Belon (1588), Olearius (1669), Marsigli (1934), Hill (1709), Rycout (2012), Donado (1688), Heyman (1759b) ve Motraye (1723) gibi birçok seyyah elyazmalarının kopyalama işinin ikinci meslek ve sadece gelir kaygısı ile yapıldığına dikkat çekerek, çok sayıda insan tarafından yapılmasının denetimsizliğe yol açtığını söylemektedir. Covell (1722) ve Dandini (1745) gibi seyyahlar da kitapların içeriklerinin kopyalama sırasında değiştirilebildiğini belirtmişlerdir. Basılı kitabın bu açıdan elyazması kitaptan üstün olduğunu savunmuşlardır. Bu yüzden de basılı kitap, elyazmalarının yerini alamamaktadır.
- Stochove (1650)'a göre, Batı'da kötü kitaplar yasaklanmaktadır. Sohbet ettiği Osmanlı bürokrati kendisine Osmanlı'da kitap yasaklarının söz konusu olmadığını, yasakların insan doğasına aykırı olduğunu ve yasakların okuyucuya çekici geleceğini ve ilgiyi arttıracığını söylemektedir. Bu şekilde Avrupa'da binlerce kitabın daha basılmadan yasaklandığı, özellikle Roma Kilisesi tarafından ve "Index Librorum Prohibitorum" yani yasaklı kitaplar listelerinin hazırlandığı bir dönemde, Osmanlı'da yasak kitap kavramının gözlenemediği görülmektedir.
- Seyyahlara göre, Osmanlı topraklarında Arap harfli basımcılık, hem Osmanlı tebaası altındaki müslüman halka ticari kaygı ile kitap satabilmek, hem de bu topraklardaki müslüman olmayan halka kendi dinlerine ait Arap harfli dini kitapları satılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Müslüman olmayan tebaaya satılan Arap harfli kitaplar toplum üzerinde etkinlik kurmayı hedeflemektedir. Arap harfli dini metinler yoğun bir şekilde

müslüman olmayan bölgelere gönderilmektedir. Bu yüzden müslüman olmayan tebaa için basılı kitaba ulaşmak daha kolaydır.

- Rum basımcılığı, bir çok seyyahın ve diplomatın içinde bulunduğu olaylara sahne olmuştur. Rum basımcılığının Osmanlı topraklarına gelmesi, bir yanda Felemenk ve İngiliz, diğer tarafta da Fransız elçilerinin egemenlik savaşına sahne olmuş ve basılan dini kitapların içerdiği bilgilerin mezhepsel ayrılık yaratması yüzünden, ancak Osmanlı otoritesinin üzerinde baskı yapılarak engellenmiştir. Kitap ve basımcılık ile ilgili konular, siyasi sorunlara yol açabilmekte ve ülkeler arası güç savaşına neden olabilmektedir.
- Bu seyyahlar bazen de satır aralarında “yeni bulgular” ortaya koymaktadırlar. Knolles (1603), siyah kağıt üzerine yazı yazılmasının yas göstergesi olduğunu söylerken, Baudier (1635), kitaplara domuz derisinden cildler yapıldığını söylemektedir. Ona göre, bu kitapların cildi, Paris’teki kitaplardan bile iyidir. Charles Thompson (1744) ve Aubry de Motraye (1723) de camilerde zincirlenmiş kitaplar gördüklerinden bahsetmektedir. Seyyahlar kağıt ve mürekkep yapım yöntemlerini görmüşler ve bunları yazmışlardır. Sandys (1673), Osmanlıların kağıt parlatmaya meraklı olduğunu söylerken, Sansovino (1632), basımcıları olmamasına rağmen çok güzel kağıt yaptıklarından bahsetmektedir. Olearius (1669) ise kağıtların paçavra, ipek ve pamuktan yapıldığını, bu yüzden de kalem olarak saz ve şeker kamışı kullandıklarını söylemektedir. Geuffroy (1524) ise, Türklerin ok, kılıç ve yay gibi şekilleri kağıda çizmelerinin savaşlarda kendilerini koruduğuna inandıklarından bahsetmektedir.
- John Covel (1722), Türkçe’yi yazmaya çalışmış ve sağdan sola, yazma sırasındaki el hareketlerini tasvir etmektedir. Ona göre, soldan sağa yazı yazmak daha kolaydır ve fiziksel olarak insana daha uygundur.
- Seyyahlara göre Türkçe’den sonra en önemli diller Arapça ve Farsça’dır. Ama Montagu (1856)’ya göre, Babil Kulesi gibi dünyadaki tüm diller bu topraklarda konuşulmaktadır.
- Seyyahlara göre, batı dillerinden denizcilik gibi teknik konularda kelimeler almakta ve kullanmaktadırlar.

- Seyyahlara göre Türk dilinin edebi özellikleri çok güçlüdür ve büyük bir coğrafyaya hakimdir.
- Seyyahların Türkçe ile dil, sözlük ve gramer olarak ilgilenmeleri, genel olarak önyargısız ve tarafsız bir gözlemin sonucudur. Çünkü bu konudaki çalışmalarda öncelikle Türkçenin yabancılar tarafından öğrenilmesi amaçlanmıştır. Seyyahların dili ve söz varlığını aktarmayı amaçladıkları görülmektedir.
- Blount (2010), Howell (1895), Sandys (1673) gibi seyyahlara göre Kur'an çevirisi yasaktır, Le Blanc (1660)'a göre ise bunun sebebi çeviri sırasında metin içinde eklemeler yapma ve metinden istenmeyen kısımların çıkarılma riskinin olmasıdır. Galland (1998) ise, Arapça Kur'an üzerine haşiye olarak yazılmış bir Türkçe Kur'an gördüğünü yazmaktadır.
- Seyyahlar, Türkçeden yabancı dillerden de Türkçeye çevrilmiş bir çok kitaba rastlamaktadır. Seyyahlar bunu çeviri sayesinde bilginin transferi olarak algılamaktadır.
- Bu dönemde kitaplarla ilgili en kayda değer değişikliklerden birisi, kütüphane kurumunun saray kütüphaneleri üzerinden başlaması ve vakfedilen kütüphaneler ile birlikte yavaş yavaş, sistemli bir kurum haline dönüşmesidir. Fakat bu yapıların, bu kütüphanelere erişimelerindeki zorluklar yüzünden seyyahların ilgisini yeterince çekemediği de görülmektedir. Hierosolimitano (1571) saray kütüphanesinde bulunan kitapların fiziksel özelliklerini değerlendirmektedir. Howard (1671) saray kütüphanesinde korunma koşullarının kötülüğünden bahsetmektedir ve birkaç kitap hariç hepsinin kötü durumda olduğunu söylemektedir. Michel Baudier (1635), saray kütüphanesini “gizli kütüphane” diye adlandırmakta ve padişahın kimse ile bunları paylaşmadığından şikayet etmektedir.
- Seyyahlara göre, askerlik ve astroloji dışında bir bilim veya sanata öncelik verilememiştir. Bu da basımcılıkla bağlantılıdır ve kitap basımını engelleyen bir unsurdur. Osmanlı'da Fatih dönemi ile birlikte kitap kültürünün gelişimi ve kütüphanelerin yavaş yavaş ortaya çıkması, Fatih vefat ettikten sonra aynı enerji ile devam ettirilememiştir. Bazı seyyahlar bu durumu basılı kültüre geçilememesi olarak değerlendirirken Thomas Smith (1680) gibi

bazı seyyahlar da bu durumu askerliğin güçlenmesine ve kitabın askerliğe engel olabileceğine bağlamaktadırlar. Jean Jacques Rousseau (1997) da Avrupa için de aynı sorunların varlığından söz etmektedir. Aynı dönemde aynı sebepler, bir toplumda basılı kitabın gelişimini engellemez iken, diğer toplumda engellemesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

- Seyyahlar, Osmanlı içerisinde büyük bir kitap transferini de sağlamış ve Batı kütüphanelerini bunlarla doldurmuşlardır. Seyyahlara göre, bu kitaplar, Batı'da kütüphaneler tarafından çok talep görmektedir. Bu yüzden neredeyse tamamı elyazması ve tek olan bu kitaplara ve içindeki bilgilere erişim şansı yüzyıllar boyunca batılı aydınların eline geçmiştir. Kitapların transferi, seyyahların en önemli konularından birisidir. Öncelikle uzaktan gelen bir bilginin yarattığı bir gizem ve bilinmezlik söz konusudur. Seyyahlar da gerek yazdıklarıyla gerekse Batı'ya geri dönerken yanlarında getirdikleri kitaplarla bu merakı ve gizemi beslemektedirler.
- Seyyahların bazen kitabın içeriğini önemsemeden her bulduklarını satın alıp yanlarında götürdükleri görülmektedir. Bu da bu merakın bir an önce giderilmesi ve yeni bir bilgiye erişilmesini tetikleyecek bir şekilde tekrar kitap satın almalarını sağlayacak bir düzenin yaratılmasını mümkün hale getirmektedir.
- Seyyahlar incelendiğinde kitap ticaretinin iki temel alıcısı olduğu görülmektedir. Birincisi, hamilerine veya birlikte çalıştıkları kütüphanelere kitap temin etme işini profesyonel olarak yapan kişilerdir ve seyahatlerini kitap ticaretine göre şekillendirmektedirler. İkincisi ise doğu bilimciler ve bilimsel amaçlar için kendi alanları ile ilgili bilgi toplamak için gelen bilim adamları veya soylulardır. Bunlar bazen kendi ilgi alanları dışında da, kendi ülkelerindeki bilim adamı, kütüphane veya kitapseverler için kitap toplamaktadırlar. Seyhata çıkan biri olursa herkes ondan kitap istemeye başlamaktadır.
- Seyyahlara göre, Osmanlı'da yabancıların karışık bir kitap ticaret ağı vardır. Bu ticaret ağı içerisinde kitap satıcıları, kitap aracılıları ve yerel kitap aracılıları önemli yer tutmaktadır. Yerel kitap aracılıları olmadan kitap almak çok zordur. Bu yüzden her nereden kitap satın alınacak ise mutlaka yerel

aracılarla çalışılması ticareti kolaylaştırmaktadır. Seyyahlar, yabancılara kitap satışının yasak olduğunu yazmaktadırlar. Hatta, Harsany (1672), bunu yabancılara kitap satanın idam edileceği şeklinde değerlendirmiştir. Gerlach (2007) ise yerel aracılardan önemini, satıcıların, orjinal diye kopya eserler sattıklarını ve bilinçsiz yabancıları kolaylıkla kandırabildiğini söyleyerek açıklamakta ve yerel aracılardan önemini vurgulamaktadır.

- Seyyahlara göre, kitap fiyatları satıcı ile alıcı arasında pazarlıkla anlaşmaya bağlı olsa da kitaplar, yabancı birisi alıcı olduğu zaman, daha fazla fiyata satılmak istenmektedir.
- Seyyahlara göre, kitabın fiyatını etkileyen faktörler, basılı veya elyazması olması, sayfa sayısı, cildi, resimleri, renkleri, tezhipleri ve kullanılan materyalin değeri (altın vb.), konusu, yazarı, hattatı, kopyalayanıdır ama bazen kalın bir kitap düşük bir fiyata satılırken küçük bir kitap da yüksek rakamlara satılabilmektedir.
- Seyyahlara göre, Osmanlı otoritelerine karşı saygınlık kazanmanın en iyi yollarından biri değerli kitap hediye etmektir. Schweigger (2004), Padişahın karşısına hediyesiz çıkılamayacağını söylerken, günümüzdeki rüşvet algısının en güçlü örneği kitap olarak gözükmektedir. Felemenk Elçi Cornelis Haga, bunun için 29 kitaplık bir hediye paketi oluştururken, pahalı, süslemeli, maddi ve manevi olarak değerli bir kitap, diplomatik iletişim ve etkinliğin sağlandığı bir yöntem olarak gözükmektedir.
- Rycout (2012) ve Postel (1560) gibi seyyahlara göre, Osmanlı topraklarında okumak eyleminin karşılığı hıfz etmektir. Bunlara göre okumanın ve eğitimin bu özelliği Avrupa'da da yaygın olarak kullanılmalıdır.
- Kitaplarla ilgilenen seyyahların okuma kültürü ve okuma mekanı olarak kahvehanelere de ilgisi vardır. Evelyn (1634), Pococke (1816) ve Warner (1883), bu sebeple kahvehanelerin bir kültürel mekan olarak, Osmanlı kaynaklı olduğunu tartışmaktadırlar. Onlara göre, kahvehanelerde okuma yazma bilen kişiler sosyal statüleri yüksek itibarlı kişilerdir. Ottaviano Bon (2010), kitaplar ile kahvehanedeki kişilerin sosyal statüleri arasında ilişki kurmaktadır. Yabancılar da burada yerel halk ile kaynaşmakta ve kitap okuma aktivitesi sosyal bir iletişim aracı haline gelmektedir.

- Seyyahların görüşlerinin ortak noktası, Osmanlı'da kitap kültürünün sınırlı olduğu ve bu kültürün daha çok yönetici sınıfa doğru yayıldığı göstermektedir. Seyyahların Osmanlı kitap ve kütüphane kültürüne olan ilgisi kitap ve etrafındaki dünya ile sınırlıdır. Kitapların içerikleri seyyahlarının çok azının, çoğunlukla da sadece bilim adamı kimliği ile gelenlerin ilgisini çekmiştir. Bunlar dışındakiler, kitabı sadece bir araç olarak görmektedirler.
- Seyyahlar, kitap ve kütüphane kültürü konusunda nadiren oryantalist bir bakış açısı ile gözlem yapmaktadırlar. Çoğunlukla normal gözlemlerde bulunmakta, çok sınır noktalarında aşırı yorumlarda bulunmamaktadırlar.
- Seyyahların kitap ve kütüphane ile ilgili söz varlıkları ile ilgilenmeleri de bu söz varlığının tespit edilmesi açısından önemlidir. Bu şekilde de dönem çalışmalarında bu terimlerin kullanımı ile ilgili terim birliği sağlanması olanaklı hale gelecektir.

Çalışmamız metodolojik olarak değerlendirildiğinde görülmektedir ki tarih araştırmalarında seyyahların görüşlerinin, birinci elden tanıklıklar olması açısından önemi her alanda olduğu gibi kitap ve kütüphane kültürü alanında da geçerlidir. Araştırmamızda ön plana çıkarılan bilgiler ve gözlemler, sadece kitap ve kütüphane kültürü ile ilgili değildir. Bu bağlamda, bu gözlemler, bilim tarihi, dil ve edebiyat tarihi ile kültürel ve sosyal tarihin birçok alanında yeni bilgiler sağlayabilir bir yapıdadır. Ortaya çıkan bulgular ve değerlendirmeler bağlamında, araştırmamız çok disiplinli alanlarda sonuçlara veri sağlayabilecek yapıdadır.

Çalışmamız sonucunda seyyahların, Osmanlı'da kitap ve kütüphane kültürünü, temelde dar bir kapsamda değerlendirdiği görülmektedir. Bu şekilde Batı kaynaklarının tek başına Osmanlı kitap ve kütüphane tarihini yazmak amacıyla kullanılamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi, seyyahların çoğunlukla yazdıklarının gözleme dayalı olmasına rağmen derinlemesine inceledikleri konular olmamasıdır. Fakat bu gözlemler konu hakkında daha önce bilinenlerin tarihsel kökenine inilmesi ve ispatlanması açısından da önemlidir.

Basımcılığa geçiş yapan, milyonlarca basılı kitabı olan ve önceki dönemlere oranla çok daha hızlı bir şekilde bilgiye erişilen, kütüphanelerin kurumsallaşmaya ve halka

açılmaya başladığı dinamik bir toplumsal yapıdan gelen seyyahlar, Osmanlı'da durağan bir bilgi erişimi ve Batı'ya oranla çok daha az kitapla karşılaşmışlardır. Bu yüzden, kitap ve kütüphane konularına olan ilgilerinin çoğunlukla, kendilerinde olmayan kitapların elde edilmesi ve bu sayede Doğu'nun bilgisinin elde edilmesi teşebbüsünden öteye gitmediği görülmektedir. Fakat satır aralarında verdikleri bilgiler, gözlemleri, ilgilendikleri konular, ilgili dönemin kitap ve kütüphane tarihinin yazılmasında kaynak olarak kullanılabilir ve daha ileri araştırmalara yol açabilecek bulgulardır.

6.2. ÖNERİLER

Çalışmamız sonucu elde edilen bulgulara dayalı olarak sunulan öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- Herhangi bir seyyahın hayatı ve çalışmaları ile ilgili yapılan araştırmalarda, seyyahın yazdıklarının çıkış noktasının yani gerçek bir gözleme mi dayalı olduğu yoksa duyduklarından veya başkalarının yazdıklarından mı etkilendiğinin araştırılması, araştırmamızda bulunan bulguların niteliğinin tek tek değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bu şekilde araştırmamızda ortaya çıkan her bulgu daha geniş araştırmaların konusu olabilecektir.
- Çalışmamızda kitap ve kütüphane kültürü ile ilgisi diğer seyyahlara göre daha yoğun olan seyyahlarla ilgili farklı kaynaklar da kullanılarak yeni monografik çalışmalar yapılmalıdır.
- Bu çalışma sonucu ortaya çıkan her bulgu, özellikle de camilerdeki zincirli kitaplar, domuz derisi kitaplar gibi birçok konu, Osmanlı kaynakları ile birlikte tekrar değerlendirilecek daha geniş ve derinlemesine araştırmalar yapılmalıdır.
- Özellikle Batı ve Doğu'nun kitap ve kütüphane kültürünün birlikte değerlendirileceği, her iki toplumun yazılı kaynaklarının da kullanılacağı karşılaştırılmalı çalışmalar yapılmalıdır.
- Araştırmamız sonucunda, fiziksel koşullar yüzünden erişilemeyen kaynaklara ve yeni bulgulara erişim sağlanmalıdır.

Araştırmamız sonucunda erişilebilen kaynaklar çerçevesinde, dönem kaynaklarının konumuz ile ilgili yetersizliği ve Batı kaynaklarının yeterince kullanılmamış olması sorunu, çalışmanın amacına uygun bir şekilde çözümlenmiş ve seyyahların fiziksel

olarak erişilebilen tüm eserlerinden yararlanılarak, gözlemedikleri bulgular değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acun, F. (2011). Tarihin inşası sürecinde belge ve kullanımı. M. Öz (Ed.). *Cumhuriyet döneminde Türkiye’de tarihçilik ve tarih yayıncılığı sempozyumu bildiriler içinde* (s. 67-74). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Adivar, A. (1954). İstanbul’un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9, 1-14.
- And, M. (1999). *Tiyatro, bale ve opera sahnelerinde Kanuni Süleyman imgesi*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Arıtan, A. S. (2010). Batı dünyasının Türk cild tarihine bakışı ve Türk cild sanatının tarih içindeki gelişimi. *İstem*, 15, 169-192.
- Babinger, F. (2004). *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18.Yüzyılda Kitabiyat* (N. Kuran-Burçoğlu, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bacon, F. (1856). *Bacon’s Essays with Annotations*. London: John W. Parker and Son.
- Balagna, J. (1984). *L’Imprimerie Arabae en Occident*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- Barthold, W. W. (2000). *Asya’nın Keşfi: Avrupa’da ve Rusya’da Şarkiyatçılığın Tarihi* (K. Bayraktar ve A. Meral, Çev.). İstanbul: Yöneliş. (Orijinali 1947’de yayımlanmıştır.).
- Bayle, P. (1786). *The dictionary historical and critical of Mr. Peter Bayle* (Cilt 3). London: Printed for J.J. and P. Knapton.
- Baynes, N. H. (1974). *Byzantine studies and other essays*. CT: Greenwood Press.
- Ben-Naeh, Y. (2009). *Sultanlar diyarında Yahudiler: 17.Yüzyılda Osmanlı Yahudileri* (N. Özkatalan, Çev.). İstanbul: GOA. (Orijinali 2006’da yayımlanmıştır.).
- Berti, S. (2005). Erudition and Religion in the Judeo-Christian Encounter: The Significance of the Karaite Myth in Seventeenth-Century Europe. *Hebraic Political Studies*, 1(1), 110-120.
- Binark, İ. (1975). *Eski kitapçılık sanatlarımız*. Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Birchwood, M. (2008). Confounding Babel: The Language of Religion in the English Revolution. M. Dimmock and A. Hadfield (Ed.). *The Religions of the Book Christian Perceptions, 1400–1660* içinde (s. 140-158). NY: Palgrave Macmillan.

- Birnbaum, M. D. (2004). What the West has won by the fall of Byzantium?. *Recueil des Travau de L'Institut d'Etudes Byzantines XLI*, 469-474.
- Bisaha, N. (2012). *Doğu ile Batı'nın Yarattığı* (M. D. Gökdoğan, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. (Orijinali 2004'de yayımlanmıştır.).
- Bloch, M. (1994). *Tarihin Savunması ya da Tarihçilik Mesleği*. (M.A.Kılıçbay, Çev.) Ankara: Gece Yayınları
- Bloom, J. M. (2003). *Kâğıda işlenen uygarlık: Kâğıdın tarihi ve İslam dünyasına etkisi* (Zulal Kılıç, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi. (Orijinali 1945'de yayımlanmıştır.).
- Bowen, H. (2011). *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri* (O.Burian, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu. (Orijinali 1945'de yayımlanmıştır.).
- Brague, R. (1995). *Avrupa: Roma Yolu* (B. Çotüksöken, Çev.). Kabalcı Yayınları: İstanbul. (Orijinali 1992'de yayımlanmıştır.).
- Brentjes, S. (1999). The Interests of the Republic of Letters in the Middle East 1550-1700. *Science in Context*, 12(3), 435-468.
- Brentjes, S. (2002). XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar (B. Saatçi, Çev.). H. C. Güzel (Ed.). *Türkler içinde* (Cilt 11, s. 251-259). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Brotton, J. (2004). *Trading Territories: Mapping the early modern world*. London: Reaktion.
- Brotton, J. (2006). *The Renaissance: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Broughton, J. C. H. (1813). *A journey through Albania, and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809-1810*. London: Printed for James Cawthorn.
- Brown, H. F. (1902). *The Venetian Republic*. London: J.M.Dent.
- Brown, H. F. (1891). *The Venetian Printing Press*. London: G.Putnam & Sons.
- Brugman, J. ve Shróder, F. (1979). *Arabic Studies in the Netherlands*. Leiden: E. J. Brill.
- Burckhardt, J. (1957). *İtalya'da Rönesans Kültürü (Cilt 1)* (B. S. Baykal, Çev.). Ankara: Maarif Vekaleti Basımevi.

- Burke, P. (1994). *Tarihsel ve toplumsal kuram* (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Burke, P. (2008). *Bilginin Toplumsal Tarihi* (M. Tunçay, Çev.). İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Burke, P. (2012). *Erken Modern Avrupa'da Tercüme Kültürleri* (F. B. Aydar, Çev.). P. Burke ve R. Po-Chia Hsia (Ed). *Erken Modern Avrupa'da Kültürel Tercüme* içinde (s. 3-40). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. (Orijinal 2007'de yayımlanmıştır.).
- Carr, E. H. (2004). *Tarih nedir?* (M.G.Gürtürk, Çev.). Ankara: İletişim Yayınları
- Ciccolella, F. (2008). *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*. Leiden: Brill.
- Ciggaar, K.N. (1996). *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium 962-1204*. Leiden: Brill
- Coxe, H. O. (1858). *Report to Her Majesty's Government, on the Greek Manuscripts yet remaining in libraries of the Levant*. London: Printed By George E. Eyre And William Spottiswoode.
- Correspondance de Peiresc avec plusieurs missionnaires et religieux de l'Ordre des Capucins, 1631-1637* (1891). Paris
- Crossley, J. ve Christie, R. C. (1847). *The diary and correspondence of Dr. John Worthington... from the Baker mss. in the British museum and the Cambridge university library and other sources*. Manchester: Printed for the Chetham Society.
- Cunbur, M. (1956). Şark ve Türk vakıflarıyla ilgili birkaç Garp eseri. *Vakıflar dergisi*, 3, 285-287
- Curtis, Michael (2009). *Orientalism and Islam: European Thinkers on Oriental Despotism in the Middle East and India*. Cambridge: Cambridge University Press
- Çakın, İ. (2004). Müteferrika matbaasının düşündürdükleri ve Avrupa'da basımcılığın etkileri: Gelecek için geçmişi anlamak. *Bilgi Dünyası*, 5(2), 153-167.
- Çelikkol, Z., De Groot, A. ve Slot, B. J. (2000)...*Lale ile Başladı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetin, F. (2011). *İstanbul'un Gayrimüslim Ahalisi 1553- 1673* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- D'Ohsson, M. (t.y.). *18. Yüzyıl Türkiyesi'nde örf ve adetler*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Dahl, S. (1999). *Antik çağdan günümüze her yönüyle kitabın tarihi* (M. Dündar, Çev.). Ankara: Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları.
- Dallaway, J. (1797). *Constantinople, ancient and modern, with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad*. London: T.Bensley.
- Danacıoğlu, E. (2001). *Geçmişin izleri: Yanıbaşımızdaki tarih için bir kılavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Darnton, R. (1982). What is the History of Books? *Daedalus* 111, 65-83
- Davies, M. (1999). *Aldus Manutius, Printer And Publisher of Renaissance Venice*. Arizona: Arizona Center For Medieval And Renaissance Studies.
- De Tott, B. (1786). *Memoirs of Baron de Tott* (Cilt 2). London: G.G.J.
- Değirmenci, T. (2011). Bir kitabı kaç kişi okur: Osmanlı'da okurlar ve Okuma biçimleri üzerine bazı gözlemler. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13, 7-43.
- Dennistoun, J. (1909). *Memoirs of the Duke of Urbino. Illustrating the arms, arts & literature Of Italy, 1440-1630*. London: John Lane The Bodley Head.
- Doiron, N., & Lane-Mercier, G. (2003). Travel Essays. In *Literature of travel and exploration: An encyclopedia* (pp. 1192-1193). New York: Fitzroy Dearborn.
- Drewes, G. W. J. (1970). *The Legatum Warneriarum of Leiden University Library: Lewinus Warner and his legacy: Three centuries Legatum in the Leiden University Library: Catalogue of the comemorative exhibition held in the Bibliotheca Thysiana From April 27th till May 15th 1970*. Leiden: E. J. Brill.
- Dukas. (1956). *Bizans Tarihi* (VI. Mirmiroğlu, Çev.). İstanbul: İstanbul'un Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları.
- Dursteler, E. (2012). *İstanbul'daki Venedikliler* (T. U. Belge, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. (Orijinali 2006'da yayımlanmıştır).
- DuVerdier, G. (1992). İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary de Breves ile İbrahim Müteferrika (T. Acaroğlu, Çev.). *Bellekten*, 215, 275-305
- Elton, C. I. (1893). *The Great Book-Collectors*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co.

- Epstein, M. A. (1980). *The Ottoman Jewish communities and their role in the fifteenth and sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwartz Verlag.
- Erdem, Y. (1995). Avrupa'da Arap harfleriyle basılan Arapça ve Türkçe kitaplar (1514-1700). *Kebikeç*, 2, 173-218
- Eren, M. ve Ersoy, O. (1969). *Bir kısım batılı eserlerde kütüphanelerimizle ilgili bilgiler bibliyografyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erünsal, İ. (1988). *Türk kütüphaneleri tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Erünsal, İ. (2000). Osmanlılarda kütüphane ve kütüphanecilik geleneği, *Yeni Türkiye: Osmanlı Özel Sayısı IV*, 34, 56-73
- Erünsal, İ. (2002). Osmanlı vakıf kütüphanelerinde yapılan kataloglama çalışmaları ve kataloglar. H. C. Güzel, S. Koçak, K. Çiçek (ed.), *Türkler Cilt 11* içinde. Ss..238-250. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Erünsal, İ. (2013). *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahafklar*. İstanbul. Timaş Yayınları.
- Ewarth, D. K. (1899). *Cosimo De Medici*. NY: Macmillan And Co.
- Faroqhi, S. (1999). *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (Z.Altok, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinali, 1999'da yayımlanmıştır).
- Faulmann, C. (2001). *Yazı Kitabı* (I. Arda, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. (Orijinali 1880'da yayımlanmıştır).
- Febvre, L. ve Martin, H. J. (2000). *Kitabın Doğuşu* (G. Batuş, Çev.). İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Galitekin, A. N. (2013). *İbrahim Müteferrika eserlerinden Yalova Kâğıthanesi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Gdoura, W. (1986). *Le debut de L'imprimerie Arabe a istanbul et en Syrie*. Tunis: Universite de Tunis.
- Geanakoplos, D. (1958). A Byzantine Looks at The Renaissance. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 1(2), 157-162.
- Geanakoplos, D. (1960). Erasmus and the Aldine Academy of Venice A Neglected Chapter in the Transmission of Graeco-Byzantine Learning to the West. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 3, 107-130.

- Gerçek, S. N. (1939). *Türk Matbaacılığı I: Müteferrika Matbaası*. Ankara: Maarif Vekaleti.
- Gilson, E. (1987). *Turkish Grammar of Thomas Vaughn*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Goody, J. (2012). *Tarih hırsızlığı* (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. (Orijinali 2006'da yayımlanmıştır).
- Gottschlich, J. (2011). *İncil Avcısı: İstanbul'dan Mısır'a Kutsal Kitabın Peşinde* (N. Eryar, Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları. (Orijinali 2010'da yayımlanmıştır).
- Göllner, C. (2004). *XVI. Yüzyılda Avrupa'da Türklere dair matbuat* (D. Gün, Çev.). *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(36), 263-267.
- Grafton, A. (2004). *Yeni dünyalar, eski metinler* (F.Savcı, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi. (Orijinali 1992'de yayımlanmıştır).
- Grafton, A. (2012). *Dipnotlar* (F. Acun, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Grosvenor, E. (1900). *Constantinople*. Boston: Little Brown.
- Habesci, E. (1784). *The present state of the Ottoman Empire: Containing a more accurate and interesting account*. London: R. Baldwin.
- Halkin, L. (2000). *Tarih tenkidinin unsurları* (B. Yediyıldız, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal 1989'de yayımlanmıştır).
- Hamilton, A. (2005). To divest the East of all its manuscripts and all its rarities. The unfortunate embassy of Gournay de Marcheville. A. Hamilton, M. H. Boogert, B. Westerweel (Eds.). *The Republic of the Letters and Levant* içinde (ss. 123-150). Leiden: Brill.
- Hammer, J. V. (2011). *İstanbul ve Boğaziçi (Cilt. 1)* (S.Özkan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hanna, N. (2003). *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth Through the Eighteenth Century*. NY: Syracuse University Press.
- Harrigan, M. (2008). *Veiled Encounters: Representing the Orient in 17th-Century French Travel Literature*. Amsterdam: Rodopi

- Heller, E. (2000). *Arabeskler ve Tilsimler: Batı kültüründe Doğu'nun Tarihi ve Öyküleri* (D. K. Kucur, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları. (Orijinali 1993'de yayımlanmıştır).
- Hirsch, R. (1967). *Printing, Selling, Reading, 1450-1550*. Weisbaden: Otto Harrassowitz
- Horne, H. P. (1892). *The Binding of Books*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Hottinger, J.H. (1659). *Thesaurus Philologicus*. Zurich
- Höferth, A. ve Salvatore, A. (2000). *Between Europe and Islam: Shaping modernity in a transcultural space*. Peter Lang.
- Im Hoff, U. (1995). *Avrupa'da Aydınlanma* (Ş. Sunar, Çev.). İstanbul: Afa. (Orijinali 1992'de yayımlanmıştır).
- Irwin, R. (2007). *Oryantalistler ve Düşmanları* (B. Tiryaki, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (Orijinali 2007'de yayımlanmıştır).
- İnalcık, H. (2005). *Doğu Batı Makaleler 1*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- İnalcık, H. (2011). *Rönesans Avrupası*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Jacobs, E. (1972). Fatih Sultan Mehmed, Rönesansla ilişkileri ve kitaplığı (H. Zamanlı, Çev.). *Kubbealtı Akademi Dergisi*, 1-2, 40-60.
- Jeltyakov, A. D. (1979). *Türkiye'nin sosyo-ekonomik ve kültürel hayatında basın (1729-1908 yılları)*. Ankara: Basım ve Yayım Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Jones, R. (1987). *Piracy, war and the Acquisition of Arabic manuscripts in Renaissance Europe, Manuscripts of the Middle East*. Leiden: Ter Lugt Press.
- Kadı, İ. H. (2011). Hollanda'da Şarkiyat Araştırmaları. *Doğu Batı*, 20, 85-114.
- Kaptan, S. (1993). *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*. Ankara: Rehber Yayınevi
- Kenan, S. (2010). *Osmanlılar ve Avrupa –Seyahat, Karşılama ve Etkileşim*. İstanbul: İsam Yayınları
- Kerr, R. (1824). *A General History and Collection of Voyages and Travels, Arranged in Systematic Order: Forming a Complete History of the Origin and Progress of*

Navigation, Discovery, and Commerce, by Sea and Land. 1-18. London: W. Blackwood and T. Cadell

- Koch, T. W. (1929). *The Vatican Library*. New Jersey: Snead and Company.
- Koningsveld, P. S. (1970). *Warner's manuscripts and books in the main printed Catalogues. Lewinus Warner and his legacy: Three centuries Legatum in the Leiden University Library: Catalogue of the commemorative exhibition held in the Bibliotheca Thysiana from April 27th till May 15th 1970*. Leiden: E.J.Brill
- Kreiser, K. (1999). Türklerde Akıl Var mı?. *Cogito: Osmanlılar Özel Sayısı*, 19, 93-113.
- Kremer, R. L. (2006). Metinden Ödüle: Regiomontanus Kütüphanesinin Simgelerini Değiştirmek (D. Cençiler, Çev.). J. Raven (Ed.). *Kayıp Kütüphaneler* içinde (s. 91-110). Ankara: Bileşim Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1995). *Tarih araştırmalarında usul*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Labarre, A. (t.y.). *Kitabın Tarihi* (G. Üstün, Çev.). Ankara: İletişim Yayınları.
- Langlois, Ch. ve Seignobos, Ch. (2010). *Tarih tetkiklerine giriş* (G. Ateş, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lapçinciyan, T. (2012). *Ermeni matbaacılık tarihi*. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık.
- Lerner, F. (2007). *Kütüphanelerin hikâyesi* (D. Cençiler, Çev.). İstanbul: Bileşim Yayınları.
- Levtchenko, M. V. (2007). *Bizans tarihi* (M. Selen, Çev.). Ankara: Doruk Yayınları.
- Lilly, W. S. (1901). *Renaissance Types*. London: T. Fisher Unwin.
- Littleton, C. G. D. (2005). Ancient language and new science: The Levant in the Intellectual Life of Robert Boyle. A. Hamilton, M. H. Boogert ve B. Westerweel (Ed.). *The Republic of the Letters and Levant* içinde (s. 151-172). Leiden: Brill.
- Lowry, H. (2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Löschburg, W. (1998). *Seyahatin Kültür Tarihi* (J. Traub, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Luasne, L. (2012). *Fatih ve Bellini* (A. Refik, Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- Luther, U. M. (1989). *Historical Route Network of Anatolia (Istanbul-Izmir-Konya): 1550's to 1850's*. Ankara: Turkish Historical Society.

- Mack, R. E. (2005). *Doğu malı - Batı sanatı: İslam ülkeleriyle ticaret ve italyan sanatı* (A. Özdamar, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Maclean, G. (2004). *The Rise of Oriental Travel English Visitors to the Ottoman Empire, 1580–1720*. NY: Palgrave Macmillan.
- MacLean, G. (2009). *Doğu'ya Bakış: 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu* (S. Akıllı, Çev.). Ankara: ODTÜ Yayıncılık. (Orijinali 2007'de yayımlanmıştır).
- Mansel, P. (2008). *Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924* (Ş. Erol, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Mantran, R. (1990). *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul (Cilt 1)*. (M. A. Kılıçbay ve E. Özcan, Çev.). TTK: Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mantran, R. (1990). *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul (Cilt 2)*. (M. A. Kılıçbay ve E. Özcan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mantran, R. (1995). *XVI.-XVIII Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Martin, J. E. (2001). *Cardinal Bessarion, mystical theology and spiritual union between East And West*. Manitoba: University Of Manitoba.
- Middleton, J. H. (1892). *Illuminated manuscripts in classical and Mediaeval times, their art and their technique*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, P. (2005). Peiresc, The Levant and the Mediterranean. A.Hamilton, M. H. Boogert, B. Westerweel (Ed.). *The Republic of the Letters and Levant* içinde (s. 103-122). Leiden: Brill.
- Mout, M. E. H. N. (1978). Calvinoturcisme in de Zeventiende Eeuw. *Tijdschrift Voor Geschiedenis*, 91.
- Nauert, C. G. (2011). *Avrupa'da Hümanizma ve Rönesans kültürü* (B. Tırnakçı, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. (Orijinali 2006'da yayımlanmıştır).
- Needham, J. (1983). *Doğu'nun Bilgisi, Batı'nın Bilimi* (Ü. Nalbantoğlu, Çev.). Ankara.
- Needham, J. (1997). *Doğu ve Batı arasında bilim* (N. Özberkçi, Çev.). İstanbul: Yeni Zamanlar Yayıncılık.

- Neudecker, H. (2005). From Istanbul to London? Albertus Bobovius's Appeal to Isaac Basire. A. Hamilton, M. H. Boogert ve B. Westerweel (Ed.). *The Republic of the Letters and Levant* içinde (s.173-196). Leiden: Brill.
- Neumann, C. (2005). Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Yazmak ve Okumak. *Tarih ve Toplum Yeni yaklaşımlar*, 1, 77-96.
- Nicol, D. (2000). *Bizans ve Venedik: Diplomatik ve kültürel ilişkiler üzerine* (G. Ç. Güven, Çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Nicol, D. (1999). *Bizans'ın Son Yüzyılları (1231-1453)* (B. Umar, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Nicolaidis, E. (2012). Hellenizm ile Avrupa Arasındaki Bilimsel Alışverişler: Yunancaya Tercüme, 1400-1700 (F. B. Aydar, Çev.). P. Burke ve R. P. Hsia (Ed.). *Erken Modern Avrupa'da Kültürel Tercüme* içinde (s. 3-40). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları. (Orijinal 2007'de yayımlanmıştır).
- Noonan, F. T. (2007). *The Road to Jerusalem: Pilgrimage and travel in the age of discovery*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Nuovo, A. (2013). *The Book Trade in the Italian Renaissance*. Leiden: Brill.
- Offenberg, A. K. (1996). *The printing history of the Constantinople Hebrew incunable of 1493: A Mediterranean Voyage Of Discovery*. 10 Nisan 2015 tarihinde <http://www.bl.uk/eblj/1996articles/pdf/article11.pdf> adresinden erişildi.
- Olivier, G. A. (1801). *Travels In The Ottoman Empire, Egypt, And Persia*. London: T. N. Longman and O. Rees.
- Omont, H. (1902). *Missions Archeologiques Francaises en Orient aux XVIIe et XVIII Siecles*. Paris: Imprimerie Nationale.
- Omont, H. (1895). *Documents sur L'imprimerie a Constantinople*. Paris: Librairie Emile Bouillon.
- Ongania, F. (1895). *Early Venetian Printing*. NY: Charles Scribner's Sons.
- Ortaylı, İ. (2009). *Tarih yazıcılık üzerine*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2010). *Osmanlı düşünce dünyası ve tarihyazımı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Özbaran, S. (2004). Bir Tarihçinin Oluşumu: Richard Knolles ve Türk Tarihi. *Osmanlı Araştırmaları*, 24, 307-319
- Pedani, M. P. (2011). *Osmanlı Padişahının adına: İstanbul'un fethinden Girit Savaşı'na Venedik'e gönderilen Osmanlılar* (E.Yıldırım, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Pedersen, J. (2012). *İslam dünyasında kitabın tarihi* (M. M. Karagözoğlu, Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Peritore, P. (1977). The political thought of Gemistos Plethon: A Renaissance Byzantine reformer. *Polity*, 10(2), 168-191.
- Pertusi, A. (2004). *İstanbul'un fethi (Cilt 1): Çağdaşların tanıklığı* (M. Şakiroğlu, Çev.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. (Orijinali 1978'de yayımlanmıştır).
- Pertusi, A. (2006). *İstanbul'un fethi (Cilt 2): Dünyadaki yankısı*. (M. Şakiroğlu, Çev.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. (Orijinali 1978'de yayımlanmıştır).
- Pertusi, A. (2008). *İstanbul'un fethi (Cilt 3): İstanbul'un fethine dair neşredilmemiş ve az bilinen metinler* (M. Şakiroğlu, Çev.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti. (Orijinali 1978'de yayımlanmıştır).
- Pfeffermann, H. (2003). *Rönesans Papalarının Türklerle İşbirliği* (K. Beydilli, Çev.). İstanbul: Tarih Ve Tabiat Vakfı.
- Philips, K. (2014). *Before Orientalism asian peoples and cultures in european travel writing: 1245–1510*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Phillipides, M. (1990). *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century*. Massachusetts: Hellenic College Press.
- Plant, M. (1974). *The English Book Trade*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Pococke, R. (1745). *A description of the East, some other countries, observations on the islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other parts of Europe*. London: W. Bowyer.
- Pocqueville, C. H. L. (1806). *Travels through the Morea, Albania, and several other parts of the Ottoman Empire, to Constantinople. During the years 1798, 1799, 1800, And 1801*. London: Printed For Richard Phillips.

- Polastron, L. (2007). *Books on Fire: The destruction of libraries throughout history*. Vermont: Inner Traditions.
- Pollock, J. (2013). The Voyage Account, the Royal Society and Textual Production, 1687–1707, *Studies in Travel Writing*, 17:3, 281-299
- Proctor, R. (1900). *The Printing of Greek in the fifteenth century*. Oxford: The Bibliographical Society.
- Raby, J. (1982). A Sultan of paradox: Mehmed the Conqueror as a patron of the arts. *Oxford Art Journal*, 5(1), 3-8.
- Raby, J. (1983). Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium. *Dumbarton Oaks Papers*, 37, 15-34.
- Rady, M. (2006). Corvina Kütüphanesi ve Kaybolan Macar Kraliyet Arşivi (D. Cençiler, Çev.). J. Raven (Ed.). *Kayıp Kütüphaneler içinde* (s. 111-127). Ankara: Bileşim Yayınları.
- Rawlings, G. B. (1902). *The Story of Books*. NY: The Appleton and Company.
- Reyhanlı, T. (1983). *İngiliz Gezginlerine Göre XVI.Yüzyılda İstanbul'da Hayat 1582-1599*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı
- Richardson, B. (1994). *Print culture in Renaissance Italy: The editor and the vernacular text, 1470-1600*. UK: Cambridge University Press.
- Roberts, S. (2013). *Printing a Mediterranean World: Florence, Constantinople, and the Renaissance of Geography*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rothman, N. (2013). Dragomans and “Turkish Literature”: The Making of a Field of Inquiry. *Oriente Moderno*, 93(2013), 390-421.
- Rousseau, J. J. (1997). *İlim ve sanatlar üzerine söylev* (S. Eyüboğlu, Çev.). Ankara: M.E.B.Yayınları.
- Rubies, J.P.(2012). From the “History of Travalye” to the History of Travel Collections. Daniel Carey and Claire Jowitt (Eds). *Richard Hakluyt and Travel Writing in Early Modern Europe içinde* pp.25-44. London: Routledge
- Runciman, S. (1958). *Byzantine Civilisation*. NY: Meridian.
- Runciman, S. (1970). *The Last Byzantine Renaissance*. UK: Cambridge University Press.

- Runciman, S. (1999). *Konstantinopolis düştü: 29 Mayıs 1453* (D. Türkömer, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.
- Sakal, F. (2011). Tarih yazımında temel kavramlar. A. Şimşek (Ed.). *Tarih nasıl yazılır?* içinde (s. 67-92). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Saliba, G. (2008). *İslam bilimi ve Avrupa Rönesans'ının doğuşu* (G. Aksoy, Çev.). İstanbul: MIA Yayıncılık.
- Savage, E. (1908). *The Story of Libraries and Book-Collecting*. NY: E. P. Dutton & Company.
- Schaff, P. (1891). *The Renaissance: The revival of learning and art in the fourteenth And fifteenth centuries*. New York: Putnam.
- Schmidt, J. (2005). Between Author and Library. *The Levant in the Intellectual Life of Robert Boyle*. A. Hamilton, M. H. Boogert ve B. Westerweel (Ed.). *The Republic of the Letters and Levant* içinde (s. 27-53). Leiden: Brill.
- Schwab, R. (1987). *The Oriental Renaissance: Europe's Rediscovery of India and East 1680-1880*. Columbia: Columbia University Press
- Schwoebel, R. (2013). *Hilalin Gölgesi: Rönesans'ta Türk İmajı (1453-1517)* (E. B. Özbilen, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Setton, K. (1978). *The Papacy and The Levant (1204-1571): (Vol. II)*. Philadelphia: The American Philological Society.
- Setton, K. (1956). The Byzantine Background to the Italian Renaissance. *Proceedings of the Ameican Philosophical Society*, 100(1), 1-76.
- Sevin, A. (1802). *Lettres sur Constantinople de M. L. Abbe Sevin*. Paris: Obre, Librarie et Buisson.
- Shalev, Z. (2005). The Travel Notebooks of John Greaves. *The Levant in the Intellectual Life of Robert Boyle*. A. Hamilton, M. H. Boogert ve B. Westerweel (Ed.). *The Republic of the Letters and Levant* içinde (s. 77-102). Leiden: Brill.
- Shaw, T. (1738). *Travels, or observations relating to several parts of barbary and the Levant*. Oxford: Fellow Of Queen's-College.
- Smeaton, O. (1901). *The Medici and the Italian Renaissance*. Edinburgh: T&T Clark.
- Solnon, J. F. (2013). *Sarı ve İstanbul* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Doğan Kitap.

- Somos, M. (2011). *Secularisation and the Leiden circle*. Leiden: Brill.
- Soykut, M. (2007). *Papalık ve Venedik belgelerinde Avrupa'nun birliği ve Osmanlı Devleti (1453-1683)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Soysal, Ö. (1998). *Türk Kütüphaneciliği 1-6*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı
- Speake, G. (1994). Janus Lascaris' Visit to Mount Athos. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 34, 325-330.
- Suranyi A.(2008). *The Genius of the English Nation: Travel Writing and National Identity in Early Modern England*. NJ: Associated University Press.
- Tekin, Ş. (1993). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Theunissen, H. (2008). Dostluğun bedeli 1612-1617 Yıllarında Hollanda ile Osmanlı Devleti arasındaki resmi ilişkilerin oluşmasında hediye'nin rolü (K. Türkmen, Çev.). *Kebikeç*, 25, 51-66.
- Thompson, C. (1744) *The Travel of the Late Charles Thompson, Esq. containing his observations on France, the holy Land, Italy, Arabia, Turkey*. Dublin: Wilson.
- Thorndike, L. (1934). *History of magic and experimental science. The fourteenth and fifteenth centuries (Vol. 4, Part. 2)*. Columbia: Columbia University Press.
- Toderini, G. (2012). *Türklerin yazılı kültürü* (A. Berktay, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (Orijinali 1789'da yayımlanmıştır).
- Togan, Z. V. (1950). *Tarihte usul*. İstanbul: İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Toomer, G. J. (2005). John Selden, The Levant and the Netherlands in the History of Scholarship. A. Hamilton, M. H. Boogert ve B. Westerweel (Ed.). *The Republic of the Letters and Levant* içinde (s. 53-76). Leiden: Brill.
- Tosh, J. (1997). *Tarihin peşinde* (Ö. Arıkan, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinali 1984'de yayımlanmıştır).
- Turan, Ş. (1968). Venedik'te Türk ticaret merkezi (Fondaco dei Turchi). *Bellekten*, 22 (123), 247-283.
- Tuş, M. (2011). Türkiye'de tarih metodolojisi sorunu ve metot konusundaki yayınlar. M. Öz (Ed.). *Cumhuriyet döneminde Türkiye'de tarihçilik ve tarih yayıncılığı sempozyumu bildiriler* içinde (s. 89-106). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Uluç, L. (2006). *Türkmen Valiler, Şirazlı ustalar, Osmanlı okurlar: XVI.Yüzyıl Şiraz elyazmaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Üçel-Aybet, G. (2010). *Avrupalı seyyahların gözüyle Osmanlı dünyası ve insanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ünver, S. (1963). *Türkiye’de Kahve ve Kahvehaneler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünver, S. (1960). XVinci Asırda Kullandığımız Filigranlı Kâğıtlar Üzerine. *V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler* içinde (s. 338-91). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Valensi, L. (1994). *Venedik ve Bab-ı Ali: Despot’un Doğuşu* (T. Arnaş, Çev.). İstanbul: Bağlam. (Orijinali 1987’de yayımlanmıştır).
- Voltaire. (1864). *History of Charles XII*. London. J. D. Dent.
- Voltaire, M. D. (2015). *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler* (H. Mete, Çev.). İstanbul: Zepros.
- Voltaire, M. D. (1758). *The Universal History and State of All Nations (Vol. 2)*. Edinburgh: Sands, Donaldson, Murray, & Cochrat.
- Walpole, R. (1812). *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.
- Weiss, R. (1964). *The Spread of Italian Humanism*. London.
- White, L. T. (1966). *Medieval Religion and Technology: Collected Essays*. Berkeley: University of California Press.
- Wild, A. (2007). *Kahve: Bir Tarih* (E. Ulusoy, Çev.). İstanbul: MB Yayınevi. (Orijinali 2004’de yayımlanmıştır).
- Witkam, J. J. (1982). *Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands*. Leiden: E. J. Brill.
- Witkam, J. J. (2012). *The Islamic collections of Leiden University Library*. Leiden: Brill.
- Yazberdiyev, A. (2005). *Doğu’da matbu yayınların tarihi: 1802-1917 Arap alfabeli Türkmen kitapları kataloğu* (A. Annaberdiyev, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Yazıksız, N. A. (1993). *Kitap*. Ankara: İletişim Yayınları.

Yerasimos, S. (1991). *Les voyageurs dans L'empire Ottoman (XIV – XVI Siecles)*.
Ankara: La Societe Turque D'Historie.

Yerasimos, S. (2006). *Türkler: Doğu ve Batı, İslam ve Laiklik* (T. Keşoğlu, Çev.).
Ankara: Doruk Yayınları.

Zelder, G. (1913). *Die Mainzer Ablassbriefe der Jahr 1454 und 1455*. Mainz.

Zorzi, M. (1994). *Bessarione e l'umanesimo. Catalogo della mostra*. Napoli: Vivarium.

Çalışmada Kullanılan Seyahatnameler Kaynakçası

- Abbot, G.F. (1920). *Under The Turk In Constantinople A Record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*. London: Macmillan and Co
- Adamoviç, M. (2009) *Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre 1533- 16.Yüzyıl Türkçesi*. (A.Merhan, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu
- Albert (De Rocherfort) Jouvin (1676). *Le Voyageur d'Europe, ou est le Voyage de Turquie qui Comprend la Terre Sainte et l'Egypte*. Paris: Claude Barbin
- Alcarotti, G.F. (1596). *Del Viaggio di Terra Santa da Venetia, a Tripoli, di Soria per Mare, di la per Terra a Gierusalemme, la Citta di Damasco, le Provintie dell Turca, Galilea Superiore, Inferiore, Samaria, Giudea, Co'l Ritorno In Christianita, Via di Constantinopoli*. Novara: Fr. Sefalli
- An Extract Of Several Letters (1725). *Relating to the Great Charity and Usefullness of Printing the New Testament and Psalter in the Arabick Language*. London: J.Downing
- Andre Du Ryer (1630). *Grammaire Turque*. Paris: Antonii Vitray
- Angiolello, G. M. (2011). *Fatih Sultan Mehmet*. (P.Gökpar, Çev.).İstanbul: Profil Yayınları
- Barrow, I. (1859). *The Theological Works Of Isaac Barrow, D.D. Master Of Trinity College Cambridge*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Bassano, L. (2011). *Kanuni Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*. (S.Cangı, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi. (Orijinali 1545'de yayımlanmıştır).
- Baudier, M. (1635). *The History Of The Serrail, And Of The Court Of The Grand Seigneur, Emperour Of The Turkes*. London: William Stansby
- Bernardo de Parigi (2015). *Söz Kitabı (Roma 1665) Türkçe İtalyanca Sözlük*. (Y.Kartallıoğlu, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinali 1665'te yayımlanmıştır).
- Bernardo Navagero (2012). *Venedik Elçilerinin Raporlarına Göre Kanuni Ve Şehzade*

Mustafa.(P.Gökpar, Çev.). İstanbul: Yeditepe

Bernhard Breydenbach (1486) *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Mainz: Peter Schöeffer

Blount, H. (2010). *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)*. (D.B.Cenkiler, Çev.). Ankara: ODTÜ Yayıncılık. (Orijinali 1636'da yayımlanmıştır).

Bobovis, A. (2013). *Saray-ı Enderun: Topkapı Sarayı'nda Yaşam*. (T.Noyan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi

Borsook, E. (1973) *The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant (1497-98)* Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, Vol. 36 (1973), Pp. 145-197

Busbecq, O.G. (1746). *Travels into Turkey*. Printed. London: J.Robinson,

Busbecq, O.G. (2011). *Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*.(D.Türkömer, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları

Chesnau (2012). *D'Aramon Seyahatnamesi, Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*. (I.Elverdi, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları

Claes Ralamb (2008). *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657-1658*. (A.Arel, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi

Colbert, J.B. (1868). *Lettres Instructions et Memoires de Colbert. Tome V*. Paris: Imprimerie Imperiale

Colbert, J.B. (1873). *Lettres Instructions et Memoires de Colbert. Tome VII*. Paris: Imprimerie Imperiale

Corneille Le Bruyn (1714). *Voyage au Levant C'est a dire, dans les Principaux Endroits de l'asie Mineure*. Paris: Guillaume Cavelier

Covel, J. (1722). *Some Account of the Present Greek Church*. Cambridge: Cornelius Cornfield

Covel, J. (2009). *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü: Saray, Merasimler Ve Gündelik Hayat*. (N.Özmelek, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları

D'Arvieux (1735). *Memoires du Chevalier d'Arvieux. Tome Cinquieme*. Paris: Charles

Jean Baptiste Delespine

Dimitri Kantemir (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Ve Çöküş Tarihi Cilt 2.* (Ö.Özçobanoğlu, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları

Donado, G. (1688). *Della Letteratura de Turchi.* Venetia: Andrea Poletti

Donado, G. (1688). *Raccolta Curiosissima d'Adaggi Turchesci.*

Dr.Twells (1916). *The Lives Of Dr.Edward Pocock: The Celebrated Orientalist.* London: F.C. And J.Rivington

Driesch, J. (1721). *Historia Magnae Legationis Caesareae, Quam Fortunatissimis Caroli Vi.* Vienne: Andrea Heyinger

Du Loir (1670). *Viaggio di Levante del Signor di Loir.* Bologna

Dudley North (1744) *The Life Of The Honourable Sir Dudley North.* London

Edmund Chishull (1993). *Türkiye Gezisi Ve İngiltere'ye Dönüş.* (B. Orhon, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları. (Orijinali 1747'de yayımlanmıştır).

Evelyn, J. (1634). *Diary.* NY: M.W. Dunne

Fresne-Canaye (2009). *Fresne-Canaye Seyahatnamesi.* (T.Tunçdoğan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi

Fynes Morrison (1660) *An Itinerary Written by Fynes Moryson Gent. First in The Latine Tongue, and then Translated by him into English: Containing His Ten Yeeres Trauell Through The Twelue Dominions of Germany, Bohmerland, Switzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, And Ireland.Vol I.* Glasgow: James Maclehose and Sons.

Galland, A. (1697). *Preface. D'Herbelot's Bibliotheque Orientale içinde.* Paris: Compagnies de Libraires

Galland, A. (1998a). *İstanbul'a Ait Günlük Anıları 1672-1673.Cilt 1.* (N.S.Örik, Çev.). Ankara: TTK Yayınları

Galland, A. (1998b). *İstanbul'a Ait Günlük Anıları 1672-1673.Cilt 2.* (N.S.Örik, Çev.). Ankara: TTK Yayınları

- Gedoyne, L. (1909). *Journal et Correspondance de Gedoyne "Le Turc" 1623-1625*. Paris: Typhographie Plon-Nourrit
- Gemelli Carreri (1728). *Giro del Mondo del Dottor D.Gio Francesco Gemelli Careri. Tomo Primo, nella Turchia*. Venezia: Pressio Sebastiano Coleti
- George Van Der Does (1599). *De Itinere Suo Constantinopolitano*. Lugduni Batavorum: Ex Officina Plantiana
- Georgievitz, B. (1553). *Profetia del Tvrchi. Della Loro Rouina, o la Conuersione alla Fede di Christo per Forza della Christiana*. Roma
- Gerlach, S. (2007a). *Türkiye Günlüğü 1573-1576. Cilt 1*. (T.Noyan, Çev.). İstanbul: Kitap Yaymevi
- Gerlach, S. (2007b). *Türkiye Günlüğü 1573-1576. Cilt 2*. (T.Noyan, Çev.). İstanbul: Kitap Yaymevi
- Geuffroy, A. (1524). *The Order of the Greate Turckes Courte, of Hys Menne Of Warre, and of All Hys Conquestes*. London: Ricardus Grafton
- Giovanni Agop (1685). *Rudimento della Lingua Turchesca*. Venetia
- Giovanni Marana (1741). *The Eight Volumes of Letter Writ by a Turkish Spy, Who Lived Five and Forty Years Undiscovered at Paris: Giving an Impartial Account to the Divan at Constantinople of the Most Remarkable Transactions of Europe*. London
- Giovanni Molino (1641). *Dittionario della Lingua Italiana- Turchesca Raccolto fa Giovanni Molino-Interprete*. Roma: Appresso Antonio Maria Gioisi
- Giovanni Sagredo (1724). *Histoire de l'Empire Ottoman Traduite de l'Italien de Sagredo par Monsieur Laurent Tome Sixieme*. Paris: François Barois
- Girolamo Dandini (1745). *Voyage to Mount Libanus Wherein is an Account of the Customs and Manners. Vol 1*. London: Thomas Osborne
- Golius, J. (1630). *Catalogus Rarorum Librorum, Quos Ex Oriente Nuper Aduexit & In Publica Bibliotheca Inclytæ Leydensis Academiae Deposuit*. Parisiis: Antonius Vitray

- Greaves, J. (1737). *Miscellaneous Works of Mr. John Greaves* :London: J.Hugh
- Guillaume-Joseph Grelot (1998). *İstanbul Seyahatnamesi*. İstanbul: Pera Yayıncılık
- Hans Dernshawm (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. (Y.Önen, Çev.).
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Harborne, W. (1810). *The Voyage of the Susan of London to Constantinople, Wherein the Worshipfull M. William Harborne Was Sent First Ambassadour Unto Sultan Murad Can, The Great Turke, With Whom He Continued As Her Majesties Ligier Almost Six Yeeres. Hakluyt's Collection of the Early Voyages, Travels and Discoveries of the English Nation. Vol II*. London: R.H.Evans
- Harff, A.V. (1946). *The Pilgrimage of Arnold Von Harff*. London: Hakluyt Society
- Henry Howard (1671). *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard Written by John Burbury*. London: T.Collins And I.Ford.
- Heyman, J. (1759). *Travel through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago; Syria, Palestine, Egypt, Mount Sinai. Vol. L*. London, Printed for L. Davis
- Hieronimus Megiser (1612). *Institutionum Linguae Turcicae Libri Quatuor: Qorum I. Continet Partem Isagoges Grammaticae Turcice Priorem, de Orthographia Turcarabica. ver Isagoges Grammaticae Turcicae Partem Posteriolem, de Etymologia Turcorum*. Lipsiae
- Hill, A. (1709). *A Full And Just Account Of The Present State Of The Ottoman Empire In All Its Branches*. London: Printed For The Author.
- Houtma, F.Fr. (1603). *Spraeck Ende Woord-Boeck, In De Maleysche Ende Madagaskarsche Talen, Met Vele Arabische Ende Turcsche Woorden*. Amsterdam: Jan Evertsz. Cloppenburch
- Howell, J (1895). *Instructions for Forreine Travell 1642*. London: English Reprints
- Jacobum Nagy De Harsany (1672) *Colloquia Familiaria Turcico-Latina Sem Status Turcicus Loquens.Coloniae. Branderburgicae: Georgij Schultzij*

- Jacobus Palaeologus (1598). *Jacobus Palaeologus De Rebus Constantinopoli & Chi Cum Co Actus Lectu Digna. Anno 1573, Epistolae Turcicae Variorum Et Diversorum Authorum, Ex Recensione Nicolai Reusneri*. Francofurti Ad Moenum: Brachfeld
- Jean Du Mont (1696). *A New Voyage to the Levant*. London: T.H.
- John Struys (1683). *The Perillous and Most Unhappy Voyages of John Struys, Through Italy, Greece, Lifeland, Moscovia, Tar/Tary, Media, Persia, East-India, Japan, and Other Places in Europe, Africa and Asia*. London: Samuel Smith
- Joseph Hall (1839). *The Works of Joseph Hall: Miscellaneous works; Poetical works: Appendix; Indices, etc.* Oxford: D.A.Talboys
- Justinus Colier (1672). *Journal du Voyage de M.Collier, Resident a la Porte Pour Messieurs Des Etats Generau Des Provinces –Unies, Traduit Du Flament*. Paris: G.Clouzier.
- Lazaro Soranzo. (1603). *The Ottoman of Lazaro Soranzo*. London: John Windet
- Learne of a Turk (1660). *Instructions and Advise Sent from the Turkish Army at Constantinople, to the English Army at London Faithfully and Impartially Communicated By M.B.* London
- Legrand, E. (1889). *Recueil de Textes et de Traductions: Notice Biographique sur Jean et Theodose Zygomalas*. Paris: Imprimerie Nationale
- Leonhard Rauwolf (1705). *Dr. Leonhart Rauwolff's Travels into the Eastern Countries. Wherein is Chiefly Treated of the Land of Promise, the City of Jerusalem, and Also af Several Opinions, Beliefs and Errors of the Turks and Christians*. London: S.Smith and B. Walford
- Lubenau, R. (2012). *Reinhold Lubenau Seyhatnamesi Cilt 1-2*. İstanbul: Kitap Yayınevi
- Makarius (1836). *Travels Of Makarius Vol II*. London: The Oriental Translation Fund.
- Marino Cavalli (1840). *Relazione dell'Impero Ottomano di Marino Cavalli Stato Bailo a Constantinopoli nel 1560. Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato Raccolte, Annotate ed Edite da Eugenio Alberi Seri III- Volume I*. Firenze:

Tipografia e Calcografia all'insegna di Clio

- Marsigli, L. (1934). *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*. (M.Kaymakam Nazmi, Çev.). Ankara: Büyük Erkanı Harbiye Matbaası
- Mascis, A. (1677). *Vocabolario Toscano e Turchesco Arrichito di Molte Voci Araba, Persiane, Tartare e Greche, Necessarie alla Perfetta Cognizione della Stessa Lingua Turchesca*. Firenze. Niccolo Navesi
- Menavino, G. A. (2011). *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*. (H.Mutluay, Çev.). İstanbul: Dergah Yayınları
- Meninski, F.M. (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae*. Viennae
- Michael Heberer (2003). *Osmanlı'da Bir Köle*. (T.Noyan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi
- Montagu, L.M.W. (1837). *The Letters and Works Lady Mary Wortley Montagu. Edited by Her Great Grandson In Three Volumes. Vol. II*. London: Richard Bentley
- Montagu, L.M.W. (1856). *The Library Standard Letters: Comprising Selections from the Correspondence Eminent Men and Women. Vol.II*. NewYork: Mason Brothers
- Motraye, A. De La (1723). *A. de la Motraye's Travels Through Europe, Asia and into Part of Africa with Proper Cutts and Maps*. London: Printed for the Author
- Motraye, A. De La (2007). *La Motraye Seyahatnamesi*. (N.Demirtaş, Çev.). İstanbul: İstiklal Kitabevi
- Neriolava Formanti(1684). *Raccolta Delle Histoire Delle Vite Degl' Imperatori Ottomani Sino A Mehemet IV Regnante*. Venetia: Peril Prodocimo
- Nicolas Nicolay (1745). *The Navigations, Peregrinations And Voyages, Made Into Turkey. Vol 1*. London: Thomas Osborne
- Nicolo Arnu (1686). *Presagio Dell'imminente Rovina e Caduta dell'Impero Ottomano*. Venetia: Presso Pietr Antonio Brigonci

- Olearius, A. (1669). *The Travels Of The Ambassadors From The Duke Of Holstein Into Muscovy, Tartary, And Persia, The Voyages And Travells Of The Ambassadors Sent By Frederick*. London: John Starkey and Thomas Basset
- Ostravica'lı Konstantin Mihail Konstantinovic (2003). *Bir Yeniçerinin Hatıratı*. (K.Beydilli, Çev.). İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı
- Palerne, J. (1606). *Peregrinations Du S.Jean Palerne*. Lyon: Jean Pillehotte
- Pattison, M. (1892). *Isaac Casaubon 1559-1614*. Oxford: Clarendon Press
- Petit De La Croix, F.(1810). *Relation De Dourry Efendy, Ambassadeur De La Porte Othomane Auprès du Roi de Perse, Traduite du Turk, et Suivie de L'extrait de Voyages de Pétiş de la Croix*. Paris: Ferra
- Petrus Gyllius (1997). *İstanbul'un Tarihi Eserleri*. (E. Özbayoğlu, Çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık
- Phillips, J. (1688). *Du Vignau, Sieur Des Joanots., Phillips, John, 1631-1706. He Turkish Secretary, Containing the Art of Expressing Ones Thoughts, Without Seeing, Speaking, or Writing to One Another*. London: J. B.
- Pierre Belon (1588). *Les Observations de Plusieurs Singularitez et Choses*. Paris: Hierosme de Marnes
- Pierre d'Avity de Montmartin (1615). *The Estates, Empires, & Principallities of the World Represented by the Description of Countries, Maners of Inhabitants, Riches of Provinces, Forces, Government, Religion; And the Princes that Have Governed in Every Estate*. London: Adam Islip for Mathewe Lownes and John Bill
- Pietro Della Valle (1843). *Viaggi di Pietro Della Valle, Il Pellegrino Descritti da Lui Medesimo in Lettere Familiari all'Erudito suo Amico Mario Schipano Divisi in Tre Parti Cioe: La Turchia, La Persia e L'india, Volume Primo*. Brighton: G.Gancia
- Pietro Della Vella (2011). *Pietro Della Valle'nin Çalışma Defteri*. (N.Özkan, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Possevini, A. (1653). *Appratus Sacri*. Coloniae Agrippinae
- Postel, G. (1560). *Des Republique Turcs*. Poitiers: Enguinbert de Marnef

- Postel, G. (1575). *Des Histoires Orientales et Principalement des Turkes ou Turchikes et Schitiques ou Tartaresque et Aultres Qui en sont Descendues, Oeuvre pour la Vierce Fois Augmente*. Paris: De'l Imprimerie De Hierosme De Marnef.
- Richard Knolles (1603). *The Turkish History from the Original of that Nation, to the Growth of the Ottoman Empire with the Lives and Conquests of their Princes and Emperours*. London: Adam Islip
- Rieu, G.N.D. (1883). *Lewini Warneri. De Rebus Turcicis, Epistolae Ineditae*. Leiden: Brill
- Roe, T. (1740). *The Negotiations Of Sir Thomas Roe, In His Embassy To The Ottoman Porte*. London: Samuel Richardson
- Rycaut, P. (1686). *The History of the Present State of the Ottoman Empire*. London: Charles Brome
- Rycaut, P. (2012). *Osmanlı İmparatorluğunun Hali Hazırının Tarihi (XVII.Yüzyıl)*. (H.İnalcık, Çev.). Ankara: TTK Yayınları
- Samuel Purchas (1905). *Hakluytus Posthumus Or Purchas His Pilgrimes Contayning A History Of The World In Sea Voyages And Lande Travells By Englishmen And Others Samuel Purchas, B.D. Volume I*. Glasgow: James Maclehose And Sons
- Sandys, G. (1673). *Sandys Travels, Containing An History Of The Original And State Of The Turkish Empire: Their Laws, Government, Policy, Military Force, Courts Of Justice And Commerce*. London
- Sansovino, F. (1573). *Gli Annali Turchesci Overo Vite di Principi della Casa Othomana*. Venetia
- Sansovino, F. (1632). *Historia Universale dell'Origine et Impero de Turchi*. Vinegia: Presso Altobello Salicato
- Schweigger, S. (2005). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. (T.Noyan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi
- Smith, T. (1678). *Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks together with a survey of the seven churches of Asia, as they now lye in their ruines*,

and a brief description of Constantinople. London: Moses Pitt

- Smith, T.(1680). *An Account of the Greek as to its doctrine and rites of worship with several historicall remarks interspersed, relating thereunto : to which is added an account of the state of the Greek church under Cyrillus Lucaris, Patriarch of Constantinople, with a relation of his sufferings and death.* London: Miles Flesher
- Spandounes, T. (1997). *On The Origins Of The Ottoman Emperors.* Cambridge: Cambridge University Press
- Stochove, V. (1650). *Voyage du Levant.* Bruxelles: Hubert Anthoine
- Tavernier, J. B. (1677). *The Six Voyages of John Baptista Tavernier, Baron of Aubonne; Through Turky, into Persia and the East-Indies, For the Space of Forty Years. Giving An Account of the Present State of Those Countries, Viz. of the Religion, Government, Customs, and Commerce of Every Country; and the Figures, Weight, and Value of the Money Currant All Over Asia. To Which is Added, a New Description of The Seraglio. Made English By J. P. Added Likewise, A Voyage Into The Indies, & C. By An English Traveller.*London: William Godbid.
- Tavernier, J. B. (2007). *17.Yüzyılda Topkapı Sarayı.* (T.Tunçdoğan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi
- Thevenot, M. (1687). *Travel Into The Levant.* London: H.Clark
- Thomas Vaughn (1709). *Grammar of the Turkish Language.* London: J.Humfreys
- Tommaso Alberti (1889). *Viaggio a Constantinopoli di Tommaso Alberti.* Bologna: Presso Romagnoli dall'Acqua
- Tournefort, J. (1741). *A Voyage In The Levant. Vol.3.* London: D. Midwinter
- Tournefort, J. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi.* (T.Tunçdoğan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi
- Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556 (t.y.). *Manuel Serrano Y.Sanz'in Yayınladığı El Yazmasından Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556.* İstanbul: Tercüman
- Vansleb, J. M. (1678). *The Present State Of Egypt; Or, A New Relation Of A Late*

- Voyage Into That Kingdom Performed In The Years 1672 And 1673.* London: John Starkey
- Villemain, M. (1830). *Lascares ou les Grecs fu Quinzieme Siècle.* Paris: Chez Ladvocat Librarie
- Villote, J. (1730). *Voyages d'un Missionnaire de la Compagnie de Jesus.* Paris: Jacques Vincent
- Vincent Le Blanc (1660) *The World Surveyed, or the Famous Voyages & Travailes of Vincent Le Blanc.* London: Printed For John Starkey.
- Wheeler, G. (1682). *A Journey into Greece by George Wheler Esq.: In Company of d'Spon of Lyons.* London: William Cademan, Robert Kettlewll And Awnsham Churchill
- William Biddulph (1745). *A Collection of Voyages and Travels. Vol 1: The Travels of Certain Englishman.* London: Thomas Osborne
- William Lithgow (1806). *The Totall Discourse of the Rare Adventures and Paine Peregrinations.* Glasgow: James Maclehose And Sons
- William Seaman (1666). *Domini Nostri Jesu Christi Testamentum Novum Turcice Redditum.* Oxoniae
- Withers, R. (2010). *Büyük Efendi'nin Sarayı.* (C. Kayra, Çev.). İstanbul: Yeditepe
- Wratislaw, W. V. M. (1996). *Baron Wratislaw'ın Anıları, 16.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler.* (S.Dilmen, Çev.). İstanbul: Milliyet Yayınları
- Zeno, C. (2009). *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi: Doğu'da Venedik Elçileri.* (T.Gündüz, Çev.). İstanbul: Yeditepe
- Zorzi Dorfin (2008). Cronaca'dan Seçmeler. *J.R.Melville Jones(Ed.) 1453: İstanbul Kuşatması içinde* (s.311-322). (Mustafa Daş, Çev.). İstanbul: Yeditepe

Ek 1. Dönem Literatüründe Kullanılan ve Batılı Seyyahların Bakış Açısından Basımcılık ve Kitap ile İlgili Yabancı ve Türkçe Terimler

Birçok seyyah ve sözlük yazarı, duydukları birçok sözü kendi dillerinin konuşma şekline göre Latin harfleriyle yazmışlardır. Bunlardan bir kısmı ise bizim çalışmamız içerisinde yer alan kitap, basım ve kütüphane kültürü ile ilgili terimleri, sözcükleri veya deyimleri geldikleri dönemde kullanıldığı şekliyle kâğıda dökmüşlerdir. Bunun sayesinde 15-17.yüzyıl arasında bizim çalışma konumuz ile ilgili insanlar arasında ne tür konuşmaların yapıldığı, hangi kavramın hangi kelime ile tanımlandığı konusunda birinci ağızdan bilgi edinme olanağına sahip olunmaktadır. Örneğin “basım” kavramı sıklıkla yabancı seyyahların yazdıkları terimlerden biridir. Hammer (2011, s.297)’a göre Almandada olduğu üzere Türkçede de “*baskı kavramı kitap ve tual baskıları için*” kullanılmaktadır. Ama yanlış anlaşılmalarda olmakta, biri basımevini ziyaret etmek istediğinde, “*yeniçerinin kendilerini kitapların basıldığı matbaaya değil, kumaşların baskılandığı yere götürdükleri birçok seyyahın başına gelmiştir*” demektedir. Selim Nüzhet Gerçek de Peçevi tarihinden aktardığı bilgilerle 16. ve 17.yüzyıllarda “tab” kelimesinin yerine “basma” kelimesinin kullanıldığı belirtmektedir (1939, s.33). Tabi bu yapı sadece basma kelimesi için değildir. Kitap kültürüne ait birçok kelime çalışmada, yazarın dilinde ve karşılığında Latin harfli dönem Türkçesi ile sunulmaktadır.

Bu küçük terimler sözlüğünü incelediğimizde, birçok ortak kelimeler olduğu gibi, günümüz Türkçesi ile de benzerlik olduğunu görülmektedir.

Bu kısa söz varlığı çalışmasında, kitap kültürü ile ilgili teknik kelimeleri ve sözleri aktaran yazarlar, orijinal yazdıkları şekilleriyle bire bir aktarılmaktadır. Kullanıldıkları dil kodunu tanımlamak amacıyla, Türkçe için (T), Latince için (L), İtalyanca için (It), İngilizce için (I) kısaltmaları yazılmıştır.

Giovanni Molino (1641)⁹³

(IT) – (T)

Stampa: Basma

⁹³ Eserinin basım tarihi.

Stampare: Basmaya vermek-almak

Stampatore: Basmağı (s.429)

Inchiostro: Murekieb

Inchiostro da stampator: Basmağı murekiebi (s.202)

Volume, Libro: Kitab Gildi (s.487)

Tomo, parte di libro, gild: kitab gildi (s.458)

Libreria: kitapchane

Libro: kitap

Libretto: Kitabgik, Irsale (s.234)

Trascorrere legendo: Kitabi ghiosden ghecciurmek (s.464)

Scrittia, Scritto: temefuk

Scritta di propria mano: el temesuki desti kat. (Farsça)

Scrittura: Yazı

Scrivere: Yazmak

Scrivano: Yazığı kiatib

Scrittore, Compositore: Kitab telif ediğı. (s.389)

Componimento: telif

Componere, comporre libri: kitab telif etmek (s.99)

Thomas Vaughn (1709)

(T) – (I)

Bilme: Knowledge (s.82)

Juz'khunlcr: Readers of the Alcoran. (s.85)

Harf: a Letter of the alfabet (s.86)

Divit: a Standish, or Inkhorn (s.88)

Cyaghid: Paper (s.97)

(T)⁹⁴

Ghettur bonga divity, ve kelemlery, hem bir iky tabac kyahid, o ghellinge, ben bir mektub yazaim (s.57-58)

Divit hazır, emma ichinde ne lika var, ne mürekkebi yokdur. (s.58-59)

Duc imdy divite, ne pec suluimish (s.59)

Antonio Mascis (1677)

(IT) – (T)

Scrittura, o scritta: Temessuch

Scritto di propria mano, el temessuch: desthat

Scrittura publica: Asc-chierde temessuch,

Scrivere: Iasmach,

Scrivano o vero copista di libri: Chieattip, iasigi

Scrivere di propria mano: Elile iasmach,

Scrivere distintamete senza confuzione: Talimile iasmach

Scrivere con cifre: Szerifane iasmach,

Scrivere al libro: Chitabe iasmach,

Scrivere in fretta: Evedile iasmach,

Scrivere in versi: Satirile iasmach,

Scrivere lettere: mahtubi iasmach,

Scritture, compositore di qualche opera: chitab telif edigi, (s.193)

Libro: Chitap

⁹⁴ Sadece söz olarak verilmiş, yazar İngilizcesini yazmamıştır.

Libretto: Chitap-gich, Irsale,

Libreria: Chitap-hane, (s.82)

Volume, libro: Chitab gildi, (s.275)

Tomo, parte del libro: Gild chitab gildi. (s.248)

Stampa: Basma

Stampatore: Basmagi

Stampare: Mandare in luce, basmaia vermech (s.288)

Inchiostro: Merechiep, (s.66)

Hieronimus Megiser (1612)

(T) – (L)

Kiliffkitabi: involucrum libri

Kitab, Kitap: liber

Librorum Compactor: Mugeblit

Kihat: Carta, papyrus

Index, digitus: Schahadek parmak

Index: Tefder

Franciscus Mesgnien Meninski (1680-87)

(T) – (L)

Kitablere el surdiler: In libros manus iniecerunt, arripuerunt libros. Cominciarono à prender libri. (s.365)

Defter: Codex expensi & accepti, Registro, libro de conti

Giornale: Registres, livres de compte, tablettes. (s.478)

Okur iazar: Qui legit, scribit, studiosus. (s.527)

Teelif: Somponere, dar in stampa un libro (s.1045)

Tezbir: Scribere, exarare librum (s.1131)

Tesehhuf: Errare in libro aut lectione (s.1207)

Defter: Elenchus, liber, volumen, codex accepti & expenfi. Libro, volume, regiβro. (s.1606)

Gild, Giulud, Deri: Cutis, pellis, Corium, Pelle, Cuoso, Tomo, Volume, parte d'un libro, toma, volume

Alty gild kitab: Sei tomi d'un libro. (s.1640)

Gildci: Bibliopegus (s.1640)

Gildlemek: Legar un libro (s.1640)

Gendere: Compacturam Librorum. (s.1662)

Genderegi: Compactor Librorum. (s.1662)

Chatime: Chatimeı kitabte sizkr olunur. (s.1829)

Def'atir: Registra, libri, codices (s.2096)

Deffet, kitab: Pagina, Deffetel kitab (s.2096)

Dibaget, Dibase: Prefatio Libri (s.2207)

Seffar: Librarius, Bibliopola, Bibliopegus, Libraro (s.2622)

Sifr: Scriptum, liber, tomus, volumen, epistola, index accepti, expensi, Scritto, libro, voluma (s.2626)

Syjak, bu sijakte, Kitabınun sijakynde: in medio sui libri. (s.2716)

Syjakæet: Species arithmeticae. (s.2716)

Siraze: In libroprum dorso. (s.2896)

Basmaği: Stampatore (s.837)

Basma: Stampe. (s.839)

Basmaği: Typographus (s.839)

Filippo Agenti (1533)**(T) – (It)**

Chitapp: libro da leggere (s.201)

Basma: stampa di libri,

Basma, Basarum: stampo libri,

Basma, Basterurum: So stampare (s.138)

inchiostro, mürecchiep (s.215).

Gilt courto di libro, giltt volüme: Cilt, (s.149)

Giltcj cartolaro, Gilt libraro: Ciltçi, kitapçı, kağıt satıcısı (s.149).

Pietro Della Valle (1843)**(T) – (It)**

Kitap, Kitapçık, küçük kitap, mektup hatıra kitabı: Libro, Libretto, Libellus lat.

Bernardo de Parigi (1665)**(T) – (It)**

Basılmış: Impresso, Stampato, no.2164

Baskı: Stampa no.2163

Basmak: Torchio da stampare, no. 2291

Basmak, Yayınılamak: imprimere, improntare, no. 1073, Stampare, no. 2164

Basmakhane: Stampa, stamperia, luogo dove si stampa, no. 2164

Cild: legatura dei libri, no. 1235

Mürekkeb: inchiostro, no. 1092, Tenta, Inchiostro, no. 2260, Tinta, no. 2277

Mücelli, mücellid: Legatore de libri, no. 1235

Kitab: Libro, no. 1253

Bir kitap ihtisar etmek, muhtasar: Compendiar un libro, no. 454

Bir kitabın tasnifligi: Compositione d'un libro, no. 459

Bir kitab bozmak, tahrif etmek: Depravare un libro, no. 617

Bir kitab tasnif etmek, te'lif etmek: Componer un libro, no. 1253

Bir kitabı meydana komak, aşikare itmek, meşhur itmek: Mandar fuori, metter in luce, no. 1307

Bir kitabı bozmak, Squadernare un libro, Guastarlo, no. 2154

Bir kitabun adı, tesmiye, elkab, unvanü'l kitab: Titolo, Inscrittione, no. 2282

Bir kitab tiz okumak: Trascorrere un libro, no. 2314

Kitaba cild itmek: Legare libri, no. 1234

Kitaba kenar itmek, kitabı tahşiye itmek: Marginare, no. 1322

Kitabcı, sahhaf, mücellid: Libraro, no. 1252

Kitabcıgaz, telifcik: Trattato, Parte d'un libro, no. 2320

Kitabcık: Cartello, Scheda, no. 354, Libretto, no. 1251

Kitab dollabı: Armario da porre libri, no. 164

Kitabe: Inscrittione d'un libro, no. 1157

Kitabethane: Scrittorio, no. 1982

Kitabhane: Libreria, no. 1252, Studiolo, no. 2205

Kitab karışdurmak, çevirmek, kalb-i evrak, kitab itmek, tetebbu itmek: Rivoltare li libri, no. 1860

Kitablar çok karışdurmuş, görmüş, kitablarda mühtemim, ehl-i ilim: Eserciatato nelli libri, no. 794

Kitab nakışı, Fioretti dipinti nelli libretti, no. 877

Kitab nişanı: nota in un libro, no. 1441

Kitabun kenarı, haşiyesi: Margine d'un libro, no. 1323

Kitabun kenarı bozmak: Smarginare, no. 2061

Kitabun varakları, evrak-ı kitab: carte d'un libro, no. 354, Le soglia d'un libro, no. 884

Jacom Nagy De Harsany (1672)

(T) – (L)

Neder Turk bizum kitablarımüzden?: Quid Turca de libris nostris sentit? (s.120)

Defter: Liber (s.172)

Ek 2. İncelemesi Yapılan Dönem Kaynak ve Seyahatnameler Listesi

- 1- Richard Wrag (1599) A Description of A Voiage To Constantinople and Syria Begun the 21 Of March 1593 and Ended the 9 of August 1595 Wherein is Shrewed the Order of Delivering the Second Present by Master Edward Barton Her Maiesties Ambassador Which Was Sent From Her Maiestie. London
- 2- Henry Austell (1599) The Voyage of Master Henry Austell by Venice and Thense to Ragusa Over Land, and so to Constantinople and From Thense By Moldavia, Polonia, Silesia And Germania to Hamburg Etc. London
- 3- Thomas Coryate (1905). Coryat's Crudities. Glasgow: James Maclehose And Son
- 4- Charles Chaulmer (1654) Le Tableau de l'Asie: Ou Sont Representez Les Royaumes, Republicues, Principautez, Isles, Presqu'isles, Forts, et Autres Places Considerables de Cette Première Partie du Monde
- 5- Corneille Duplicius De Schepper (1856): Missions Diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper, Dit Scepperus, Ambassadeur de Christiern II, de Charles V, De Ferdinand Ier et de Marie, Reine de Hongrie, Gouvernante des Pays-Bas, de 1523 a 1555. Hayez
- 6- Savary Des Breves(1628). Relation des Voyages de Monsieur de Brèves, Tant En Grèce, Terre Sainte et Aegypte Qu'aux Royaumes de Tunis et Arger, Ensemble Un Traicté Faict l'an 1604 Entre le Roy Henry le Grand et L'empereur des Turcs, et Trois Discours Dudit Sieur. Paris: N. Gasse
- 7- François De La Boullaye-Le Gouz (1653). Les Voyages et Observations du Sieur de la Boullaye le Gouz. Paris: Clousier
- 8- Peter Mundy (1907). The Travels Of Peter Mundy In Europe And Asia, 1608-1667. 5 Vols. Cambridge: The Hakluyt Society
- 9- Pieter Coeck Van Aelst (1873). The Turks In MDXXXIII. A Series Of Drawings Made in that Year at Constantinople by Peter Coeck of Aelst, and Published From Woodblocks. London/Edinburgh: W.S.M

- 10- John Sanderson (1931). *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602: With His Autobiography and Selections From His Correspondence*. London: The Hakluyt Society
- 11- Jerome Maurand (1901). *Itinéraire de Jérôme Maurand, d'Antibes a Constantinople (1544) / Texte Italien, Publ. Pour La Première Fois, Avec Une Introd. Et Une Trad., Par Léon Dorez*. Paris: E. Leroux
- 12- François Blondel (1894). *Relation d'Un Voyage de Berlin a Constantinople Par François Blondel Sieur des Croisettes et de Gallardon (Novembre-Décembre 1658) Par M.Ch. Lucas*. Paris: Impr. Nationale
- 13- Jean De Gontaut-Biron (1889). *Ambassade en Turquie de Jean De Gontaut-Biron, Baron De Salignac*. Paris: Honore Champion et Alphonse Picard
- 14- Philippe Prévost De Beaulieu-Persac (1913). *Memoires: Capitaine de Vaisseau (1608-1610 et 1627)*. Paris: Renouard, H. Laurens
- 15- Charles De Ferriol (1870). *Correspondance du Marquis de Ferriol, Ambassadeur de Louis XIV a Constantinople, avec une Introduction Par M. Émile Varenbergh*. Anvers
- 16- M. DE GIRARDIN(1687). *Journal de M.De Girardin Pendant Son Ambassade À Constantinople. (1685-1688). VI 1687, Janv.-Févr. MSS Bibliothèque Nationale De France, Département Des Manuscrits, Français 7167*
<http://Gallica.Bnf.Fr/Ark:/12148/Btv1b10516278n/f9.Item>
- 17- Bourrilly, V. L. (1911). *Bertrand de La Borderie et le Discours du Voyage de Constantinople (1537-1538)* Paris: H. Champion
- 18- Benoit De Maillet (1735). *Description de L'Egypte*. A La Haye: Isaac Beauregard
- 19- Gabriel De Guilleragues (1682). *Relation Véritable de ce qui s'est Passé a Constantinople*. A Chio: Pierre De Touche
- 20- Pacifique De Provins (1622). *Lettre du Pere Pacifique de Provins, Predicateur Capucin, Estant de Present a Constantinople*. Par Claude Armand

- 21- John Jourdain (1905). *The Journal of John Jourdain, 1608-1617, Describing His Experiences in Arabia, India, And The Malay Archipelago*: Ed. By William Foster. Cambridge: The Hakluyt Society
- 22- Webbe, E.(1868). *His Travailes 1590*. Birmingham
- 23- George Von Hungarn (1480). *Tractatus de Ritu Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum*
- 24- Baron De Saint Blanchard (1848). *Journal de la Corisiere du Baron de Saint Blanchard*. *Negociations De La France Dans Le Levant Par E.Charriere Tome 1 p.347*. Paris: Imprimerie Nationale
- 25- Basile (1889) *Itineraires Russe En Orient*. Geneve: Imprimerie Jules Guillaume Fick
- 26- Andrea Zancani (1902). *Relation di Sier Andrea Zanchani Venuto Orator Nostro Dal Signor Turcho. I Diarii Vol 2*. Marino Sanuto pp.1325-26. F.Visentini
- 27- Martyr (1826) *Relation d'un Voyage Fait en Europe et dans l'Ocean Atlantique*. *Journal Asiatique*, December 1826 pp.346-373
- 28- Andrea Cambini(1537) *Libro d'Andrea Cambini Fiorentino della Origine de Turchi et Ipmerio delli Ottomanni Per Benedetto di Gionta*.
- 29- Balthasar De Monconys (1665-1666). *Journal des Voyages de M. de Monconys*. Lyon: H. Boissat et G. Remeus
- 30- P. Callimachus Buonacorsi,(1524) *Ad Innocentium VIII Pontificem Maximum De Bello Turcisinferendo Oratio*. Krakow
- 31- Gilbert Saulnier Du Verdier (1662) *Compendio dell'Historie Generali de Turchi con Tutto Quel Che Successo di più Memorabile sotto il Regno di 23. Imperatori Cominciando da Ottomano Primo Fino a Mahomet 4*
- 32- Jean Carlier De Pinon (1920). *Voyage En Orient 1579*. E. Leroux
- 33- Pedro Teixeira (1902). *Travels Of Pedro Teixeira*. London: Hakluyt Society

- 34- Henry Teonge (1825). *The Diary of Henry Teonge, Naval Chaplain On Board His Majesty's Ships Assistance, Bristol And Royal Oak, Anno 1675 To 1679*. Charles Knight
- 35- Thomas Baker (1848). *Index To Baker Manuscripts*. London: John W.Parker
- 36- Thomas Baker (1784) *Memoirs of the Life And Writings of the Late Rev. Thomas Baker*. Cambrige: J.Archdeacon
- 37- Benedetto Ramberti (1539). *Libri Tre Delle Cose De Turchi. Nel Primo si Descrive il Viaggio da Venetia a Costantinopoli, con gli Nomi de Luoghi Antichi & Moderni*. Venetia: Aldo Manuzio
- 38- Giuseppe Rosaccio (1598). *Viaggio Da Venetia, A Costantinopoli Per Mare, E Per Terra & Insieme Quello Di Terra Santa Laguna*
- 39- François De Noailles (1865). *Lettres Inedites de François de Noailles*. Paris: Auguste Aubry
- 40- François De Noailles (1853). *Correspondance de François de Noailles, Negociations de la France dans le Levant, E.Charriere Tome III pp.161-184*. Paris: Imprimerie Imperiale
- 41- Henry De Beauvau (1615). *Relation Journaliere du Voyage du Levant Faict & Descrit Par Haut et Puissant Seigneur Henry De Beauvau,I.Garnich*
- 42- Louis Des Hayes De Courmenin (1632). *Voyage de Levant, Fait Par le Commandement du Roy en l'Année 1621 Par Le Sr D.C. [Des Hayes De Courmenin]. Seconde Édition*.
- 43- Jacques Goujon (1670). *Histoire du Voyage de la Terre Sainte Chez*. Lyon: Pierre Compagnon, & Robert Taillandier,
- 44- Thomas Dallam (1893). *The Diary of Master Thomas Dallam*. Theodore Bent, *Early Voyages And Travels In The Levant*. London: The Hakluyt Society
- 45- Burian,O. (1952) *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte. Babiali Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*. Ankara: TTK Yayınları
- 46- Andre Thevet (1606). *Cosmographie de Levant*. Anvers :Jean Richart.
- 47- Mosnieur De Cesy (1904). *Lettres Inedites du Roi Louis XIII* Paris: Champion Libraire

- 48- Paul Lucas (1724). *Voyage du Siuer Paul Lucas*. Arouen: Robert Machuel
- 49- P.Gentil De Vendosme (1910). *Le Siege de Malte par les Turcs en 1565*. Paris: H. Champion
- 50- Thomas Bendish and Sackville Crowe (1648). *Newes From Tvrkie*. Corn Hill: H.B.
- 51- Francesco Becattini (1788). *Storia Ragionata dei Turchi: E degl'Imperatori di Constantinopoli, di Germania, e di Russia, e d'Altre Potenze Cristiane*
- 52- Ruggieri, V. (2002). Constantinopoli Vista da P. Giulo Mancinelli S. J. (1583-1585) *Revue des Études Byzantines Année 2002 Volume 60 Numero*, pp. 113-131
- 53- Michel Febvre (1681). *Teatro della Turchia dove si Rappresentano i Disordini di Essa, il Genio, la Natura, & i Costumi di Quattordici Nazioni, Che l'Habitano. la Potenza degl'Ottomani Indebolita, le Loro Tirannie, Insulti, e Perfidie, Tanto Contra li Stranieri, Quanto Verso i Suoi Popoli. il Tutto Confermato Con Esempi, e Casi Tragici Nuouamente Successi nella Stampa delli Heredi di Antonio Malatest*. Venetia: S.Curti
- 54- Gilles Fermanel (1668). *Observations Curieuses sur le Voyage du Levant Fait en 1630*. Rouen: Jacques Herault
- 55- Christopher Besoldo (1634). *Historia Constantinopolitana Post Avulsum a Carolo Magno Occidentem*. Lazari Zetsneri
- 56- Th.Khoury, A. (1987). *Georges De Trebizonde: De la Verite de la foi des Chretiens*. Altenberge: CIS Verlag
- 57- Giovanni Battista Ramusio (1606). *Delle Navigazioni et Viaggi, Raccolto da M. Gio. Battista Ramusio, Volume Terzo. Nel Quale si Contiene la Navigazioni al Mondo Nuovo, a gli Antichi Incognito*. Venetia: Don Christoforo Colombo Appresso i Giunti.
- 58- Henry Maundrell (1810). *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter A.D. 1697*. Oxford: Theater
- 59- Alexander Rhodes (1854). *Voyages et Missions du Père Alexandre de Rhodes de la Compagnie de Jésus en la Chine et Autres Royaumes de l'Orient*. Paris: Julien Lanier
- 60- Louis Grangier (1616). *Lettres Envoyees du Levant*. Paris :Joseph Cottereav

- 61- Anton Wrancic (1774). *Iter Buda Hadrinopolim Anno MDLIII Exaratum Ab Antonio Verantio*
- 62- Pietro Zeno (1744) *Memoria de' Scrittori Veneti Patrizj Ecclesiastici, e Secolari Ampliata da Pietro Angelo Zeno e Dedicata alla Indita Nobilta Viniziana*. Merceria: Pietro Bassaglia.
- 63- Jean Thenaud (1884) *Le Voyage d'Outremer*. E. Leroux
- 64- Jean De La Vigne (1850). *Correspondance de Jean De La Vigne. Negociations de la France dans le Levant, Par E.Charriere Tome 2*. Paris: Imprimerie Nationale
- 65- Jacques Savar De Lancosme (1860). *Correspondonce de Turquie, Negociations de la France dans le Levant, Par E.Charriere Tome 4*. Paris: Imprimerie Nationale
- 66- Jacques De Germigny (1853) *Correspondance de Jacques de Germigny. Negociations de la France dans le Levant, Par E.Charriere Tome 3*. Paris: Imprimerie Nationale
- 67- Jacques Gassot (1550). *Le Discours du Voyage de Venise a Constantinople, Contenant la Querele du Grand Seigneur Contre le Sophi, avec Élégante Description de Plusieurs Lieux, Villes et Citez de la Grèce*. Paris: Antoine Le Clerc
- 68- Carlo Ranzo (1616). *Relatione di Carlo Ranzo Gentil'hvomo di Vercelli d'un Viaggio Fatto da Venetia in Constantinopoli*. Fratelli Cavaleri
- 69- Giovanni Thomaso Minadoi (1594). *Historia della Guerra fra Turchi, et Persiani di Gio. Thomaso Minadoi da Rouigo*. Venetia: Appresso Andrea Muschio & Barezzo Barezzi
- 70- Giovanni Botero (1618). *Delle Relationi Universali di Giovanni Botero*. Veneta: Alessandro Vecchi
- 71- Thomas Erpenius (1617). *Historia Josephi Patriarche Ex Alcorano, Arabice*. Leidae: Typographia Erpeniana
- 72- Father Claude Sicard (1753). *Cartas Edificantes Y Curiosas Escritas De Las Missones Estrangeras De Levante*. Madrid: Manuel Fernandez
- 73- Laonici Chalcocondylae (1615). *De Origine Ac Rebus Gestis Turcorum. De Rebus Turcicis Lib.1*.

- 74- *Anonim Bir Kroniçe Göre 1622-1624 Yıllarında Osmanlı Devlet ve İstanbul* (2013). Ankara: TTK Yayınları
- 75- Paulus Rubigalus (1544). *Hodoeporicon Itineris Constantinopolitani. Wittembergae*
- 76- Anton C. Schaendlinger (1521). *Campagne Süleyman i Contre la Hongrie. Die Feldzugstagebucher des Ersten und Zweiten Ungarischen Feldzugs Suleymans I Wien*
- 77- Anthony Jenkinson (1589) *The Manner of Entring of Solyman the Great Turke With His Armie into Aleppo in Syria. Marching Toward Persia against the Great Sophie, The Fourth Day of November 1553. Noted by Master Anthonie Jenkinson. Present at that Time, The Principal Navigations, Voyages, and Discoveries of the English Nation. Made by Sea or Over Land, to the Most Remote and Farthest Distant Quarters of the Earth.* London: Richard Hakluyt
- 78- Hieronymus Beck Von Leopoldsdorf (1588). *Annales Sultanorum Othmanidarum. A Turcis Sua Lingua Scripti.* Francofurti
- 79- Emanuel Oerttel (1561) *Reise Nach Constantinopel Und Jerusalem.*
- 80- John Foxe (1577) *The Voyage of John Foxe, to the Streit of Gibraltar, in a Ship Called rhe Three Halfe-Moones, Anno 1563. And His Worthy Enterprize in Delivering 266 Christians From the Captivitie of the Turkes at Alexandria, Anno 1577 Pp. 153-167. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques And Discoveries Of The English Nation Volume 5.* London: Hakluyt Society
- 81- Jacob Von Betzek (1979). *Gesandtschaftsreise Nach Ungarn In Die Türkei In Jahre 1564—1565.* München
- 82- Marcantonio Pigafetta (1585). *Itinerio di Marc Antonio Pigafetta Gentil Homme Vicentino.* London
- 83- Jacques De Bracle (1570). *Memoires du Voyage de Constantinople de Jacques De Bracle Seigneur de Bassecourt. Manuscrit Du XVI Siècle.*
- 84- Pierre Lescalopier (1574). *Le Voyage de Pierre Lescalopier a Travers l'Europe Centrale in Revue Roumanie d'Histoire, Vol VII 1968 371-383*

- 85- John Newberie (2014). *Two Voyages of Master John Newberie. Into the Holy Land, the Other to Balsara, Ormus, Persia, and Backe Thorow Turkie* pp. 449-481. Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes Contayning a History of the World in Sea Voyages and Lande Travells by Englishmen and Others, Volume 8 Cambridge: Cambridge University Press
- 86- Laurence Aldersey(2014) *The Voyage of M. Laurence Aldersey to the Cities of Jerusalem, And Tripolis, In the Yeare 1581*, pp.202-214. *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* Volume 5. Cambridge: Cambridge University Press
- 87- Gabriel Calonas (1906). *1582 Bibliographie Hellenique ou Description Raisonnee des Ouvrages Publies par des Grecs aux XV et XVI Siecles*. pp.164-165 Vol IV. Paris.
- 88- Johann Christoph Tayfel (1598). *Il Viaggio del Molto Illustre Signor Giovanni Christophoro Taifel, Barone in Gundersdorff Austriaco, Fatto Di Constantinopoli Verso Levante*. Wien
- 89- Harrie Cavendish (1940). *His Journey to and from Constantinople 1589*. Camden Third Series. Volume 64, December 1940, pp. 1-29. London: Royal Historical Society
- 90- Thomas Glover (1625). *The Journey Of Edward Barton Esquire, Her Majesties Ambassador with the Grand Signior Otherwise Called the Great Turke in Constantinople Sultan Mahumet Chan. Written By Sir Thomas Glover Then Secretarie to the Ambassador and Since Employed in that Honora*. London
- 91- Leonardo Dona (1959). *Il Doge Leonardo Donà. La Sua Vita e la Sua Preparazione Politica Prima del Dogado*, pp.263-321. Padova
- 92- Sherley, Anthony (1613). *Sir Antony Sherley His Relation of His Travels Into Persia The Dangers, and Distresses, Which Befell Him in His Passage, Both By Sea and Land, and His Strange and Unexpected Deliverances*. London: Nicholas Okes
- 93- John Mildenhall (1625). *The Travailes of John Mildenhall And "Observations Of Master John Cartwright"* (From "Purchas His Pilgrimes", London, 1625, Vol. 1, pp. 114-116, and Vol. 2, pp. 1422-1437).

- 94- Cartwright, John (1611) *The Preachers Travels, Wherein is Set Downe a True Journall to the Confines of the East Indies, Through the Great Countreys of Syria, Mesopotamia, Armenia, Media, Hircania and Parthia.* London: Thomas Thorppe
- 95- Bartholommeo Dalli Sonetti (1485). *Isolario Venice*
- 96- Venedikli Bir Tüccar Anonim (2012). *Seyyahların Gözüyle Sultanlar Ve Savaşlar.* İstanbul: Yeditepe Yayınları
- 97- Vincenzo d'Alessandri (2012). *Seyyahların Gözüyle Sultanlar Ve Savaşlar.* İstanbul: Yeditepe Yayınları
- 98- Ludovico Di Varthema(1863) *The Travels of Ludovico Di Varthema in Egypt, Syria, Arabia Deserta And Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia, A.D. 1503 ro 1508.* London: The Hakluyt Society
- 99- Robert De Dreux (1925). *Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert De Dreux, Aumonier de l'Ambassadeur de France (1665-1669).* Paris
- 100- Johann Wild (1973). *Voyages en Égypte de Johann Wild, 1606-1610.* Caire: Imprime Par l'Institut Français d'Archéologie Orientale Du Caire.
- 101- Giovanni Antonio Tagliente (1561). *Lo Presente Libro & Insegna Vereea Tedelo Excellente Scrivere Diver se Varie Sotti de Litere le Eguali se Fano Pocometrica Ragione& con la Presente Opera Ognuno le Potra Imparate.* Palatino
- 102- Robert Bargrave (1999) *The Travel Diary of Robert Bargrave 1647-1656.* London: The Hakluyt Society
- 103- Tietze,A. (1980). *Sieben Jahre In Aleppo, 1656-1663: Ein Abschnitt aus den "Reiss-Beschreibungen" des Wolfgang Aigen.* Wien: Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Osterreichs.
- 104- Richard Simon (1693). *Histoire Critique de la Creance et des Costumes des Nations du Levant.* Paris: Frederic Arnaud
- 105- Wilhelm Dilich (1606). *Eigentliche, Kurtze Beschreibung und Abriss Dero Weitt Berühmten Keyserlichen Stadt Constantinobel.*

- 106- Jean Foy Vailant (2015). *Un Voyage au Levant Effectué par Ordre de Louis XIV: Jean Foy-Vaillant dans l'Empire Ottoman. 1670-1673*
<http://Gerflint.Fr/Base/Turquie5/Meyer.Pdf>
- 107- Ambrosio Bembo (2007). *The Travels And Journal Of Ambrosio Bembo*. California: University of California Press
- 108- Giovanni Battista Rostagno (1669). *Histoire des Voyages de Monsieur le Marquis Ville en Levant, et du Siege de Candie*. A Paris: François Clousier et Pierre Aubouyn
- 109- Giovanni Benaglia (1685). *Relatione del Viaggio Fatto a Constantinopoli, e Ritorno in Germania, dell'Ill. Mo Sig. Comte Alberto Caprara Gentilhuamo della Camera dell'Imperatore e da Esso Mandato Come Internuntio Straordinario, e Plenipotentiaro per Trattaro la Continuatione della Venetia*.
- 110- Michele Benvenga (1688). *Viaggio di Levante con la Descrittione di Constantinopoli e d'Ogn'altro Accidente Bologna*.
- 111- Henri De Beavau (1610). *Relation Journaliere du Voyage of Levant*. Paris: Gilles Robinot
- 112- Guilleragues (1682). *Relation Veritable de ce qui s'est Passe a Constantinople avec Msr de Guilleragues*. Chio: Pierre De Touche
- 113- Girolamo Brusoni (1673). *Historia Dell'ultima Guerra tra Veneziani, e Turchi di Girolamo Brusoni*. Venezia: Presso Stefano Curti
- 114- Bernard Randolph (1689). *The Present State of the Morea Called Anciently Peloponnesus. With the Maps of Morea and Greece and Several Cities. Also a True Prospect of the Grand Seraglio or Imperial Palace of Constantinople, as it Appears from Galata*. London: Will Notts
- 115- Walter Von Leslie (1672). *L'Ambassade a la Porte Ottoman Ordinee Par l'Emp Leopold I 1672*.
- 116- Richard Torkington (1883) *The Oldest Diarie of Englysshe Travell 1517*. Leadenhalle Press

- 117- Edward Bernard (1684). *The Longitudes, Latitudes, Right Ascensions, and Declinations of The Chiefest Sixt Stars According to the Best Observers; in a Letter from Mr. Edward Bernard, to the Reverend and Learned Dr. Rob. Huntington Provost Oftrinity College Near Dublin in Ireland*, *Phil. Trans.* 1684 14, pp.567-576.
- 118- *New Letter Concerning The Jevves (1666). Written By The French Ambassador, at Constantinople to His Brother the French Resident at Venice. Being a True Relation of the Proceedings of the Israelites, the Wonderful Miracles Wrought By Their Prophet, With the Terrible Judgments that Have Fallen Upon the Turks.* London: A. Maxwel
- 119- Thomas Osborne (1745). *A General Account of the Turkish Empire. The Turkish Empire Extends itself into Asia, Africa And Europe. A General Account of the Turkish Empire.* London: Thomas Osborne
- 120- John Taylor (1613). *The Eighth Wonder of the World or Coriats Escape From His Supposed Drowning With His Safe Arrival and Entertainment at rhe Famous City of Constantinople*
- 121- Friedrich Seidel (2010). *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü, 1591-1596.* İstanbul: Kitap Yayınevi
- 122- Adam Werner (2011). *Crailsheimli Adam Werner'in Elçilik Günlüğü, 1616-1618.* İstanbul: Kitap Yayınevi
- 123- Benedict Curipeschitz (1989). *Yolculuk Günlüğü, 1530.* Ankara: TTK Yayınları
- 124- H.U. Kraft (1997). *Türklerin Elinde Bir Alman Tacir.* Ankara: İletişim Yayınları
- 125- Alexandre Chaumont (1666). *New Letter Concerning the Jews, Written By the French Ambassador, at Constantinople to His Brother the French Resident at VENICE.* Corn-Hill: A. Maxwell For Robert Boulter.
- 126- Pero Tafur (1926). *Pero Tafur: Travels and Adventures 1435-1439.* NY: Harper & Brothers
- 127- Andre Du Ryer (1647). *L'Alcoran de Mahomet.* Paris: Antoine de Sommaville
- 128- Edward Pococke (1705). *Note Miscellaneae Philologico Bibcae Quibus Porta Mosis.* Lipsiae: Haeredum Lanckisianorum

Ek 3. İncelenen Relazioni'ler⁹⁵

- 1- Alvise Sagundino 1496, Sanudo I Diarii, I, 397-400
- 2- Andrea Zancani 1499, Sanudo, I Diarii, II, 695-696, 699-702
- 3- Alvise Manenti 1500, Sanudo, I Diarii, III, 179-181
1. Zaccharia De Freschi 1502, Sanudo, I Diarii, V, 26-27
2. Andrea Gritti 1503, Alberi, Le Relazioni III, Vol 3, 1-44
3. Andrea Foscolo 1507-1512, Pedani, Relazioni Inedite, 3-32
4. Antonio Guistinian 1513, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 45-50
5. Bartolomeo Contarini Ve Alvise Mocenigo 1517, Alberi Le Relazioni III, 51-55
6. Tommaso Contarini 1519-1522, Pedani, Relazioni Inedite, 33-39
7. Marco Minio 1520, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 69-91
8. Pietro Zen 1523-24, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 93-97
9. Pietro Bragadin 1524-1526, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 99-112
10. Pietro Zen 1525-1530, Alberi, Le Relazioni, III, 119-122
11. Marco Minio 1526, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 113-118
12. Tommaso Mocenigo 1529, Pedani, Relazioni Inedite, 41-46
13. Daniele De Ludovici 1533, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 1, 1-32

⁹⁵Venedik elçileri olan Balyos'ların raporları olan "*relazione*"ler, Osmanlı hakkında kullanılan önemli bilgi kaynaklarından biridir. Bu raporlar seyahatname şekline farklı yazılmış ve sınıflandırılmışlardır. Bu sebeple çalışmamızda ayrı bir alanda gösterilmektedir. Bunların sınıflandırılmasında, Maria Pia Pedani'nin, "**Elenco Degli Inviati Diplomatici Veneziani Presso I Sovrani Ottomani EJOS, V (2002), NO.4, 1-54**" makalesinde kullandığı yöntem kullanılmıştır. Burada, bazı "*relazione*"lerde birden fazla ana kaynak bulunmaktadır. Burada bizim çalışmamız için temelde eriştiğimiz kaynak belirtilmiştir. Eugenio Alberi'nin "**Le relazioni degli Ambasciatori veneti al senato raccolte, annotate ed edite da E.Alberi**", "*relazione*" serisinin 3.cildi Osmanlı'ya gelen elçilerin raporlarından oluşmaktadır. 3.cilt, ayrı 3 ayrı ciltten oluşmaktadır. Burada vol. ekiyle hangi ciltte olduğu belirtilmiştir. Bunun dışında Barozzi-Berchet'in "**Le relazioni degli stati europei lette al senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo, raccolte ed annotate da Nicolo Barozzi e Guglielme Berchet, Turchia**", eserinde bulunan ve erişilen eserler belirtilmiştir. Bu iki eserde bulunmayan raporlarda Maria Pia Pedani'nin derlediği "**Relazioni Inedite (1508-1789)**" eserinden erişilmiştir. "*relazione*" lerin yer aldığı diğer önemli bir eser de Marino Sanudo'nun "**I diarii**" başlıklı günlük serisidir. Bu eser, 15.yüzyıl Venedik tarihçisi olan Sanudo'nun derlediği mektuplaşmalar, günlükler, belgeler şeklinde Venedik tarihine ilişkin bir tarihi belge derlemesidir. 1496-1533 tarihlerini ele alan 58 ciltlik bir eserdir.

14. Alvise Renier, 1547-1550, Pedani, Relazioni Inedite, 47-86
15. Domenico Trevisan 1552-1554, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 1, 111-192
16. Antonio Erizzo 1554-1556, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 123-144
17. Antonio Barbarigo 1556-1558, Pedani Relazioni, III, Vol 3, 87-125
18. Girolamo Ferro 1560-1561, Alberi, Le Relazioni,III, Vol 3, 173-208
19. Andrea Dandolo 1562, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, S.161-172
20. Marcantonio Barbaro 1568-1574, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 1, 299-346
21. Jacopo Ragazzoni 1571, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 2, 77-102
22. Andrea Badoer 1573-1574, Alberi, Le Relazioni,III, Vol 1, 347-368
23. Antonio Tiepolo 1573-1576, Alberi, Le Relazioni,III, Vol 2, 129-191
24. Giovanni Correr 1575-1577, Pedani, Relazioni Inedite, 225-257
25. Paolo Contarini 1580-1582, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 209-250
26. Giovanni Francesco Morosini 1582-1585, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 251-322
27. Lorenzo Bernardo 1585-1587, Pedani, Relazioni Inedite, 311-394
28. Giovanni Moro 1587-1590, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 3, 323-380
29. Lorenzo Bernardo 1591-1592, Alberi, Le Relazioni, III, Vol 2, 321-426
30. Matteo Zane 1591-1594, Alberi, Le Relazioni,III, Vol 3, 381-444
31. Girolamo Cappello 1595-1600, Pedani, Relazioni Inedite, 395-474
32. Agosto Nani, 1600-1603, Barozzi-Berchet, Le Relazioni I/1, 11-44
33. Simone Contarini 1608-1612, Barozzi-Berchet, Le Relazioni I/1, 125-254
34. Cristoforo Valier 1611-1615, Barozzi-Berchet, Le Relazioni I/1, 255-320
35. Giorgio Giustinian 1620-1627, Pedani, Relazioni Inedite, 525-633
36. Giovanni Cappello 1629-1633, Barozzi-Berchet, Le Relazioni I/2, 5-68

37. Pietro Foscarini 1632-1637, Barozzi-Berchet, Le Relazioni I/2, 69-104
38. Pietro Foscarini 1640-1641, Barozzi-Berchet, Le Relazioni I/2, 105-120
39. Giacomo Querini 1671-1675, Barozzi-Berchet, Le Relazioni, I/2, 121-196
40. Giovanni Morosini 1675-1680, Barozzi-Berchet, Le Relazioni, I/2, 197-248
41. Pietro Civran 1679-1681, Barozzi-Berchet, Le Relazioni, I/2, 249-286
42. Relazioni 1553, Alberi, Le Relazioni, III,
43. Relazioni 1683, Relazione Puntualissima Della Gran Mossa Dell'armi Del Gran Signor De Turchi Maometto IV. Havuta Per Lettera Di Constantinopli, Firenze
44. Constantin Garzoni 1573, Alberi, Le Relazioni, I,
45. Giovanni Micheli 1577-1587, Relazione Delli Successi Della Guerra Tra Il Turco E Il Persiano.
46. Maffeo Venier 1582, Alberi, Le Relazioni, III/2 295-319

Ek 4. Seyahatname İnceleme Şablonu

Çalışmamızda tam metin eserine erişilen her seyyah için bu form kullanılmış ve formda bulunan bilgiler doldurulmuştur. Bu şekilde bulguların toplanmasında bir standart sağlanmıştır. Bu form içinde doldurulan her bulgudan metin içerisinde çapraz olarak yararlanılmıştır. Örneğin, aynı tarihlerde aynı bölgede seyahat eden seyyahlar veya aynı dönemlerde aynı mesleklerdeki veya aynı konulara ilgi duyan seyyahların varlığı tespit edilebilmiştir

İsim: Seyyah veya Dönem Yazarının İsim ve Ünvan Bilgileri

Tarih aralığı: Seyahat Tarihleri – Doğum ve Ölüm Tarihi

Eşlik edenler: Bir Heyet veya grup ile seyahatlerde tespit edilebilen diğer isimler

Hamisi/gönderen: Seyyah'ın varsa mali ve idari yönden destekleyen hamisi

Mesleği: Seyyah'ın mesleği veya Sosyal Rolü

Milliyeti: Ülke ve Toplum

Seyahatname adı/adları: Bibliyografik olarak erişilebilen tüm eserlerinin künyeleri

Dili: Orijinal Dili

İlgi Alanları: Seyahat sırasında ilgilendiği veya gözlem yaptığı konular

Karşılaştığı diğer seyyah veya yabancılar: Aynı dönemde karşılaştığı diğer kişiler

Referans eserler: Seyahatname ile ilgili ikinci el monografik çalışmalar

Diğer tercümeleri: Diğer dillerdeki tercümelerinin künyeleri

Türkçe tercümesi: Varsa Türkçe tercümesinin künyesi

Konu ile ilgili Alıntılar:

(Atıf Yapılacak kısımlar)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 26/05/2017

Tez Başlığı / Konusu:Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 188 sayfalık kısmına ilişkin, 22/05/2017 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Engin Cihad Tekin
Öğrenci No: N10146410
Anabilim Dalı: Bilgi ve Belge Yönetimi
Programı: Doktora
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

29.05.2017
E. Tekin

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

(Prof.Dr.İrfan ÇAKIN)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 29/05/2017

Tez Başlığı / Konusu: Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699).

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Engin Cihad Tekin
Öğrenci No: N10146410
Anabilim Dalı: BİLGİ VE BELGE YÖNETİMİ
Programı: Doktora
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

29.05.2017
E. Tekin

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN

Telefon: 0-312-2976860

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES